У КІГТЯХ ДВОГЛАВИХ ОРЛІВ

Творення модерної нації

Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

У КІГТЯХ ДВОГЛАВИХ ОРЛІВ
Творення модерної нації

У КІГТЯХ ДВОГЛАВИХ ОРЛІВ

Творення модерної нації

Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів

ХАРКІВ 2016 КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

УДК 94(477)
ББК Т3(4Ук)6-4
У11

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив: *А. ГАЛУШКА, І. ГИРИЧ, І. ГЛИЗЬ, В. МАСНЕНКО, І. МОНОЛАТІЙ, Ю. ПРИСЯЖНЮК, С. ШАМАРА, В. ШАНДРА*

Рецензенти:
Геннадій Боряк, доктор історичних наук,
член-кореспондент НАН України
Володимир В'ятрович, кандидат історичних наук

Громадський просвітницький проект «LIKБЕЗ. Історичний фронт»

LIKБЕЗ.
історичний фронт

Дизайнер обкладинки *Кирило Ткачов, Владислав Прокопів*

У оформленні обкладинки використано
картину «Атака легкої бригади» *Річарда Вудвіля*

Популярне видання

У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Координатор проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *Н. Я. Радченко*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 16.08.2016.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 18 000 пр. Зам. № 6-08-1501.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61052, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

© Д. Вортман, карти, 2016
© А. Галушка, І. Гирич, І. Глизь, В. Масненко, І. Монолатій, Ю. Присяжнюк, С. Шамара, В. Шандра, текст, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

ISBN 978-617-12-1491-0

Вступ

На тлі буремних історичних періодів української минувшини XIX століття сприймається дещо нудноватим: немає ні виразних національних повстань, ні героїчних звитяг. Усі близькі до нас війни — лише «зовнішня політика» Російської імперії, де український чинник не має чіткого власного обличчя. Марудний перебіг життя, у якому справжні національні здобутки гублять-ся в «садках вишневих» або тихих університетських кабінетах малоросійських провінцій Російської імперії. Після виступу Івана Мазепи лівобережна Гетьманщина протягом решти XVIII ст. лише втрачала залишки декоративної автономії, а в 1790-ті рр. ввійшла як зовні цілком поглинена і перетравлена периферійна частина величезної держави. У 1793 та 1795 рр. внаслідок другого та третього поділу Речі Посполитої Росія увібрала в себе ще один великий шмат українських етнічних земель, на яких отримала як «проблему» не українство, а гонористу польську шляхту. Після кількох російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. давня дистанція між Наддніпрянською Україною та Чорним морем була подолана: утворилася частково новоколонізована територія, поліетнічна та зорієнтована на середземноморський економічний простір. Врешті це прислужилося до розширення українських етнічних теренів (бо більшість Північного Причорномор'я становили українці), але то був лише прихований наслідок активної зовнішньої експансії Петербурзької імперії.

Щодо України часто пишуть, що вона мала «довге XIX століття». Не очевидну хронологію 1800—1900, а час тривалості характерних рис доби — 1795—1914, від третього поділу Речі Посполитої до початку Першої світової війни, яка змінить усе, що асоціювалося із XIX ст.

На відміну від попередніх часів, землі, які від 1991 р. становлять 600 тис. квадратних кілометрів Української держави, опинилися поділеними не між кількома державами, а лише між двома великими імперськими утвореннями — строкатими, але зовні могутніми державами Габсбургів та Романових. Ні перша, ні друга на початку XIX ст. й гадки не мали про якусь навіть імовірну «Україну». Але в 1917—1921 рр. ця Україна для багатьох несподівано, але впевнено виринула на поверхню історії. Тому в будь-якому разі те, що ми сьогодні звемо «Україною» та «українством», сформувалося у нетрях саме цих двох імперій, з усіма позитивами й негативами. Отже, нинішнє українство, попри всі сумніви, є продуктом дійсно *довгого XIX століття*.

Контекст східноєвропейський: націоналізм і модернізація. Сучасні науковці скажуть, що в епопеї становлення українського національного руху немає чогось помітно унікального. Інші бездержавні народи Центрально-Східної Європи також у цей час ставали на шлях формування національних вимог. Це були й уже «призабуті історією» чехи, словаки, хорвати, словенці, білоруси, латиші, литовці, естонці та більш «помітні» угорці й поляки. Різниця між першими й другими полягає у тому, що другі зберегли власну еліту, яка поділяла деякі, принаймні етнокультурні та мовні риси свого селянського оточення, уникнувши асиміляції титульною імперською нацією (германізації чи русифікації). Місце угорської та польської знаті в соціальній та адміністративній структурі Австрії (Австро-Угорщини) і Росії завжди було помітним. Вона постійно перебувала у стані готовності до взяття на себе «більших владних повноважень», повної чи часткової суверенізації. Угорцям вдалося навіть створити «імперію в імперії» після компромісу 1867 р., за хвилину перетворившись із нації «пригнобленої» на «гнобительську». Поляки приблизно в той самий час здобули адміністративний контроль в австрійських володіннях у Галичині. Інша частина польських патріотів мала постійний фронт опору Російській імперії, якій так і не вдалося «розчинити» поляків у «російському морі».

«Селянським народам» було значно важче: безправний статус гречкосіїв не готував для них високих культурних та владних пер-

спектив. Проте поступова й повільна модернізація європейської периферії породила прошарок гуманітарної інтелігенції, яка захоплювалася європейською інтелектуальною модою: романтичним націоналізмом і лібералізацією. Це робило безальтернативною більшу увагу до долі (соціальної, громадянської, політичної, культурної) соціальних низів, які виявилися потужним резервуаром архаїчної етнічної ідентичності. Економічний підйом з розвитком промисловості та урбанізації готував ґрунт для швидкої асиміляції селянства під час міграції з сіл до іноетнічних міст. Але національна інтелігенція перехоплювала ініціативу в анонімних соціальних потуг молодого капіталізму, беручи селянина «під руку» в справі освіти та збереження своєї самостійності. Натомість селянин, що приходив до міста, отримував від «опікунів» сурогат світогляду модерного націоналізму, перетворюючись із «селюка» на «чеха». У такий спосіб ті самі чехи отримали свій міський прошарок.

Але варто зазначити, що умови життя в імперії Габсбургів надавали таку можливість. На Наддніпрянщині ж місто культурно та мовно перемелювало прийшлих, перетворюючи їх на частину російського пролетаріату та міщанства. Загалом же в демократичніших і швидше модернізованих суспільствах і регіонах існувало більше шансів для «оживлення» національної свідомості. Ширший простір для політичних та просвітницьких маневрів національної інтелігенції об'єктивно надавав їй більше можливостей для ідеологічної мобілізації мас. У відсталішій Російській імперії цей соціально-економічний чинник (про демократизацію до 1905 р. годі й говорити) допомагав полякам (західні окраїни Росії були в цьому сенсі розвиненіші за імперський центр), але інші національні спільноти він ставив на межу самозбереження. З іншого боку, в Росії впертіше трималися проти нівелювання та асиміляції найвідсталіші околиці, де зберігалися архаїчні соціальні й конфесійні ідентичності (Кавказ і Центральна Азія). Українці перебували десь посередині, але з поправкою на їхнє прадавнє руське слов'янство і православ'я.

Контекст східнослов'янський і православний: триєдина російська нація. Відносно швидко забувши про колишню українську окремішність і виходячи з усвідомлення єдності православних

східних слов'ян, Російська імперія надавала українцям (малоросам) чимало можливостей для індивідуальної кар'єри. Ми не можемо говорити про індивідуальну дискримінацію малоросів, адже, будучи лояльними підданими імперії, вони могли брати активну участь у її розвиткові та розбудові. Вихідці з України ставали впливовими урядовцями і чиновниками, сприяли русифікації Польщі та колонізації Кавказу, Центральної Азії та Сибіру. Малоросів ніколи не вважали «інородцями». Проблеми починалися з того моменту, коли малорос починав виявляти схильність до «мазепинства», тобто до етнокультурного або політичного сепаратизму. Цим він викреслював себе з-поміж «лоялістів» і перетворювався на зрадника, причому в найгіршому сенсі — він зраджував свою природу, вихідну та історичну «руськість». Останння ж від загальних попередніх уявлень про запрограмовану історією «єдність та возз'єднання Русі» до теорії «офіційної народності» графа Уварова становила єдиний *етнічний, народний* сенс існування імперії (якщо сприймати її не тільки як продукт діяльності династії Романових, а й як «народну творчість»).

Адміністрація Російської імперії мала клопіт із тими суспільними силами, які прагнули лібералізації: це могли бути етнічні росіяни та представники інших народів, але тут ішлося передовсім про реформування *цілої Росії*. Український рух, який також мав свої демократичні прагнення, дивився на лібералізацію Росії через «українські окуляри». Це було гірше, ніж бути «російським демократом»; подвійність становища українців спричиняла, з одного боку, жорстку реакцію влади на явні «колективні культурні вимоги» (освіта українською мовою), а з іншого — нездатність виокремити і попередити потенційне мазепинство на індивідуальному рівні. Якщо україно́філи утворювали нелегальну *демократичну організацію* — Кирило-Мефодіївське братство, то її члени ставали очевидним і явним об'єктом державних санкцій. Водночас національні прагнення братчиків перетворювались на об'єкт *державної таємниці*, оскільки Миколі I та вищим урядовцям було зрозуміло, що безглуздо карати мільйони малоросів, які й гадки не мають про «витівки» кількох романтичних молодиків. Братчики уявлялися чимось на кшталт поодинокої випадкової

мутації, пухлини на тлі загалом здорового тіла лояльних малоросів. Коли ж подібні організації утворювали поляки (і навіть бралися до практичних дій), санкції були значно суворіші, з відтінком колективної відповідальності для всієї польської спільноти чи її значної частини (шляхти або духовенства). «Польська хвороба» була очевидною, але імперській адміністрації не хотілося, аби вона заразила інших підданих. Тому славнозвісний Емський указ із забороною української мови просто створював певний системний запобіжник (щеплення) на тлі чергових українофільських «мутацій».

Світоглядне роздвоєння українофілів (частини «титульної нації» і водночас можливих автономістів) ніби в дзеркало дивилося на роздвоєння в сприйнятті імперського центру: симпатизувати «малоросійському племені» та одночасно суворо обмежувати його племінні особливості. Однак така невизначеність не могла бути вічною для обох учасників. Повільний поступ російського капіталізму та модернізації не встигав через індустріалізацію та урбанізацію асимілювати мільйони українських селян, з чиїх освічених дітей з упертою закономірністю виходили дедалі нові українофіли. Існуючі засоби не вирішували проблеми: малоросів було дуже багато, і їхня стихія залишалася надто самодостатньою, малоконтрольованою, а тому, з огляду на перспективу, непередбачуваною.

Більш вагомою відповіддю на юний український націоналізм стало інтенсивне посилення російського націоналізму (громадського та державного) за часів Миколи II. Династична імперія, не сперта на потужну масову «національну» підтримку, попри всі уніфікації, досі надавала забагато простору для локальних відмінностей, самодіяльності губернаторів, які могли часом довільно тлумачити політику імперії в конкретних місцевих умовах (навіть підтримувати українофілів). Націоналізація великоросів доби Столипіна і поширення великоруських націоналістичних організацій передавала більше ініціативи від урядовців значно агресивнішим «низам». Ефемерна демократизація Росії початку XX ст. створювала живильний ґрунт для обох націоналізмів — і великоруського, і українського. Але в першого була краща стартова позиція і більші ресурси, оскільки

він був за визначенням лояльним до держави. Український же був її антагоністом, а через це підривним навіть за умови виключно культурницької програми.

Контекст світового колоніалізму: чи була Україна колонією? Старе питання — чи була Україна колонією Росії? Попередній пункт дає нам у цьому ж питанні таку саму суперечливу відповідь. Звернімося до довідкової літератури, попри значний обсяг цитування. За визначенням найпоширенішого народного джерела інформації, «Вікіпедії», колонія — це «залежна територія без самостійної політичної й економічної влади, володіння іншої держави... Колонії традиційно утворювалися й утворюються через родовища корисних копалин, родючих земель, людських ресурсів (рабство) або завдяки їхньому геостратегічному значенню. Щоб багатства й позиція колоній при цьому йшли на користь у першу чергу елітам колоніальної держави, мешканцям колоній найчастіше не надаються громадянські права. Як правило, колонія управляється тонким прошарком представників колоніальної держави-метрополії, колоніальною мовою є мова колонізаторів і лише зрідка мова корінного населення колонії [...]».

Існують ще такі ознаки колоній:

— «Політична несамостійність, особливий правовий статус, який, як правило, відрізняється від статусу повноцінних провінцій метрополії.
— Географічна відособленість і в більшості випадків віддаленість від метрополії.
— Економічна експлуатація природних багатств, праці аборигенів на користь метрополії, що часто призводить до гальмування економічного розвитку, деградації колонії.
— У багатьох випадках — етнічна, релігійна, культурна або інша подібна відмінність більшості аборигенів від мешканців метрополії, що найчастіше дає першим підстави вважати себе окремою, самостійною спільнотою.
— Історичний чинник: захоплення території метрополією, окупація; позбавлення колонії метрополією самостійного правового статусу:

а) шляхом нав'язування нерівноправних, кабальних договорів місцевій владі про протекторат, васалітет, концесію, «опіку» та інших форм позбавлення або обмеження повноти їхнього суверенітету на території колонії на користь метрополії;
б) шляхом насадження військовою силою або інспірування приходу до влади в колонії залежного, маріонеткового режиму;
в) шляхом анексії території, формування метрополією своєї колоніальної адміністрації;
г) шляхом прямого керування колонією з метрополії;
д) переселення в колонію значної кількості мешканців з метрополії, формування ними органів місцевої влади, політико-економічної, культурної еліти;

— Найчастіше (особливо до останньої чверті XX ст.) — обмеження громадянських прав аборигенів у порівнянні з мешканцями метрополії, насадження далекої аборигенам культури, релігії, мови, звичаїв, дискримінація місцевої культури аж до расової, станової або іншої сегрегації, апартеїду, позбавлення засобів до існування, геноциду.
— У багатьох випадках — прагнення більшості мешканців колонії до зміни, поліпшення свого становища.
— Наявність явно вираженого й постійного за часом сепаратизму (національно-визвольного руху).
— Заходи з боку метрополії щодо насильницького придушення вищевказаного».

Як бачимо було б набагато простіше, якби українці були чорношкірими та відокремленими від Росії морем. Двозначність ситуації полягає в тому, що Росія — імперія континентальна, яка після продажу Аляски вже не мала «заморських володінь». Тривале співіснування за умов етнічної та релігійної близькості надто розмиває перелічені вище ознаки «відмінності» метрополії від колонії — як у плані географічному, так і соціальному та адміністративному. Тому ми не побачимо відповідності всіх ознак нашій ситуації. Інший парадокс полягає в тому, що *самі історичні підвалини територіального розширення Московської держави* (згодом — Російської імперії) *ґрунтувалися на задекларованій однаковості малоросів та великоросів.* «Возз'єднання

Русі» не дозволяло надавати мешканцям околиць Києва статус «завойованих» — це мало бути обов'язково «добровільним входженням». Відповідно, «триєдиний російський народ» виступає як єдиний, спільний носій ідеї російської державності. І на цьому тлі мусять забутися й дійсні «нерівноправні, кабальні договори» (гетьманські статті), і «позбавлення самостійного правового статусу, суверенітету» (скасування автономії Гетьманщини), і реальне «застосування військової сили», яке траплялося (московсько-козацькі війни доби І. Виговського і Д. Дорошенка, терор 1708—1709, 1775 рр.), і «правова дискримінація» (відновлення кріпацтва). А щодо «громадянських прав», то їх і корінні великороси не мали. Їхня переважна більшість до 1861 р. була рабами з гіршим статусом, аніж селяни підкореної Росією Польщі. Як адміністративна ціла одиниця Україна існує лише з 1917 р., а землі поза Лівобережжям Росія здобула не від українців, а від інших країн, які ними володіли (Річ Посполита, Османська імперія), тобто для імперської адміністрації тут мало значення не те, хто населяв ці землі, а хто ними володів. Тому Правобережжя сприймалося владою не як «Україна», а як «колишня Польща». Тож в якому краю, коли і які були «прояви колоніалізму» та проти кого він був спрямований?

Ця двозначна ситуація дещо нагадує стосунки Англії та Шотландії: остання була позбавлена суверенітету в XVIII ст. через війни й нерівноправні договори, але в XIX ст. шотландці виступили одними з будівничих Британської імперії і почали користуватися всіма преференціями, які надавав цей статус. Шотландці поза межами Британських островів виступали вже як британські колоніалісти. Як дати чітке визначення ситуації, котра надто змінна в часі й дуже залежить від суб'єктивних уявлень людей кожної конкретної історичної доби? У XIX ст. мільйони українців і гадки не мали про те, що вони живуть у колонії (де «невдоволення більшості населення колонії»?); сотні були поінформовані про історично несправедливий статус своєї землі, але не могли чітко визначити ставлення до ситуації; одиниці були схильні до виразного сепаратизму. Але, врешті, в XX ст. (після доби вже радянсько-російського колоніалізму — також двозначного, але чіткіше визначеного) перемогла позиція саме останніх.

Суб'єктивні уявлення великої маси людей — ось ключ до нашого знаменитого запитання. Коли певна спільнота починає реалізовувати свій національний проект (наприклад, український), це тягне за собою конфлікт з іншими національними проектами (російським, польським) або державами, які претендують на ті ж землі й той самий народ. У ході з'ясування відносин — історичних, політичних, військових — носії національної ідеї переконуються у моральній та історичній значущості своїх дій і цілей. *Якщо свобода стає усвідомленою необхідністю, то стан несвободи стає неприродним, штучним і нав'язаним.* І в той умовний момент, коли національні цілі усвідомлюються, Україна починає виборювати незалежність, а попередній чи на той час залежний статус стає синонімом колоніального. Тож відповідь проста: коли українці усвідомлюють потребу національної, окремої самореалізації, несамостійна Україна стає колонією.

Тому негаразди самореалізації нинішньої незалежної України цілком справедливо можна пояснювати *постколоніальним синдромом*, оскільки це є проблемним переходом від несвободи до свободи: люди, звикнувши до меншовартості й несвободи, не можуть швидко змінитися. Що ж до конкретного визначення і проявів цього «колоніального статусу» у конкретних обставинах Російської імперії XIX ст., то не варто дивитися на минуле спрощено і рубати з плеча, адже реальне життя завжди сповнене двозначностей і парадоксів.

Нинішні реалії України також дають нам чимало приводів для роздумів і порівнянь, бо ж XXI століття аж ніяк не загубило в минулому колоніалізм та імперство. І приклад «русского міра» тут є цілком промовистим.

Тож звертаю увагу читачів на міркування істориків про довге українське XIX століття. Можливо, якісь висновки чи досвід допоможуть нам у столітті XXI?

Кирило Галушко,
координатор громадського просвітницького проекту
«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

Поглинання і розчинення

Третього лютого 1764 р. російська імператриця Катерина II призначила генерал-прокурором Сенату князя Олександра В'язмітінова та вручила йому інструкцію. У її таємних настановах ішлося, яким би вона хотіла бачити дії його, найближчого сановника, котрому довіряла контроль за законністю в державі. Першою серед вказівок була та, в якій названо не просто помилкою, а великою дурістю політику її попередників, що вони Малоросію, Ліфляндію[1] та Фінляндію вважали окремими територіями-провінціями в імперії та рахувалися з їхніми політичними й соціально-господарськими особливостями. Катерина вважала, що їх, як

[1] Шведська назва латвійських і естонських земель, які відійшли до Росії у ході Великої Північної війни 1700—1721 рр.

і Смоленську, слід «обрусеть», аби вони перестали «глядеть, как волки к лесу». А для цього слід «разумных людей избрать начальниками тех провинций» та ліквідувати посаду гетьмана в Малоросії. Можна вибачити вчорашній німецькій принцесі її незнання російської мови (слід було сказати «сколько волка не корми, все равно в лес смотрит»), але відмовити в прагматизмі їй ніяк не можна. Поставлені завдання імператриця почала виконувати з ліквідації посади гетьмана, яку на той час обіймав Кирило Розумовський. Він не влаштовував імператрицю, бо намагався (і не без успіху) дістати право дипломатичних зносин, розвивав місцеву торгівлю й промисловість, розпочав широку програму відновлення автономії, прагнув перенести столицю з Глухова до Батурина, де передбачав відкрити університет. А також займався реформуванням козацького війська, сприяв розвиткові української науки, зокрема історії, літератури й мистецтва. Його широка програма модернізації Гетьманщини не збігалася з цілями російського уряду, який почав щораз більше обмежувати політичні й економічні права України. Катерина скористалася з петиції шляхетської аристократії про спадкове гетьманство в роді Розумовських і примусила Кирила відмовитися від гетьманства. Аби позбавити його честолюбних прагнень повернути булаву, вона підтвердила його власницькі права на маєтки, що він отримав від Єлизавети Петрівни, зокрема й на Батурин, та призначила річне жалування в розмірі 50 тис. руб. і щорічну пенсію — 10 тис. руб. Замість гетьмана запроваджувалася Малоросійська колегія (1763 р.). Що ж до «разумных людей», то ними стали ті, які змогли імперську політику спрямувати на порозуміння з етнічними елітами. Президентом Малоросійської колегії (так по-європейському називалася ця посада) було призначено генерал-аншефа, графа П. О. Румянцева, за яким ширилася слава мужнього учасника Семилітньої війни і розумного урядовця — якості, що цінувалися малоросійською елітою. Через батька, який служив там у 1738—1740 рр., та місцевого педагога Тимофія Сенютовича він ще замолоду знав Гетьманщину, що, безперечно, враховувалося імператрицею. П. Румянцеву віддавалась військова і цивільна влада в Україні, йому підпорядковувалась Запорозька Січ, через те за його посадою закріпилась

простіша назва — генерал-губернатора, а не президента. А щоб не було політичного протистояння, як у першій, ще петровській колегії, до її складу введено чотирьох українців, урядовців зі старої адміністрації, і чотирьох росіян; і тим, і тим було надано однакові ранги. У такий спосіб козацька старшина не відштовхувалася від влади, а навпаки — здобувала його прихильність, яку зміцнювали практичні заходи, пов'язані найперше з припиненням вільного переходу селян від одного поміщика до іншого.

Унаслідок добре продуманої політики відбувалося інтегрування еліти до імперського організму через ці та інші поступки, серед яких найзначнішим було невтручання у її відносини з селянством, до складу якого дедалі частіше зараховувалося обезземелене козацтво. Інакше кажучи, українське панство отримувало дармову працю, на якій базувались кріпосницькі відносини між дворянством і селянином. На той час така форма суспільних відносин у країнах Європи переживала занепад, тоді як у Росії кріпацтво перебувало в зеніті. На противагу Петру I імператриця вважала, що зосереджуватися лише на силових засобах не варто, а слід вдаватися до гнучкості, лавірування, політики «волчьих зубов и лисьего хвоста».

У планах Катерини II було чимало заходів, що конструювалися з теорії просвіченого абсолютизму та спрямовувалися на раціональне стимулювання державного механізму й модернізацію управління. Спираючись на просвітницькі моделі розподілу влади Шарля Монтеск'є та Чезарія Беккарії, вона створювала станову монархію, обґрунтовувала концепцію правової регламентації самодержавства та громадянських прав, коли кожен стан мав би власні місцеві органи влади. За жалуваною грамотою дворянству 1785 р., яка поширювалася й на малоросійське панство, дворяни отримували від держави найбільше економічних і соціальних можливостей — монопольне право на душеволодіння, набування заселених маєтків замість військової і державної служби, позбавлення тілесних покарань та інші. А також право формувати на виборному принципі місцеві судові та поліцейські органи влади, як і органи станового самоврядування.

Міський стан також отримував жалувану грамоту, текст якої був скомпонований на основі запозичень міських законів Остзейського

краю, магдебурзького права, литовських статутів, як і статутів шведських гільдій, прусського ремісничого статуту. За її текстом міські обиватели поділялися на кілька категорій залежно від соціального статусу та роду занять і формували на виборному принципі міські та станові органи влади. Хоча сільські жителі й не отримали власної жалуваної грамоти, але вони також брали участь у формуванні судів, поліції та самоврядних органів. Про права кріпосних селян не доводиться говорити, вони цілком залежали від поміщика. Діяльність виборних станових органів із самоврядними елементами контролювалась і спрямовувалась державними чиновниками, з яких найбільш значущими були губернатори та генерал-губернатори.

Можливо, й не всі законодавчі акти, запропоновані Катериною II, були повсюдно та буквально втілені в життя, але на їх основі створювалась нова модель адміністративно-територіального управління з раціональною і ефективною системами влади, яка протрималася до епохи Великих реформ. Вона забезпечила державі стабільність, адже влада монарха спиралась на бюрократичний апарат та елементи станового самоврядування.

Еліта й бюрократія

У Російській імперії привілейований стан створювався здебільшого двома шляхами: традиційним, через походження, та через відбування державної військової чи статської служби. Аби вийти зі складної ситуації щодо чисельності шляхетського стану в Малоросії, Катерина передала його розв'язання на місцеві дворянські зібрання, а П. Румянцев запропонував поширити на українців «Табель про ранги». Інакше кажучи, привілейоване становище слід було вислужити. Ця пропозиція спричинила наростання конфронтації між центром і козацькою старшиною, одна частина якої вважала її несправедливою та принизливою, а інша — оцінила можливість здобути дворянство службовою кар'єрою. У цьому питанні генерал-губернатор поєднав суворий контроль радикального державника з дотриманням субординації при одержанні чинів та лояльного або й співчутливого ставлення до тієї

старшини, котра отримала посади не внаслідок виборів, а за вислугу. Останнім за ретельну службу надавав дедалі нових чинів, титулів і рангових маєтків. Цю гнучку політику неважко зрозуміти, вона роз'єднувала старшинську солідарність, бо зміна статусу супроводжувалася різким розмежуванням старшини з козацтвом, з якого формувалися регулярні полки для російської армії та на яке поширювався російський військовий статут (1768 р.).

Представники української аристократичної еліти обійняли важливі посади в уряді Катерини II, формуючи і міжнародну, і внутрішню політику Російської імперії. Достатньо назвати Олександра Андрійовича Безбородька (1747—1799), колишнього козацького полковника, який обійняв посаду канцлера, найвищу в державі. Або Дмитра Прокоповича Трощинського (1754—1829), який службу в Малоросійській колегії змінив на статс-секретарську в північній столиці. Йому були підтверджені права на величезні земельні багатства[1]. Як вони, так й інші вихідці з України переймалися справами імперії, дбали про її стабільність, міжнародний авторитет, хоча й не забували «свою» Малоросію, виявляючи регіональний патріотизм, зокрема й у підтримці здібної молоді. Згадаймо, що саме Д. П. Трощинський запримітив М. В. Гоголя та допоміг йому здобути освіту. В уряді Олександра I відзначився член Негласного комітету В. П. Кочубей, який долучився до реформи центрального управління, зокрема до створення міністерської системи за французьким зразком. Державна служба з її російськомовним діловодством, а особливо підготовка законодавчих актів, вимагала вправності у російській мові, яку здібним українцям не важко було не лише освоїти, а й розвинути далі.

Крім того, верхівка української еліти, поки могла, впливала на призначення малоросійськими намісниками державних діячів, які зважали на її інтереси, створювали сприятливі умови для малоросійського дворянства та козацтва. Серед них найколоритнішою постаттю був Микола Рєпнін (1778—1845), який своєю

[1] Д. П. Трощинський з 1795 р. був власником Кагарлицького, Вербовецького і Хрептіївського староств, з 1797 р. — сіл Верхньої Тишанки та Іскорець (2 тис. душ) Воронізької губернії. Див.: Дмитрий Прокофьевич Трощинский (1754—1829) // Русская старина. — 1882. — Кн. 6. — С. 645, 647.

поміркованою, розважливою регіональною політикою домігся того, що малоросійська шляхта практично вся була переведена до дворянського стану, а малоросійське козацтво отримало окремий статус. Уже 1831 р., порівнюючи українців з непокірними поляками, М. Рєпнін на засіданні Комітету міністрів підсумував, що «поистине малороссияне суть совершенно русские и они подтвердили сие событие» (не підтримали Листопадове польське повстання 1830 р.). «Наречие, обычаи, одежда несколько различествуют, — продовжував князь, — но вера, царь и Русь есть для них святыня нераздельная и неприкосновенная».

Польські повстання 1830 і 1863 рр. змусили російський уряд ужити цілу низку заходів, спрямованих на подолання відцентрових тенденцій в імперії, які зачепили й Правобережну Україну. Її еліта, незважаючи на 35-річне перебування у складі імперії, продовжувала мріяти про шляхетські річпосполитські вольності. Найрадикальнішим заходом для подолання спротиву, на переконання Миколи I, було позбавлення правобережного дворянства його станових привілеїв. Для цього проведено масову ревізію його шляхетного походження, звичайно, за російським взірцем та поставлено під сумнів право формувати органи місцевої влади. Вперше в історії імперії верховна влада відступала від звичного порозуміння з місцевою елітою, забираючи в неї право на державну та станову службу. Місця в державних установах повинні були зайняти посадовці, призначені центром. Для переміщення великоросійського чиновництва на службу до Правобережної України влада запропонувала йому досить вигідні умови. Однак запроваджувані пільги мало сприяли збільшенню чисельності чиновників російського походження, тому актуалізувався один із недавніх законодавчих актів, згідно з яким обумовлювалося, що оскільки росіяни не виявляють особливого бажання служити в цьому краї, то службові пільги будуть поширюватися на всіх «русских». Пропонувалося розуміти це поняття не у вузькому значенні, а в широкому. До «русских» належали «природные русские», «иноверцы» та чиновники іноземного походження з досвідом служби у внутрішніх губерніях, серед них, звичайно, найперше малися на увазі малоросійські дворяни.

Ішлося про додаткові заходи для приваблювання їх державною службою в Південно-Західному краї. До виплати прогонних і підйомних, добових та збереження пенсій в разі обіймання статських посад додавалися нові. Чиновники відомства Міністерства внутрішніх справ отримували, починаючи з 1864 р., 50 %-ву надбавку до жалування. Таку щедрість неважко пояснити, адже фінансування надходило не з державної казни, а з відсотків зборів, що їх держава наклала на польських поміщиків. Правилами 1869 р. надбавка (щоправда, в дещо зменшеному розмірі — 20 %) поширювалася й на чиновників немісцевого походження, відомства державних маєтностей та юстиції, в разі їхнього виклику місцевим начальством та за умови бездоганної служби. Поліцейським чиновникам замість відсоткової надбавки вводилися грошові підмоги. Саме ці приїжджі чиновники ставали власниками казенних земельних ділянок, адже до участі в торгах вони допускалися на пільгових умовах, отриманих від російської адміністрації. На знак нагороди за службу при сплаті вартості землі їм дозволено було користуватися розстрочкою на 20 і 22 роки, а деякі з них звільнялися навіть від сплати кріпосного мита. За підрахунками відомого статиста й економіста Тихона Осадчого ця соціальна категорія впродовж десятиріччя (1877—1887) збільшила площі своїх землеволодінь: у Київській губерній в 4 рази, у Подільській — у 3, а у Волинській — у 2,5. Натомість польські дворяни дев'яти західних губерній не мали права на позику в Державному дворянському земельному банку.

На тлі імперських проектів чиновництво намагалося використати ситуацію з матеріальним стимулюванням служби найперше у власних інтересах. При запровадженні значніших пільг у Царстві Польському більшість із них тут же переїздила із Південно-Західного краю до Польщі. Місцева вища адміністрація змушена була просити верховну владу поширити хоча б частину тих привілеїв, що їх мали чиновники в Польській державі, на чиновників Правобережної України. «Положением об особых преимуществах гражданской службы в отдаленных местностях, а также губерниях западных и Царстве Польском» 1886 р., встановлювалася система стимулів для чиновників у західному регі-

ної імперії. Суттєво переглядалися принципи їхнього комплектування та матеріального забезпечення, внаслідок чого чиновникам із внутрішніх російських губерній, які переїжджали на службу до західних, запроваджувалися різноманітні й досить істотні пільги. На державну службу могли ставати особи, які в інших губерніях не мали на неї права (іноземці, купці, особисті почесні громадяни, міщани, вихідці з податних станів) та ті, котрі не мали табельного чину до 8 класу. Скорочувався термін служби для отримання чинів, орденів, зберігалися прогонні, одноразові допомоги, повні оклади для отримання пенсії та відсоткові надбавки до жалування. Останні, з огляду на їхні розміри, вимагають деталізації.

Чиновники духовних консисторій православного віросповідання, губернаторських канцелярій, міських і повітових поліцейських управлінь, міської і повітової поліції, а також учителі парафіяльних шкіл отримували 50 % до жалування. Чиновникам 14—8 класів, котрі служили в губернських правліннях, приказах громадської опіки, комісіях народного продовольства, пошті, казенних палатах, повітовому казначействі, управлінні державних маєтностей, контрольних палатах, духовно-навчальних закладах та в канцелярії попечителя навчального округу, а також навчальних закладах Міністерства народної освіти і дирекціях народних училищ; наглядачам та вчителям повітових і міських училищ трьох правобережних губерній; повітовим лікарям, землемірам і чиновникам Міністерства сполучень (крім інженерів) держава встановлювала 20 %-ву надбавку. Оскільки вимоги цього положення поширювалися й на вихідців із малоросійських губерній, то вони найперше скористалися ним і суттєво потіснили правобережну шляхту на державних посадах. Тим паче, що їхні (хай і невеликі) маєтки розташовувалися поруч і ними можна було управляти, отримуючи короткотривалі відпустки на службі.

У боротьбі за русифікацію Правобережжя малоросійське чиновництво йшло в ногу з урядовою політикою, а щоб воно не вибивалося з шеренги, то верховна влада мобілізувала присягу на вірну службу імператорові. І хоча кожна особа по-різному, залежно від часу, обставин, політичного настрою, моральних переконань, розцінювала значущість присяги, проте більшість

її дотримувалася. Її текст укладався так, щоб відповідно впливати на того, хто її складав, вимагаючи від нього відданості та ретельності, адже недаремно служба імператорові та його дому пов'язувалася зі службою батьківщині та Богові. О. Ф. Кістяківський, професор права Київського університету вважав, що він не має морального права порушувати присягу і зобов'язаний служити «не только за страх, но и за совесть». Тож присягу верховна влада використовувала як дієвий, символічний засіб, за допомогою якого впливала на формування бюрократичного апарату, вимагаючи від нього чіткої служби, ділових якостей, збереження державної таємниці. Сформована в такий спосіб бюрократія довше, ніж інші прошарки суспільства, залишалася вірною нормам традиційної політичної культури, для якої сутність служби зводилася до інтересів монарха, а не суспільства.

Така чи подібна до такої ситуація складалася в Російській імперії, у якій український простір зайняв там цілком відчутний сегмент державного життя. Малоросійське дворянство отримало від російської влади підтвердження своїх привілеїв і сприймало інституції російської влади та користувалося ними, як власними. Більше того, воно час від часу використовувало імперські амбіції Росії для задоволення власних потреб. Тож коли постало питання формування модерної нації, малоросійській еліті довелося долати надзвичайні обставини. Увібрані російською державною машиною, вони наче розчинилися і загубилися в ній, бо, починаючи з Олександра I, коли створювалася університетська мережа для формування освіченого бюрократичного апарату, українці широко користалися цим. А оскільки і навчання, і підручники, і державне життя проходило російською мовою, то вони через освіту й культуру асимілювалися, втрачаючи найпершу ознаку нації — її мову, яка перестала розвиватися. З переходом козацької старшини на російську державну службу почалася мовна асиміляція, внаслідок якої на задній план відтіснялась рідна мова, що втрачала динаміку розвитку, консервуючись переважно у народній творчості та сільському побуті, функціонуючи для хатнього вжитку. Не стаючи мовою навчання, науки, виховання, культури, державного життя, вона занепадала і відсувалась на задвірки.

Українофільство та окреслення нації

Процес оновлення Росії після миколаївської епохи сприяв появі громадської течії, відомої як українофільський рух, учасники якого не захотіли розчинитися в імперському морі Росії. Західні інтелектуальні течії, зокрема захопливі ідеї німецького філософа Йогана Гердера з його переконаннями про непересічну цінність народної самобутньої культури, спонукали звернутися до її джерел і по-новому зрозуміти її. Зберігаючи та оберігаючи народну традицію, українофіли клали її в основу нової концептуальної ідеї про українство. Їм довелося в надзвичайно несприятливих політичних умовах конструювати історичну пам'ять, проводячи історичні дослідження, створюючи українську мову та літературу й одночасно… перебувати на державній службі в Російській імперії.

Аби виокремити український етнос з-поміж інших, необхідно було окреслити його чіткими, як зовнішніми, так і внутрішніми, ознаками та властивостями. Найперше — укласти карти, щоб цілком наочно побачити територіальний простір його розселення, рід занять. А щоб стверджувати, що це один народ, слід було довести, що йому притаманна та сама мова, виконання тих самих пісень, належність до тієї самої обрядової культури. Зафіксовані на папері та видані тексти пісень, переказів, загадок переконливо свідчили на користь їхнього спільного українського походження. Щоб повернути мову в русло розвитку, аби вона стала інструментом написання різнопланових за жанром художніх літературних текстів, наукової діяльності, слід було внормувати передання звуків літерами, укласти інші правила мови, збагатити інтелектуальними термінами, словниками тощо. Мова мала стати засобом єднанням нації; слід було вирішити питання здобуття освіти, хоча б початкової, українською мовою. А для цього необхідно було укласти букварі, читанки, граматки, «рахівниці» та інші підручники та посібники для народної школи.

Потрібно було, врешті-решт, написати історію власного народу, збагатити його історичною пам'яттю, причому такою, щоб минуле набуло героїчної звитяги, яка б служила об'єднавчим чинником нації, тим паче, що козацтво давало для цього силу-силенну

прикладів. Як і визначити коло «великих» українців, приклад яких надихав би юне покоління на служіння спільній справі. Серед них найбільшої уваги потребував Т. Г. Шевченко, образ якого слід було наблизити до найширших суспільних кіл. Звідси спроби заснувати ремісниче училище його імені в с. Кирилівці, започаткування урочистих панахид на його спомин. Названі складові мали лягти в основу творення колективної національної ідентичності на основі сформованих уявлень щодо спільної території, української мови, історії.

У відстоюванні свого права на культурницьку діяльність українофілам доводилося протистояти не тільки російській державі, а й польській спільноті. Навіть більше — здавалося б, «своїм» українцям, які не розуміли їх, не підтримували й намагалися скористатися механізмами Російської держави, аби зупинити їхні зусилля, спрямовані на поширення українського культурного простору. На початках відновлення українського руху Російська держава не поспішала його переслідувати й навіть підтримувала за його антипольську спрямованість. Вона не заперечувала, а сприяла в організації Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, під егідою якого П. Чубинський з 1869 р. почав організовувати етнографічно-статистичні дослідження трьох правобережних губерній: Київської, Подільської і Волинської. До них він додав ще й ті повіти Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької та Бессарабської областей, де проживали українці. Протягом 1872—1879 рр. у Санкт-Петербурзі було видрукувано сім томів «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». П. Чубинський навіть підготував окремий «Нарис ополячення Південно-Західного краю» і подав його генерал-губернаторові, де на основі етнодемографічної ситуації доводив переважання руського населення в Правобережній Україні над польським.

Тож у відповідь на переконливу думку М. Драгоманова, що «Україна як національність не виступила у Росії й сама себе ще не знає, їй треба наукової та літературної праці, щоб усе пізнати», П. Житецький також стверджував, що завдання діячів українського руху полягає в науковій доказовості існування українців як окремої нації.

Російська регіональна влада сприяла організації і проведенню Третього археологічного з'їзду в Києві 1874 р., яким опікувалися діячі Київської старої громади. Зі спрямуванням культурного процесу в імперське річище була підтримана ідея спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому у Києві. Однак українофілів дедалі частіше не задовольняла відведена їм роль форпосту антипольської політики російського уряду. Частина з них вважала, що землі краю, конфісковані в польських поміщиків, розкрадаються «жадібним» чиновництвом. На їх переконання, земельний фонд, що його створювала російська влада, забираючи маєтки в учасників польських повстань, мав би стати громадським для заснування народних шкіл та лікарень для українців, які на власних плечах винесли руську ідею і перетворив на ніщо польську «витівку».

Однак що влаштовувало українофілів, то це проселянська політика російської влади. Починаючи з часів генерал-губернатора Д. Бібікова, який, не знаходячи спільної мови з правобережною шляхтою, відмовився від традиційно співпраці й почав проти неї «дружити» з місцевим руським одноконфесійним селянством. Аби мати в його антипансько-польських настроях додаткові важелі для утримування правобережного панства в покорі й страху. Для цього проведена була інвентарна реформа 1847 р., де вперше в історії Російської імперії держава ставала на бік селянина. З цією ж метою вже після другого польського повстання аграрна реформа 1861 р. на Правобережній Україні проводилася з урахуванням селянських інтересів. Зацікавлені були українофіли і в можливості проводити пошуки історичних матеріалів, зокрема актових книг, за допомогою яких доводилося, що правобережний край не належить полякам, а споконвіку перебував у складі Російської держави.

Для реалізації цих політичних акцій російська влада потребувала підтримки й допомоги місцевої інтелектуальної еліти, яка ініціювала створення Тимчасової комісії для розгляду давніх актів та увійшла до неї, співпрацюючи з владою. Нагадаймо, що її членами свого часу були і Тарас Шевченко, і Пантелеймон Куліш, не кажучи вже про Володимира Антоновича, який упродовж кількох років спрямовував її діяльність. Більше того, під час польських маніфестацій київський генерал-губернатор І. Васильчиков

дозволив відкриття недільних шкіл і використовував українофілів для послаблення польського впливу серед широкого загалу. Пізніше М. Драгоманов напише у своїй автобіографії, що вони обурювалися претензіями поляків на Правобережну Україну й готові були зійтися з царським урядом для боротьби з ними. Російська влада пильно стежила за діяльністю українофілів. Тільки-но Січневе польське повстання 1863 р. було придушено, влада заборонила П. С. Морачевському (інспектору Ніжинського ліцею кн. Безбородька) здійснювати переклад Євангелія українською мовою. Цікавим було пояснення заборони — спираючись на особливість мови, українські інтелектуали почнуть вимагати автономії Малоросії. Тож Валуєвський циркуляр 1863 р. чітко вказав українофілам, що влада не є настільки наївною, щоб дозволити творити окрему мову, а розцінювала їхню діяльність у цьому напрямку як прояв державного сепаратизму.

Кредит довіри російської влади до українофілів був високим, за умови, що закріплення їх на посадах у державних установах, особливо селянських, зміцнюватиме російську владу на Правобережжі. Та й самі вони охоче йшли на службу мировими посередниками (серед них О. Русов, Н. Ковалевський, М. Зібер, П. Косач), які вважали, що своїм контролем за відчуженням землі у польського пана та наділенням селян землею в результаті реформи 1861 р. сприятимуть зміцненню селянського господарства та добробуту. Тож українофіли, орієнтуючись на селянство як носія традиційної етнічної української культури виступали до певного часу в єдності з Російською державою. Саме цим можна пояснити довготривале перебування українофілів в імперській орбіті, яке тяглося з кінця 1850-х рр. практично до кінця XIX ст. Змусити російську владу рахуватися з ними шляхом легальної культурно-освітньої діяльності, не дозволити загнати ще слабкий український рух у підпілля — ось якими критеріями керувалися українофіли, проводячи гнучку політику між імперськими інтересами Російської держави і власними потребами. Обставини вимагали від його учасників максимальної коректності, обережності, аби не дати приводу владі зарахувати їх до народницьких «партій», які, взявши на озброєння радикальні методи боротьби, прагнули залякати вищих

державних сановників і самого Олександра II. Цим вони не тільки шкодили реформам, що їх успішно провадив уряд, а й кидали тінь на будь-які інші громадські організації, що легально діяли.

Багато українофілів, які робили наукову кар'єру, переймалися й благополуччям своїх сімей, оскільки більшість із них не мали земельних маєтків й обіймання наукових чи державних посад було єдиним джерелом достатку для них та їхніх родин. Це питання надзвичайно турбувало, наприклад, батька багатодітної родини О. Кістяківського, професора права Київського університету. Привабливим був і приклад багатьох діячів з України, які перейшли на службу в центральні установи імперії та зробили блискучу кар'єру саме через свою діяльність на ниві великих реформ. Серед таких діячів заслуговує уваги Сергій Іванович Зарудний (1821—1887), виходець зі збіднілої української шляхти, якому з великими труднощами через брак коштів вдалося закінчити Харківський університет. Мрія служити в Пулковській обсерваторії привела його до Петербурга, де він зміг влаштуватися до Міністерства юстиції. На заклик уряду включився в розробку судової реформи, вивчив західну літературу з права, познайомився під час поїздок у Європу з судовою практикою. Здобуті знання дозволили йому відстоювати необхідність широкої судової реформи на основі незнаних у Росії принципів гласності, повного відокремлення судової влади від законодавчої та виконавчої, запровадження мирової юстиції та самостійність присяжної адвокатури.

Аби надати цим роздумам конкретики, варто звернутися хоча б до кількох діячів українського національного руху. І найперше — до В. Антоновича, знакової постаті XIX ст., якому довелося захищати свої погляди та українські національні переконання як перед державою, у якої він перебував на службі (в недалекому майбутньому професор та декан історико-філологічного факультету університету св. Володимира у Києві, дійсний статський радник), так і перед шляхетським станом, до якого належав за походженням. Спершу він був викликаний для пояснення своєї поведінки на суд шляхти. Ішлося про роз'яснення, чому він, молодий польський шляхтич, удався до пізнавальних екскурсій у народ з невеликою групою студентів. Шляхта підозрювала його в тому, що він

підбурював селян проти панів. Бердичівський повітовий предводитель дворянства, до зібрання якого належала згідно запису в дворянській книзі родина Антоновича Боніфатія, влаштував йому своєрідний допит. Дворянське зібрання з 60 або й більше осіб звинувачувало його, вихідця зі шляхетської корпорації, у пропаганді атеїзму, антипатріотизму, комунізму й ненависті до панів. Відкидаючи незаслужені обвинувачення, В. Антонович ініціативу розмови перебрав на себе і пояснив шановному панству, що «край через більшість населення не є корінно-польською провінцією», що в цьому краї більшість становлять українці, тому ця народність повинна визнаватися головнішою. Таке пояснення ще більше збурило товариство, яке було переконане, що, хоча в теорії таке можливе, але насправді визнання українців головною народністю призведе до зникнення польської. Суперечку тоді вирішив голова проурядової групи Тадеуш Бобровський, найосвіченіший із присутніх (єдиний на все Правобережжя мав ступінь магістра, до того ж службовець канцелярії київського генерал-губернатора). Дещо філософствуючи, зауважив, що, мовляв, молоді люди займаються студіюванням теоретично-філософських праць і мають право на помилку.

Дещо пізніше В. Антонович у програмних статтях «Моя сповідь», у якій він відрікався від польського руху, та «Про українофілів і українофільство» пояснив уже російській владі, що діяльність українофілів не шкодить державі. На слідчій комісії, створеній при генерал-губернаторській канцелярії, вказував, що він та його гурток доводять особливість малоруського племені від польської національності. Після нагінок на українську справу В. Антонович демонстрував іншу модель поведінки: він був максимально коректним і нічим не висловлював своїх переконань. У ситуації 1890-х років впливав на регіональну політику генерал-губернаторів, зокрема вів розмови про місцеву історію з київським генерал-губернатором М. Драгомировим, якого запрошував до себе «на галушки» та влаштував начальником його канцелярії історика, політично неблагонадійного Н. Молчановського.

У часи врядування М. Драгомирова (1898—1903) українофільство перебувало на найвищій вершині. Генерал-губернатор, виходець з України, українофіл за переконаннями, чиновник із не-

залежними судженнями, військовий авторитет якого перемагав у будь-якій справі, зумів взяти український рух під персональну опіку. Український театр практично не обмежувався в репертуарі, пройшли урочисті панахиди у Софіївському соборі з ушанування пам'яті Тараса Шевченка. Більше того, генерал-губернатор схильний був відновити діяльність забороненого відділення Географічного товариства. А українські пісні, з якими крокували солдати на марші та тренуваннях, уже нікого в Києві не дивували. Цим терміном перебування (хай і коротким) М. Драгомирова на посаді генерал-губернатора україномфіли вдало скористалися, знайомлячи широкий загал з українськими ідеями через театр та друковане слово.

До колоритних діячів україномфільського спрямування слід зарахувати й Івана Яковича Рудченка, вихідця з дрібного лівобережного дворянства, який через брак коштів не закінчив гімназії та пішов служити в Гадяцьке повітове казначейство, а згодом до казенної палати. Вільний від служби час проводив у збиранні, записуванні й аналізуванні українського фольклору. Підготував до видання «Народные южнорусские сказки» та «Чумацкие народне песни». Згодом служив у канцелярії київського генерал-губернатора М. І. Черткова (1881—1885) і намагався, використовуючи службову близькість до найвищого чиновника краю, щоб довести, що Емський указ 1876 р. шкідливий не лише для українства, а найперше — для російської влади, оскільки через нього вона втрачає авторитет. Він підготував текст урядового звернення про можливість скасування обмежень Емського указу щодо української мови, знаного як «меморандум Черткова-Рудченка». Згідно з доповідною запискою І. Я. Рудченка «Виновато ли малорусское слово (по поводу 1876 г., воспрещавшего печатание по-малорусски книг)», генерал-губернатор М. І. Чертков переконав уряд дещо обмежити чинність Емського указу щодо заборони друкувати літературу українською мовою. Не в останню чергу така його позиція посприяла тому, що генерал-губернатор перебрав на себе право дозволяти постановку малоросійських п'єс і вистав.

Сам І. Я. Рудченко напише в автобіографії: «Время мое было поглощено служебною деятельностью, неразрывно связанною с судьбами того народа, которому я отдавал все свои полезные

труды в юные годы в иной области — этнографии... Здесь оканчиваются мои неофициальные труды по этнографии и начинаются официальные». В останній фразі йдеться про те, що йому на посаді чиновника з особливих доручень при генерал-губернаторові довелося готувати для головного начальника краю записки-дослідження про особливості місцевого землеволодіння, основні аргументи яких отримали законодавче оформлення. Назва основних із них свідчить про сутність аграрної проблеми краю: «О земледелии в Юго-Западном крае», «О сельских и местечковых чиншевиках», «О вольных людях», «О размежевании в связи с упразднением сервитутов в Юго-Западном крае», «О праве пастбищного сервитута», «О коштном межевании в Юго-Западном крае», «Об иностранной колонизации» тощо. В одній із таких доповідних записок російській владі пропонувалося нарешті зрозуміти, що настав час звернути увагу на місцеве населення — спільника боротьби уряду з польськими впливами. І. Рудченка підтримував чиновник із селянських справ Б. Григоренко, який захищав історичне право «вільних людей» на володіння землею. Їхня громадська позиція, українофільські настрої щодо проведення аграрної реформи в інтересах селян — носіїв та хранителів національної традиційної культури, а також пропозиції переглянути антиукраїнський Емський указ істотно вплинули на позицію генерал-губернаторської влади. Службова кар'єра І. Рудченка на цьому не закінчилася. Його праці з економічних проблем та законодавчі пропозиції, які базувалися на практичних рекомендаціях, зокрема щодо правової та економічної доцільності наділення через викуп землею особливої соціальної групи Правобережжя — чиншовиків[1], потрапили до поля зору М. Бунге, киянина, якого через глибокі знання західних економічних концепцій уряд запросив до столиці готувати ґрунт для фінансових реформ. Обіймаючи посаду міністра фінансів з 1880 р., а незабаром і міністра фінансів, він потребував таких вдумливих фахівців, як І. Рудченко, і призначив його членом ради Міністерства фінансів. У його особі маємо тип українофіла, який відбувся не лише як збирач

[1] На Олександро-Невському цвинтарі у Санкт-Петербурзі на надгробному монументі І. Рудченка викарбувано слова: «Освободителю чиншевиков».

фольклору та усної народної творчості, а й державника, який прагнув використати свої можливості для поліпшення соціального становища сільських жителів Правобережної України.

Українофільська діяльність продемонструвала ще одну, можливо, й нехарактерну модель поведінки. Не бажаючи працювати під контролем влади, М. Драгоманов, підтриманий діячами Київської старої громади, виїхав за кордон, де в атмосфері свободи і демократії розвивав наукові ідеї політичного розвитку. Його приклад наслідував Ф. Вовк, який, як і М. Драгоманов, був вихідцем зі старовинного козацького роду; вивчав хімію, ботаніку, зоологію, пізніше порівняльну анатомію, анатомічну антропологію. Після закінчення Київського університету став членом Київської громади, разом із Драгомановим, Антоновичем, Тадеєм Рильським, Чубинським, Житецьким брав участь в організації недільних шкіл, виданні літератури українською мовою, збиранні етнографічних матеріалів. У 1874—1876 рр. служив помічником ревізора губернського секретаря й одночасно був засновником і дійсним членом Південно-Західного відділення Російського географічного товариства. Уникаючи висилки до В'ятської губернії, Ф. Вовк емігрував за кордон, спершу в Болгарію, де займався етнографією автохтонного українського населення, а з 1887 р. — до Парижа, столиці тогочасної антропологічної дослідницької школи. Здобутки вченого опубліковані більш ніж у 200 наукових працях, серед них найвідоміша «Український народ у його минулому і сучасному» (1916), у якій дійшов висновку, що українці становлять окремий антропологічний тип, що має цілком оригінальні етнографічні особливості. У той час у Європі його метод систематизації, класифікації та обробки етнографічних даних вважався найбільш продуктивним.

Серед місцевих діячів, які не підтримували українофілів, варто назвати М. Юзефовича. Як засвідчив О. Кістяківський у «Щоденнику», київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков намагався не реагувати на його інформацію про зростання сепаратизму українства, представниками якого були, на переконання М. Юзефовича, перш за все В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський та інші. Це підштовхнуло М. Юзефовича,

тоді голову Київської археографічної комісії самому, в обхід О. Дондукова-Корсакова, звернутися до уряду з пропозиціями заборонити будь-які дослідження української регіональної історії й мови. Його доповідні записки Олександру II (а не генерал-губернатора, як того вимагала ієрархія владних повноважень) лягли в основу Емського указу 1876 р. Тому цей акт у колі киян дістав іншу назву — «указ Юзефовича».

Зміна характеру українського руху припала на самий кінець 1890-х рр. і на початок XX ст., коли на історичну арену вийшли нові покоління українців із вимогами широкої автономії та програмами перших українських партій. У брошурі «Самостійна Україна» М. Міхновський заговорив про потребу розриву з ідеями поміркованої інтелігенції.

Чому так довго?

Отже, з'ясовуючи причини тривалого українського націотворення, слід зазначити, що до головних чинників варто віднести довге перебування українських земель у складі Російської імперії, коли еліті були надані якнайширші права та владні можливості, а тому вона почала ототожнювати власні інтереси з інтересами російської влади. Перебування на державних посадах, із задоволенням у такий спосіб власних матеріальних та духовних потреб, також не сприяло швидкому створенню концепцій модерної української нації. Тим паче, що російська влада і польська традиція чітко вказували на пограничні межі діяльності українофілів. У разі відступів учасників руху жорстоко карали за ігнорування станових інтересів, підрив державної єдності як сепаратистів, радикалів та революціонерів. Українофіли втрималися у рамках легальної діяльності, солідно захистили свої ідеї та довели, що українство є нацією з власною територією, мовою, спільною історією, незалежно від станового походження. Хоча історичні обставини й уповільнювали цей процес, однак спадкоємці отримали розчищений широкий шлях, яким пройшли європейські держави до своєї «весни народів».

Історія українського «довгого XIX століття», яке закінчується початком Першої світової війни, досі розглядається за каноном радянської історіографії, тому залишається незрозумілим і пересічному читачеві, і фахівцеві-історику. Головніше питання — звідки взялися ті новочасні українці, якщо ще в 1890-х рр. були лише «малороси» і «русини»? Наші підручники (та й, зрештою, монографії) трактують позаминуле століття як еру «національного відродження», що розвивалося поступально, по висхідній, й автоматично вписується в коло подібних відроджень серед слов'янських народів. Подається це як одностайна, усіма підтримувана акція, як мало не автоматичний акт, запрограмований самим ходом історичних подій.

Автори такого тлумачення проблеми національного руху не помічають, як потрапляють у пастку, яку самі ж собі й створили.

Якщо дійсно так безальтернативно й невблаганно вершилася історія, то чому тоді українці програли війну за незалежність у 1918—1921 рр.? Чому прибалтійські народи здобули свою самостійність, хоч не були у флагманах руху за розвал імперії, як українці? Чому ми маємо сьогодні амбівалентну за свідомісними орієнтирами націю, яка однією своєю частиною шанує С. Бандеру, а другою — В. Леніна? Чому досі точаться дискусії навколо УПА? Чому Україна голосує чітко визначеною територію за «кольоровим» ментальним принципом? Такі запитання можна ставити нескінченно, оскільки ми досі дивимося на відродження через рожеві окуляри радянського дискурсу.

У цьому розділі ми не розглядатимемо всі ключові проблеми XIX ст., а згадаємо тезово окремі з них — ті, що стали основними суперечностями українського націотворення.

Православне проти національного

До XIX ст. національність визначалася не за етнічною ознакою, а за віросповіданням. І це стало мінусом для України, але плюсом для Росії. Саме православний універсалізм став одним із джерел імперської ідеології Росії від часів Петра I.

XVII—XVIII ст. — період масового відтоку української книжної еліти до Москви і Петербурга. Українські ченці їхали до Московії піднімати освіту. С. Полоцький, Ф. Прокопович, С. Яворський та Д. Туптало (Ростовський), перенісши українську книжність на північний схід, заклали фундамент російської книжності. Процес напівпримусового переселення освічених кадрів до Москви призводив до неможливості вироблення осібної від російської української культури. Коли порівняємо твори першої половини XVII ст., які писалися на народній мовній основі (тут промовисто виглядає, скажімо, «Лексикон словенороский и имен толкование» 1627 р. П. Беринди), з книгами друкарні Києво-Печерської лаври після 1720 р., видно, які відбулися зміни в бік російськомовної уніфікації. Книжки XVIII ст. у мовному сенсі є вже цілком російським продуктом.

Православний дискурс виробляв тотожний погляд на росіян і українців. Невипадково московський патріарх Никон для проведення церковної реформи запрошував професорів Могилянського колегіуму. Тому ж «Синопсис» Інокентія Гізеля став спільним підручником з історії для Росії та України. Серед українського православного духівництва існувала антимосковська спрямованість, виразником якої були митрополити С. Косов та Й. Нелюбович-Тукальський. За Б. Хмельницького, на думку О. Оглобліна, існував дуумвірат державної влади в Україні між церквою і козацтвом, який завершився з приєднанням Київської митрополії 1686 р. до Московського патріархату. Більшість ієрархів до самої сумнозвісної секуляризації 1786 р., коли було покінчено з незалежним статусом Київської митрополії, не ідентифікувало себе з Московською церквою. Але київська православна література своїм історіософським підходом зміцнювала імперські підвалини московсько-петербурзької влади.

Ідеологеми українського суспільства козацької доби оберталися в колі ідей, породжених інститутом монаршої влади. Можливо, саме тому Б. Хмельницький, на думку В. Липинського, і намагався запровадити інститут української монархізму у вигляді спадкового гетьманату, але не встиг цього зробити. Гетьмани державницького думання розуміли значення освячення їхніх дій церквою, тому і діяв Петро Дорошенко спільно з митрополитом Й. Нелюбовичем-Тукальським у тодішній українській столиці Чигирині. Розбиттям цієї спільності між гетьманом та духовною владою передусім і переймався царський уряд, а занепад козаччини на Правобережжі сприяв цій стратегії. І. Самойлович уже погоджується на приєднання Київської церкви до Московського патріархату — не випадково саме за його гетьманування було складено «вірнопідданський» «Синопсис».

За І. Мазепи відроджується паритет у взаєминах козацької старшини і духовної влади в Україні. Саме цим пояснюється безпрецедентна щедрість І. Мазепи до українських церков та його грандіозна перебудова Києво-Печерської лаври. Він садовить у Києво-Печерській лаврі свого архімандрита Мелетія Вуяхевича, налагоджує спільну дію з митрополитом Варлаамом

Ясинським. Лавра і митрополит, попри зовнішнє визнання зверхності Московського патріарху, насправді продовжували автономістську церковну політику. Вищі ієрархи за Мазепи не їздили до Москви на висвячення московським патріархом.

Пересаджуючи українську православну традицію на московський ґрунт, царат поборював таким чином опозицію традиційної російської церкви до європеїзації. Недарма церковну реформу, яку руками Ф. Прокоповича проводив Петро I, порівнюють із протестантизацією православних. Разом із тим автокефальну фронду українського єпископату на місцях царський двір викорінював дуже жорстоко (згадаймо арешт і етапування архієпископа київського Варлаама Ванатовича або ув'язнення єпископа Арсенія Мацієвича).

Могилянська академія була тим освітнім форумом, де відбувалося злиття церковної і світської української традицій. В академії навчалися майбутні гетьмани, а викладали майбутні митрополити київські. Із занепадом автономістичних спроб козацької старшини і духівництва починає занепадати й сама академія. Православний універсалізм породив фантом спільної інтелігенції для Росії й України та спільної письмової культури XVIII—XIX ст. Православний дискурс — антипод дискурсу національному: поки діє перший, гальмується другий. Католицько-протестантська Європа була готова до переходу на національні рейки сприйняття світу ще у XVI—XVIII ст. Православний схід, навпаки, занурювався в російську ортодоксальну конфесію, що відкидала будь-яку думку про існування українського православ'я.

Чи була якась інша перспектива для України в сенсі складання умов для маніфестації автономістсько-самостійницької ідеології? Так, була. За умов визрівання помісної Української православної церкви, напевно, перемогло б проголошення особної канонічної території Київської патріархії, а отже, й ідеології незалежності. Така можливість була втрачена через несподівану смерть митрополита Петра Могили — речника помісності Київської церкви. Позитивно до такої ідеї ставився й уніатський митрополит Йосип Вельямин-Рутський. Двадцять років по Хмельницькому увесь український єпископат обстоював збере-

ження окремішності, і лише програш правобережної козаччини не дозволив цій ідеї втілитися в життя.

Навіть Андрусівське перемир'я не припинило опору вищого духівництва української церкви поглинанню Московською церквою України. Лише Вічний мир із Польщею Росії вирішив на тривалий час програш Української православної церкви Москві.

Автономізм чи самостійництво?

Автономізм козацької старшини випливав з природної боротьби козацтва за свої привілеї у XVI—XVIII ст. Зафіксовані вони були в ідеологічних постулатах в універсалах і договорах Війська Запорозького та в козацьких літописах-хроніках. Концентрований його вираз ми маємо в «Історії Русів».

Обмеженість козацького автономістського руху, що мав місце серед дворянства майбутніх Чернігівської і Полтавської губерній за часів намісника П. Рум'янцева, генерал-губернатора М. Рєпніна, полягала в апелюванні до прав «козацької нації», яка складалася з колишньої козацької старшини, а не всього народу. Він мав на увазі передовсім земельні привілеї та особисте дворянство для меншості та кріпацтво для більшості.

У цьому сенсі козацька шляхта-дворянство Гетьманщини торувало шлях поразки для польської шляхти Правобережної України, з тою різницею, що останнє мало за собою сталу державну традицію, підкріплену підвалинами католицької церкви й солідного фундаменту польської культури, які не дозволяли так швидко розчинитися колишнім елементам Речі Посполитої в російському морі.

Великий землевласник Гетьманщини апріорі був схильний мирно визнати російську державність за умов підтвердження царським урядом цієї земельної власності. Так само й польський великий і навіть середній землевласник готовий був визнати владу Російської держави над Правобережжям, відмовившись від ідеї відновлення «Історичної Польщі». Радикальної національно-демократичної ідеології натомість дотримувалася дрібна

шляхта, яка формувала польську національну культуру XIX ст. Гетьманщина на початку XIX ст. мала дуже вузький прошарок дрібнопомісної інтелігенції, яка до того ж активно адсорбувалася в російській столиці, поза бажанням відриватися від підживлення етнічним середовищем.

Дух автономізму, що поновлювався згадками про військову звитягу, не мав соціальної бази для націотворення у нових умовах. В Україні був лише один центр вищої освіти — Харківський університет, відірваний від традиційного автономізму Полтавсько-Чернігівської території.

Традиційна козацька автономістська ідеологія зачіпала лише Лівобережну Україну. Правобережжя вже мало уявлялося українською територією. Воно вважалося втраченою для України. Недоліком історіософського погляду О. Лобисевича, братів Полетик, А. Чепи та інших був різкий антипольський погляд на українське минуле й поєднання російського та українського державних дискурсів. Останнє особливо помітне в «Історії Малоросії» М. Бантиша-Каменського, де стверджувалося існування української військової потуги й фактично держави, але з інкорпорацією до меж Росії.

Чи була Україна російською колонією? Євразійська колоніальна модель відносин між метрополією і залежною територією

Це питання не зовсім просте. Якщо на території країни нетитульного етносу існує адміністрація державної нації, то очевидним має бути вирішена проблема про існування колоніальних відносин між метропольним етносом і етносом нетитульним у цій країні. Проте поняття колоніалізму передусім стосується територій країн, які не мають спільних суходільних кордонів, наприклад заморські й заокеанські території великих мореплавних імперій: Англії, Франції, Іспанії, Португалії, Німеччини, Голландії, Бельгії. Як відомо, таких територій Росія не мала.

Якщо шукати паралелі у відносинах між Україною та Росією, то напрошуються приклади Білорусі й Литви, Польщі та Литви, а та-

кож України і Білорусі як частин Речі Посполитої; Австрії у відношенні до приєднаних Чехії, Польщі, Хорватії та Угорщини. І в таких співвідношеннях проблема колоніалізму вже зовсім не є очевидною, оскільки ні Чехія зі Словаччиною, ні інші території колишньої Австрійської імперії Габсбургів не вважали себе колоніями.

Більше того, Угорщина часів існування дуалістичної Австро-Угорської держави мала в управлінні найбільше територій, більшість яких не були етнічно угорськими. Вона під скіпетром Габсбургів була мало не в чотири рази більшою, ніж сучасна незалежна Угорщина, існувала як імперія в середині імперії. І це при тому, що Угорщина все XVII і початок XVIII ст. вела безперервні війни з Габсбургами, коли їхній державний центр перебував у Трансільванії під захистом Оттоманської Порти, і мала жваві контакти з Українською козацькою державою від часів Б. Хмельницького до І. Мазепи. Та ж Австрія жорстоко придушила революцію за незалежність 1848 р., стративши його керівників. А вже через 50 років на площі Героїв у Будапешті з нагоди 1000-річчя перебування угорців у Паннонії серед скульптур угорських героїв помістили й фігури імператорів-австріяків Марії-Терезії та Франца-Йосифа І.

Чехія (Богемія) за Люксембурзької династії в XVI ст. була ядром Австрійської імперії, а Прага — її столицею, головнішим за Відень містом. У Чехії, як і в Україні та всій центрально-східній Європі, міста були етнічно німецькими, а села — автохтонно слов'янськими (чеськими).

Частиною Росії була етнічна Польща, та чи була вона колонією? Частиною Речі Посполитої була і Україна з Білоруссю та Литвою, але історики не дають визначення цим територіям як колоніальним частинам Польської держави. І це зрозуміло, адже шляхетський стан Речі Посполитої не поділявся за національною ознакою. Уся шляхта була політичною нацією — поляками, залишаючись при цьому одночасно й русинами-православними. Костянтин Острозький і Адам Кисіль були «Gente Rutenus — natione Polonus». Така форма самоідентифікації була чинною, власне, до часів падіння Речі Посполитої за третім її поділом. Навіть козацька старшина за своєю ідентифікацією інерційно почувалася продуктом польської політичної нації й мала подвійну

національну ідентифікацію, і в цьому гетьмани Б. Хмельницький, І. Виговський, П. Тетеря та ін. були так само дуалістами. Невипадково вони були легітимованими нобілітаріями-шляхтичами нарівні з іншими польськоетнічними шляхтичами. Тому й досить легко вирішувалася проблема польської орієнтації, а ідея триєдиної Речі Посполитої (Гадяцька унія 1658 р.) була ближчою за підданську концепцію Переяславської ради 1654 р.

Ірландія від часів О. Кромвеля і до революціонерів-терористів Шин-Фейну люто опиралася завойовницькому тиску Англії. Навіть радше ірландсько-англійські взаємини більше відповідають поняттю відносин метрополії та колонії. З Україною і в цьому випадку було складніше, оскільки не вся її територія потрапила під Російську імперію. Тож у нас є більше підстав говорити про цивілізаційний розлом та існування європейського і євразійського культурного середовищ, ніж про колоніальні відносини.

А як оцінювати факт входження Північно-Східної Русі IX—XIII ст. в межі Київської держави? Землі в'ятичів були колонією Києва? Землі тодішньої Київоруської держави населяли хоч і відмінні етноси, але по суті ця держава є сукупністю східнослов'янських народностей з провідною роллю полян (протоукраїнців) і київських князів.

Литовсько-Руська держава XIV—XVI ст. за національною складовою була українсько-білоруською державою, де слов'янський землевласницький елемент значно переважав над литовськоетнічним. А після низки польсько-литовських уній провідною верствою Литви стали поляки за мовою і культурою. Отже, і немає підстав говорити про колоніалізм литовців щодо українців.

Можемо казати про існування євразійської (російської) моделі колоніалізму, за якою приєднані території-держави стоять на вищому щаблі економічного і культурного розвитку за державу-метрополію. У Європі було навпаки: метропольна держава була розвиненіша в цьому сенсі від завойованих територій.

У плані ставлення до особистої свободи Російська держава була, за визначенням В. Липинського, монархією балканського типу. Індивід не мав громадянських свобод і перебував під

деспотичною владою монарха, чого не було в монархіях питомої Європи, де існувала повага до індивідуума.

Іншою великою відмінністю України від Ірландії було те, що її провідна політична і культурна верства брала активну участь у розбудові Російської імперії, перебувала на вищих щаблях влади й цінувалася питомими росіянами. Історик К. Харлампович наводить у своїй відомій праці «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» такі дані: майже всі єпископські посади в російській церкві у XVIII ст. обіймали українці; значна більшість викладачів Московської слов'яно-греко-латинської академії були вихованцями Києво-Могилянської академії. Мало не половина представників російської літератури до середини XVIII ст. були випускниками українських колегій і походили з українських етнічних територій: О. Безбородько був канцлером імперії Катерини II, першим міністром освіти також був українець — П. Заводовський. Крім того, значним був вплив козацької старшини при дворі імператриці Єлизавети.

З іншого боку, царські намісники в Україні, за переконанням історика О. Оглоблина, з часом, після тривалого перебування на її теренах, ставали автономістами. Обстоювання місцевих інтересів починає відчуватися в П. Рум'янцева-Задунайського, І. Гудовича та в інших представників царської адміністрації.

Отже, Україну до середини XIX ст. у певному сенсі можна вважати колонією. І в часи панування національного дискурсу в суспільно-політичній думці, з усвідомленням себе осібною нацією, українська еліта опиняється в колоніальному полоні панування російської і польської державних ідей.

Розуміння понять «нація», «українець», «малорос», «русин», «росіянин», «поляк»

Найбільше непорозуміння виникає, коли ми автоматично записуємо українцем будь-яку особу, що мешкає на території України. З точки зору сьогодення, це може бути виправдано поняттям громадянства, але ми часом екстраполюємо політичне його

розуміння на події XIX — початку XX ст., що є в корені неправильним.

Поняття «українець» — це продукт 90-х рр. XIX ст., часу вступу України в третій, політичний, етап свого національного розвитку. Це не означає, що нашої етнічної спільноти, народу до цього не було, а є питанням його самоназви за різних часів. У другому, академічному, етапі українського відродження вживали різні визначення для людей, які ставали провідниками нового народницького напряму. Причому і В. Антонович, й інші не давали принципової ваги самому визначенню. Їх рівночасно називали поляки «малоросіанами» і «хлопоманами», росіяни — «україноманами» або «українофілами». Політичних діячів 1860-х — початку 1890-х рр. логічно визначати як українофілів. Це були добропорядні російські піддані, які вільний від служби час віддавали дослідженням різноманітних українознавчих проблем. У політичному або громадському житті вони помітної участі не брали.

Ключовою проблемою другого етапу визвольного руху було саме вирішення концептуальної проблеми розрізнення на рівні поняття відмінностей між росіянином і українцем. М. Максимович і його генерація українофілів неприхильно дивилося на відмову українців у самоназві від давньоруської спадщини. Бо саме поняття «українець» до активного вжитку увійшло в усній народній творчості XVI—XVII ст. і знаменувало постання нації до козацьких часів. Києвоцентристу і шанувальнику князівської Русі було ближчим поняття «малорос» у середньовічній трактовці, що Мала Русь — це та територія, з якої з часом виросла Русь Велика і Русь Біла. Так само як з Малої Польщі навколо Кракова виросла Велика Польща у напрямі до Балтійського моря.

Але М. Максимовичу протистояла більша група козакофілів, що виводили українське національне ім'я від доби українсько-польського протиборства. Крім того, однакове звучання з великоросійським племенем вводило в оману широкий загал про належність обох гілок етносу до єдиного народу, що й стверджувала великодержавна суспільна думка.

«Київська Громада» вирішила відмовитися від однотипного звучання національного імені на користь терміна «українець»,

що, на думку сучасного академіка Я. Пеленського, мало негативні наслідки для боротьби української і російської національних ідей за маси. Новий термін вимагав складного пояснення, розривав на лексичній основі генетичну традицію пов'язання з князівською Руссю. Навіть зараз для незаангажованої, далекої від політики людності є важко зрозумілою різниця між «руським», «росіянином» та «українцем» (особливо, якщо брати далекий історичний екскурс). На противагу російській концепції триєдиної Русі українці запропонували триступеневу концепцію України. Замість Київської, Московської та Петербурзької Русі постали поняття князівська Русь-Україна з її польсько-литовською добою, Козацька Україна і Україна нового часу.

За спостереженням сучасного історика І. Чорновола, термін «Україна-Русь» запропонував уживати Олександр Барвінський — автор перших шкільних підручників з історії в галицьких школах, лідер народовської партії. Мова теж називалася не руською, а українсько-руською. Цей прикметник-етнонім уживав М. Грушевський у виданнях Наукового товариства Шевченка аж до початку XX ст., коли друга частина його відпала.

Спільне національне ім'я для обох частин України свідчило одночасно про протиставлення його тим людям українського походження, які орієнтувалися на «единую и неделимую» Росію та галицьким москвофілам. Офіційні кола Росії та Польщі не визнавали нової назви народу аж до часів розпаду імперії. Росіяни по-старому тлумачили українців як малоросів, а поляки — як русинів. Російські жандарми кваліфікували українські партії та сам рух як «мазепинські»; П. Столипін закрив київську «Просвіту» 1910 р. як «інородческую» установу. Влада логічно трактувала тих, хто називав себе українцями, як неросіян, австрійці ж уживали ще термін «рутенці», проти чого в часи першої російської революції різко виступав М. Грушевський, написавши статтю «Геть рутенство».

Коли перед революцією людина заявляла, що вона українець, це автоматично означало її політичне ставлення до цієї назви, а саме визнання мовно-культурної осібності. Володимир Вернадський, коли потрапив до Києва у часи революції, втікаючи

з Петербурга від більшовиків, у своєму щоденнику називав українцями лише тих людей, які підтримували УНР. Усіх інших людей, навіть попри походження, він називав «общеросами». «Общеросом», а не українцем В. Вернадський вважав і себе.

Тому, вживаючи поняття «українець» зараз у вузькому сенсі, ми повинні враховувати політичні симпатії тієї чи іншої людини, інакше можна потрапити в парадоксальну ситуацію. В. Шульгін, Д. Піхно і А. Савенко — лідери російських націоналістів у Києві, мали українське походження, але в політичному сенсі були росіянами. Два рідних брати Микола й Андрій Стороженки походили з козацької старшини й мали ледве чи не 300-річний український родовід, але Микола був прихильником «Старої Громади», а його брат Андрій очолював у Києві монархістсько-чорносотенний «Союз русского народа» й у політичному сенсі українцем не був.

На першому і другому етапах визвольного руху побутувало етнографічне розуміння поняття «нації». Відомий випадок, коли П. Куліш, критикуючи наприкінці життя наукові твори свого приятеля М. Костомарова, дорікав йому щодо нерозуміння місцевої історії, бо за походженням той був великоросом. Колеги теж докоряли В. Антоновичу його польським походженням. Наприклад, О. Лазаревський казав: «Антонович занадто поляк».

Український вибір замість російського чи польського робила низка діячів українського руху від самого його початку, але політичне, а не етнографічне тлумачення української нації вперше запропонував на початку XX ст. В'ячеслав Липинський, теж людина польського походження. Він зробив основним щодо визначення поняття нації територіальний підхід: земля, а не кров, є визначальним чинником нації.

Початок українського культурницького руху. Етнографія і фольклористика як політичні науки

Нова національна доба принесла до України німецьку романтичну філософію. Й. Гердер, Й. Фіхте і Ф. Шеллінг проголосили

початок доби національних держав та ідею національного духу, який кермує історією. На зміну володарям і станам — керівній силі історії — прийшла нова «альфа й омега» історичного процесу — народ-нація. Почала проголошуватися думка про те, що народ сам написав власну правдиву історію у своїх народних піснях: думах, билинах, історичних піснях тощо. І науковцям залишається тільки деконструювати голос народу, вивчивши його фольклор. У такій постановці проблеми стверджувалося, що верхній прошарок суспільства не знає свого народу, відірвався від нього та живе іншим, неправедним життям.

Ця ідея давала зовсім нові перспективи для інтелектуалів, що мріяли про збереження України як етнотериторіальної спільноти в майбутньому. Народ — це не гурт православних вірян або козацької старшини. Народ — це спільнота на певній території, де говорять однією мовою, і до народу належать усі, хто спілкується однією мовою. Отже, Україна — це не лише Гетьманщина, а обшир великої території від Сяну до Дону та Кубані.

Таке, здавалося б, нехитре відкриття породило справжній бум у справі збирання фольклорної творчості. Представники вищого суспільного стану пішли «в народ», записуючи пісні як вищий прояв правди минулого, як своєрідну «біблію» українського народного життя. Якщо раніше, попри спільне проживання в селі, між селянином і маєтковим станом стояла непереборна стіна, то тепер правилом доброго тону для інтелігента стала цікавість до народного життя. Гуральницький інтерес дідича свідчив про перебування у старій системі координат, натомість землевласник із живим громадським інтересом мав цікавитися фольклором, етнографією, старими рукописними текстами.

1819 р. вийшла перша збірка «малоросійських» пісень, яку зібрав грузин, князь Микола Цеределі (тоді писалося Цертелєв). А 1827 р. з'явилися «Малоросійські пісні…» нащадка київського магістратського нобілітету Михайла Максимовича, від яких М. Грушевський відлічував початок наукового українознавства. 1844 р. син поміщика Микола Костомаров видає магістерську дисертацію «Об историческом значении русской [української] народной поэзии»). Ці публікації нарівні з «Кобзарем» Шевченка

слід вважати початком модерного часу української думки. Власне, так з'явився новий національний дискурс у суспільній думці.

Цікаво, що російська етнографія не виявила такої активності, як українська. Це й зрозуміло, адже для державного буття Росії етнографія не відігравала серйозної ролі. Лише слов'янофіли спонукали до фольклорно-етнографічних досліджень. У Росії, як і в XIX ст., все визначала вертикаль на чолі з царем. Для українців же фольклор став ключем до створення месіанської суті українського народу, джерелом натхнення до політичного відокремлення в майбутньому. В Україні ж, навпаки, усі найпомітніші інтелектуали та визначні громадсько-політичні діячі першої й початку другої половини XIX ст. були фольклористами: М. Максимович, І. Срезневський, О. Бодянський, П. Куліш, М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов.

У містах Наддніпрянщини навіть костюмоване хлопоманство було викликом неукраїнському громадському життю. Від початку це був виклик системі міжнаціональних взаємин у державі, який міг відразу спровокувати поліційні переслідування. Кожен випадок появи в публічних місцях в українському народному вбранні фіксувався жандармами, а майже всі фігуранти перевдягання проходили через жандармське дізнання й закінчували різними варіантами покарання, часто навіть кількарічною висилкою за межі України. Той факт, що шляхтичі, наприклад В. Антонович і Т. Рильський, під час мандрів українськими губерніями носили селянське вбрання, було підставою для їхнього арешту, тому вони за допомогою самих селян намагалися максимально уникати зустрічей із місцевою поліцією.

У підсумку слід зазначити, що записування фольклору старошляхетським панством давало Україні перспективи життя у майбутніх часах.

В. Антонович і М. Драгоманов 1874 р. видали «Історичні пісні малоросійського народу», що стало апогеєм наукової праці Південно-Західного географічного товариства у Києві та «Старої Громади» напередодні Емського указу Олександра II. Систематизувавши український фольклор, що оспівував історичні події минувшини, два лідери українського руху створили книжку,

у якій народ сам описував і оцінював власне минуле. Книжка була гідно поцінована — Петербурзька академія наук нагородила авторів Уваровською премією, а царський уряд наклав заборону на друковане українське слово.

П. Чубинський своїми шістьма томами «Трудів Південно-Західного географічного товариства» виконав іншу засадничу функцію для становлення української держави. Він фактично визначав українсько-білоруське і українсько-російське етнічне порубіжжя, що було необхідно для проведення у майбутньому реальних державних кордонів між Україною та Росією, а також Україною і Білоруссю. Пізніше це завдання продовжувала етнографічна комісія Наукового товариства ім. Т. Шевченка. В. Гнатюк, І. Франко і С. Томашівський під керівництвом М. Грушевського вивчали українсько-польсько-угорсько-румунське порубіжжя, малювали карти розселення західних українців, щоб закінчити справу, розпочату першим поколінням старогромадівців.

Фольклор і етнографія були ключовими науками першого романтичного (культурницького) етапу українського визвольного руху 1830-х — початку 1860-х рр. Його громадсько-політичною складовою було Кирило-Мефодіївське братство, а суспільною програмою став «Закон Божий» М. Костомарова, який проголосив усеслов'янську федерацію з особливою роллю України.

Особлива роль української нації викристалізувалася за допомогою месіанського міфу, що протистояв аналогічним месіанським складовим польської і російської національних ідей. Саме національний месіанізм стає рушійною силою національної ідеї. І в цьому також полягало значення фольклору, адже Т. Шевченко передусім у ньому черпав сюжети для таких провіденційних віршів, як «Суботів» або «Розрита могила».

Причини денаціоналізації української суспільної верхівки у XVIII—XIX ст.

Староукраїнська козацька еліта зберігала свою опірність русифікаторським впливам, поки мала незалежний від петербурзької

влади розподіл земельної власності в Гетьманщині. Втрата такої можливості лише прискорила процес масової дворянізації козацької шляхти. Вона вимагала від російського уряду легітимізації свого становища і маєтків. Щойно цей процес було завершено, як розпочалося масове розчинення колишньої старшини в російській дворянській верстві. З джерела автономізму і фронди старшина дуже швидко перетворилася на джерело стабільності та опори московської влади в Україні. За менш ніж 100 років відбулися дивні, здавалося б, метаморфози. Родичі В. Капніста, який ще 1791 р. шукав підтримки прусського короля в антиросійській акції на Слобожанщині й Лівобережній Україні, з падінням заборон на українство в часи першої російської революції 1905—1907 рр. були затятими монархістами, чорносотенцями й викривачами «підлих інтриг мазепинців».

Чи було це особливою рисою української ситуації? І так, і ні. Великі польські землевласники на східних кордонах Правобережжя не були активними діячами польського національно-демократичного руху. Вони так само шукали порозуміння з російськими правими партіями центристського спрямування (октябристами) на предмет протидії лівим українським та польським силам. Консерватизм землевласницького світосприйняття хотів використати В. Липинський у створенні правого національного консерватизму й мав у цьому певні успіхи. Як показувала практика, землевласники цементували той режим, який існував тоді в країні, але за лояльності до них нового режиму вони були готові підтримати й новий режим за умови гарантування збереження принаймні якихось прав на їхні маєтки.

Промовистий приклад можна навести з графом Юзефом Потоцьким, який у січні 1919 р. у листі до посла Української Держави В. Липинського називав себе українізованою формою Йосипом Потоцьким. Збільшовичені війська західного фронту почали руйнувати його маєток у подільському селі Антоніни. У дилемі між українцями і більшовиками польський граф обирає безпечніших для себе українців і звертається з проханням врятувати майно до автора «Шляхти на Україні» добірною українською мовою: «Яко довголітній мешканець України, котрому

розвиток і культура дорогого мені краю дуже лежить мені на серці, гадаю, що пропажа цих збірок була б великою безповоротною стратою, не тільки для мене особисто, але як частинки національного добутку і для цілого краю, його історії і культури». Отже, біда українців полягала в тому, що через слабкість національного руху вони не змогли використати повною мірою великий культурно-фінансовий потенціал, який перебував у руках російських і польських дідичів на українській землі.

Перевагою поляків була наявність великої кількості польської інтелігенції в краю і на кресах, яка обслуговувала польських підприємців і земельне панство. Українська інтелігенції була нечисленна, і її швидко адсорбували російські столиці, зацікавлені у висококваліфікованих (у порівнянні з місцевими) кадрах різноманітних інтелігентських фахів. На відміну від чехів, українці не могли похвалитися містами і промисловими центрами, а феномена української буржуазії новопостала нація не мала. І в цьому була друга причина національного дезертирства верхів на користь панівних націй.

Український рух діяв у вкрай скрутних соціальних обставинах. Йому доводилося працювати серед низів суспільства і до них апелювати, оскільки його верхи цілком задовольнялися наявним станом суспільних відносин. Звідси походить і неструктурованість, неповнота українського суспільства, що досі впливає на українське політичне життя.

Зі старого українського панства лише три родини великоземельної козацької шляхти заявили про свою прихильність до новітнього українства: Тарновські, Галагани та Милорадовичі-Скоропадські. Власне, йдеться передусім про три визначальні фігури цих родів: Василя Тарновського (молодшого), Григорія Галагана і Єлизавету Скоропадську (Милорадович). Перший, крім козацької старовини, почав збирати рукописи перших українських письменників нової доби. Саме йому ми завдячуємо збірці автографів Т. Шевченка, П. Куліша та ін. Другий відкрив світу кобзаря Остапа Вересая та дав гроші на альтернативний щодо російських гімназій Колегіум Павла Галагана в Києві. Третя надала основну суму на відкриття першої некоронованої Української

академії наук — Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Але для українських умов такої кількості нової хвилі меценатів було замало.

Переважна більшість нащадків чернігівсько-полтавської козацької шляхти були на цей час вірнопідданими малоросами і російськими державниками, які боялися «україноманської мазепинської зарази». Наприклад, було достатньо самого лише написання прізвища директора музею В. Тарновського в Чернігові, відомого історика-генеалога Вадима Модзалевського серед авторів журналу «Україна» (1914) для звільнення з посади секретаря Чернігівського дворянського зібрання.

Подвійна лояльність та ідентичність — вимушена риса суспільних умов Російської імперії. Негативи й позитиви прихованого українства

Росія не мала такого поняття, як вільний третій стан. Різночинська верства перебувала в імперії Романових під постійним контролем. Людина не могла займатися вільними професіями, перебуваючи поза межами недремного державного ока. Централізація і державний диктат нависав над інтелігенцією, як дамоклів меч. Кожна культурна одиниця в євразійській імперії мала бути чиновником якогось із відомств. І в XIX ст. діяв «Табель о рангах», запроваджений Петром І. Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський і, власне, всі діячі національного руху, були на службі у «царя-батюшки». Уже тільки ця обставина формувала явище подвійної лояльності, схиляла до національного роздвоєння, дводушності. Вона вимагала від людини бути на службі російським державником, а у вільний від роботи час, неофіційно, тишком-нишком, бути українцем.

Правила державної служби жорстоко карали симпатика українства. І коли його прихильність українству була виявлена — це було достатнім приводом для звільнення з служби і навіть жорстких та тривалих поліційних переслідувань. Людина опинялася поза межами суспільного життя з вовчим білетом. Знову потрапити на державну службу було дуже нелегкою, часто просто

неможливою річчю. Відмовитися від служби і віддатися улюбленій українознавчій справі було фактично неможливо. Людина втрачала джерело непоганого матеріального життя та родинного добробуту. А на такі жертви погодитися могла далеко не кожна людина. Тоді треба було ставати або політичним емігрантом, як М. Драгоманов, або жити ізгоєм і готуватися випадковими підробітками, як це робив Б. Грінченко. Але друге стало можливим лише після ліберальних реформ російського устрою 1860-х — 1870-х рр., коли з'явилася земська форма праці.

Російська держава вміла цінувати чиновника. Він отримував значно більше за середній заробіток у сфері приватного бізнесу і, що найголовніше, міг покращувати своє матеріальне становище, працюючи на одному місці та в одній професії. На відміну від наших часів, фах (приміром, учителя середнього навчального закладу) був дуже престижним і матеріально вигідним. Оскільки потрапити на професорську посаду в університет було непросто, люди з науковими талантами активно йшли працювати до гімназій викладачами й не полишали цієї праці до кінця життя. Учительський фах мали такі знані вчені, як О. Андрієвський, В. Науменко, П. Житецький, О. Левицький, В. Ляскоронський, В. Модзалевський, В. Щербина, П. Тутковський та ін. Саме високий рівень зарплати дозволяв їм весь вільний час приділяти українознавчим інтересам, відмовлятися від гонорарів у «Киевской старине», працювати там безкоштовно, виконуючи технічну роботу. Учительський фах давав у суспільстві високе громадське становище. Педагог гімназії, працюючи 25 років, міг дослужитися до цивільного генеральського чину, кожні три-п'ять років отримувати ордени за вислугу літ і додаткові гроші.

Чи готовий був український інтелігент відмовитися від гарантованого добробуту задля примарного і непевного життя публічного українофіла? У 99 % випадків — не міг. У цьому полягала психологічно-матеріальна причина подвійної лояльності. Коли М. Грушевський визначився зі своїм життєвим вибором, присвятивши себе українській справі, він облишив перспективну кар'єру російського службовця освітнього відомства і перебрався за кордон професорувати у Львівському університеті. Громадську

кар'єру в Австро-Угорщині він не сподівався робити, тому залишився у російському підданстві. Але М. Грушевський цей свідомий вибір собі міг дозволити через матеріальну незалежність. А вона йому дісталася завдяки більш ніж тридцятилітній службі директором народних шкіл Терської області його батька — Сергія Грушевського, який був типовим представником української інтелігенції з подвійною лояльністю, мав сентимент до української культури, але вірою і правдою служив Російській імперії в справі просування її культурного впливу на Північному Кавказі (хоча це не заважало йому наповнювати шкільні та громадські бібліотеки Ставропольщини українськими виданнями).

Так само як і Сергій Грушевський, його сучасники Феофан Лебединцев (майбутній засновник «Киевской старини»), ректор київського університету Микола Іванишев (перший дослідник автентичного українського звичаєвого права і голова Археографічної комісії), Пантелеймон Куліш (засновник нового українського правопису) працювали на російський уряд в царині освіти на Холмщині. Разом із москвофілами-галичанами, на чолі з першим будителем західних українців Яковом Головацьким, вони фактично сприяли першому етапу русифікації цього українського Забузького краю. Царату потрібна була сила для деполонізації краю, і краще за українців ніхто на це не підходив.

Чи маємо ми за це засуджувати нашу інтелігенцію, чи повинні зрозуміти такий її вибір? Радше друге, адже їхній вибір був умотивованим рішенням. Працюючи представниками російської влади, вони сподівалися зробити корисні речі для українського корінного населення. Вимушене «колаборантство» — це доля інтелектуалів недержавної нації. Якщо навіть майбутній лідер польської політичної еміграції Адам Чорторийський був товаришем Олександра II до польського повстання 1830 р., то що вже говорити про українців. Саме в часи варшавської служби П. Куліша починаються його активні контакти з західноукраїнським національним рухом і спроба видання журналу «Правда» — першого політичного всеукраїнського часопису у Львові. Сподівання українців на плюси від державної служби в Королівстві Польському не справдилися, і всі вони за один-два роки повернулися в Україну.

З іншого боку, чи не через працю українців на Холмщині, за висловом М. Грушевського, «український маслак» холмщака виявився твердішим, ніж в інших, навіть сусідніх волинських землях. Тож акція «Вісла» 1947 р. передусім захопила саме ці українські терени.

Разом із подвійною лояльністю постала й проблема подвійної ідентичності. Що сильнішою була залежність від державної посади, то швидше людина визнавала себе «теж малоросом» та політичним росіянином.

Водночас неправомірно робити висновки про неминучість згасання українських симпатій через просування людини по драбині чиновницької кар'єри. Більше того, міцні у своїй національній свідомості люди використовували адміністративні можливості для просування української справи. Так, В. Антонович, як ординарний, а згодом заслужений професор університету Св. Володимира, виховав цілу плеяду українських істориків, підготував три генерації працівників на українознавчій ниві. Централісти неодноразово закидали В. Антоновичу дворушництво, валенродизм, неморальність. Бо, одержуючи від російського царя гроші, той виконував не російську, а українську національну справу.

Член «Старої Громади» Никандр Молчановський був водночас чиновником з особливих доручень при київському генерал-губернаторові. І свою посаду використовував не лише для інформування українців у планованих нагінках на них з боку російської влади у Києві, але й для налагодження позитивних контактів між представниками влади царя у Києві і впливовими українцями. Саме він зробив можливим налагодження добрих взаємин між О. Кониським і В. Антоновичем, з одного боку, та генералом М. Драгомировим, керівником «Юго-Западного краю» — з іншого. Можливості чиновника Н. Молчановський, як історик та учень В. Антоновича, використовував для проникнення в генерал-губернаторський архів, де скопіював через посередників справу Кирило-Мефодіївського братства. Організував собі відрядження до швецьких архівів, де відкрив для української науки документи про союз І. Мазепи з Карлом XII.

Батько Лесі Українки, Петро Косач, був високопосадовцем, мировим суддею Волинської губернії. Сам не маючи можливості відкрито і активно пропагувати українські постулати, створював матеріальну підставу для виявлення себе українцями членам своєї родини: жінці Олені Пчілці та своїм донькам і синам. Його служба давала усій родині ту фінансову базу, яка дозволяла інтелектуально працювати членам його родини на українському культурному полі.

Подвійна лояльність — доля еліти будь-якої приєднаної території. Генерал Маннергейм, швед за походженням, до 1917 р. перебував на службі в російській армії і був напередодні Першої світової війни активним приєднувачем Монголії до Російської імперії. Прийнявши запрошення очолити фінське військо незалежної Фінляндії він став уособленням фінського патріотизму і національної звитяги.

Позірна незворотність перемоги українського проекту. Українська ідея як результат кабінетної праці інтелектуалів другої половини XIX ст. Археографія як політична наука

Коли ми говоримо про незворотну силу українського етносу до свого відродження і здобуття особистості, у більшості людей складається враження, що таке відродження відбувалося автоматично, силою незворотності самого історичного процесу. Насправді ж усе відбувалося не так однозначно переможно, як це здається нам сьогодні, з висоти часу.

Через причетність до будівництва імперії спокусливішим був російський проект, і він мав усі шанси на перемогу в Україні. Не треба йти проти влади й проти совісті, увесь попередній етап місцевої суспільної думки староукраїнського зразку не суперечив участі українців у розбудові Російської імперії. Тому не лише в Наддніпрянській Україні, але й у Галичині москвофіли до початку XX ст. становили більшість.

Українська ідея як продукт модерного суспільства визріла лише в добу «Київської Громади». Спочатку цей конструкт був

вироблений у ході кабінетних дискусій між В. Антоновичем і О. Кониським — лідерами київських українофілів — та О. Барвінським, провідником галицьких народовців. Потім він через літературу та пресу почав поширюватися на все українське суспільство, але опанувати встиг лише західних українців через сприятливі конституційні обставини Австро-Угорщини та існування традиційного культурно-віросповідного антагонізму між поляками та українцями в Галичині.

Пошук підтверджень своєї правоти відбувається засобами історичної науки. Головне завдання інтелектуалів — прослідкувати якомога довшу протяжність існування власного національного історичного процесу. В добу позитивізму неперевершеним аргументом стають оприлюднені історичні джерела. Заснування 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при Київському, Волинському та Подільському генерал-губернаторові, або, як її скорочено називали, Археографічної комісії при університеті Св. Володимира, було початком відвоювання в сусідів українського історичного простору. Вектор наукового інтересу був спрямований на захід, у бік поляків. І це зрозуміло, адже існував збіг інтересів царської влади й українофілів, які майже до кінця XIX ст. стояли на чолі київської Археографічної комісії (спочатку М. Іванішев — декан юридичного факультету київського університету, згодом В. Антонович — професор історії того ж університету).

З середини XIX ст. на зміну етнографії і фольклористиці політичною наукою вже стає археографія — допоміжна історична дисципліна, яка займалася публікацією збірників документів. Головний редактор комісії М. Іванішев змушений був ходити викладати в Київський університет напередодні польського повстання 1863 р. з револьвером у кишені, бо польське студентство Київського університету саме його вважало призвідником втрати поляками свого історичного права на українські землі.

Київські археографи започаткували серію книжкових видань під назвою «Архів Юго-Западной России». За задумом російської влади, це та інші видання комісії мали засвідчити «исконную русскость» Правобережної України. Натомість українські

історики своїми джерельними публікаціями продемонстрували споконвічну українськість земель на захід від Дніпра.

Україно філи провідною характеристикою, яка засвідчувала національну приналежність краю, визнавали панівний титульний етнос, який заселяв ці терени. Позаяк селянство було найбільшим соціальним прошарком на землях як Правобережної так і Лівобережної України, то цей край визнавався українським. Польський і російський погляди в корені відрізнялися від українського народницького бачення. Польський погляд на цю проблему виходив із положення про існування польської провідної землевласницької верстви, яка цим краєм керувала до приходу росіян. Останні, вважаючи українців (малоросів) і великоросів одним «русским» народом, виходили з логіки, що володарями князівської та московської Русі були Рюриковичі, виводили логічність приєднання Гетьманщини і «Південно-Західного краю» до Росії.

З обома цими тезами українські інтелектуали вели запеклу дискусію і наукову полеміку аж до революційних подій 1917 р. й навіть далі. Головною для них була не стільки перемога — визнання супротивною стороною правди суперника, скільки можливість через полеміку об'єднати навколо себе прихильників українського бачення історії на теренах Східної Європи. І це завдання було досягнуто.

Боротьба із супротивними історичними міфами задля панування над умами місцевого населення українських історичних міфів призвела до утвердження української національної ідеї. Невипадково носіями цієї ідеї були передусім історики за фахом. Істориками більшою чи меншою мірою були всі провідні ідеологи українського руху: М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, О. Барвінський, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко.

Міфи для українців: деструктивні й будівні

Суспільні теорії сусідніх народів, які намагалися зберегти Україну в орбіті свого культурного впливу, ми називаємо деструк-

тивними, оскільки вони гальмували розвиток української національної ідеї. Водночас українці висували свої теорії розвитку суспільства, на противагу імперським російській і польській ідеям. Їх варто розглядати як ідеї будівні, конструктивні, тобто такі, що сприяли визріванню сучасної української нації.

На полі українців почав знану дискусію «южан» і «северян» російський історик М. Погодін (виходячи з їхньої тези, що народ, а не правителі визначають національну належність). Він висунув версію про галицьке походження українського етносу Київщини післямонгольського часу. У своїх «Письмах М. Погодіну» М. Максимович спростував саму можливість повного переселення давніх українців, росіян за мовою, в Заліську Русь. Проте на цьому дискусія не вичерпалася. Її підхопили на філологічному рівні визначні фахівці з давньоруської мови філологи О. Соболевський і О. Шахматов. З українського боку в полеміку включилися П. Житецький і А. Кримський. Останні філологічними аргументами довели, що в Києві до 1240 р. розмовляли українською. Достатніх контраргументів російські фахівці навести не змогли.

З польського боку велику популярність мала теорія про культрегерство поляків в Україні й навіть про їхнє заснування Запорозької Січі. З публікаціями Т. Корзона і Т. Падалиці (З. Фіша) вів полеміку В. Антонович. Він більшою мірою показав негативи культурного панування Польщі на українських землях, стверджував існування власної української культурної традиції.

Одним із важливих ідеологічних завдань українців було відкинути твердження про споконвічність польського шляхетського землеволодіння в Україні. Робилося це через окрему серію «АЮЗР», де друкувалися документи про православну українську шляхту та її ополячення у XVI—XVII ст. Власне, українські історики показали, що ті, кого поляки називають польською земельною аристократією, були національно українською провідною верствою, яка через нівеляційний тиск з метрополії і належність до польської політичної нації втрачала зв'язок із землею і переходила в табір супротивної нації. Характерно, що найбільші поборники польщизни у XIX ст. серед аристократії походили з українських князівських родин Ходкевичів, Вишневецьких, Сапіг,

Корецьких, Чорторийських тощо. Відкриттю цілого прошарку українського шляхетського життя кінця XVI — початку XVII ст. сприяли праці визначного історика-архівіста Ореста Левицького — дослідника Волинської землі, одного з найактивніших авторів «Киевской старини».

В. Антонович у 1880-ті роки із заснуванням «Киевской старини» визначав концептуальне обличчя видання. Перший номер журналу відкривався його історіософською статтею «Київ, його доля і значення з XIV до XVI ст.» Автор цією статтею і працею «Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті великого князя Ольгердта» намагався об'єднати першу і другу фази української історії через литовсько-польський період у наскрізний виклад. Якщо теоретично вивести Литовську Україну-Русь із князівської Руси-України було нескладно (устрій життя XIV ст. принципово не змінювався, просто литовська князівська династія в Україні замінила Рюриковичів; про це писали й історики російської школи Ф. Леонтович, М. Владимирський-Буданов, М. Любавський та ін.), то пояснити, де шукати генетичні коріння козацтва, було складніше. Польська історіографія вбачала в козацтві польську шляхетську традицію відходництва. Українцям же важливо було нав'язати козацтво до князівського часу, демонструючи безперервність історичного процесу на українських землях від IX до XVII ст.

Громадська теорія та українське народництво. Українська відповідь на виклики доби

Традиційна українська державницька історіографія презентувала народництво як вираз старої, задавненої хвороби бездержавності. Історик Омелян Пріцак взагалі писав про нього як про патологічне явище української суспільної думки. Чи так це насправді?

На наш погляд, для адекватної відповіді ідейним опонентам із протиборчих таборів державницьких російської і польської історіографій був просто необхідний народницький підхід. Українським інтелектуалам неможливо було покликатися на майновиті верстви населення, коли вони на момент постання українського

питання обирали неукраїнський суспільний табір. Як це не парадоксально звучить, народницька ідеологія за змістом своєї відповіді полякам і росіянам була державницькою за своїм характером.

Державницька думка сусідніх народів трималася за елітаристське пояснення історії, а тому дивилася на минуле під кутом зору панівної верстви. Українці М. Костомаров і В. Антонович стверджували, що керівна верства була в Україні споконвіку неукраїнською. У князівську добу нагорі ієрархічної драбини перебували варяги, в литовсько-польську добу власницька верства мала своє походження від неукраїнців — князів династії Рюриковичів і Ольгердовичів. На чому ж тримався суспільний механізм Старої Руси-України? На громадах, відповідав В. Антонович, у селах і містах, які жили осібно від центральної феодальної влади. Влада приходила й відходила, а громади залишалися, будучи носієм української традиції. Коли центральна влада в результаті монгольської навали надовго втратила своє керування владу на громадським життям, а татарська загроза постійно турбувала південні кордони України, з'явився новий охоронець інтересів українського люду — козацтво, яке виділилося з громади. Остання, у свою чергу, успішно пережила й лихоліття князівських міжусобиць, і монгольську навалу, і татарські напади та плавно вписалася в новий козацький устрій.

Народницьке бачення історичного процесу ґрунтувалося на українському месіанському міфі про демократичність українців, про їхню повагу до індивідуальної свободи члена громади й одвічне свободолюбство. Це також було протиставленням міфам сусідів про шляхетський аристократизм поляків і монархічний автократизм росіян. Сформульований він був для загалу в цікавій статті В. Антоновича «Три національні типи народні» в журналі «Правда» за 1888 р. У ній київський професор сформулював психоісторичний тип ментальності українців, росіян і поляків.

Цікаво, що ця стаття саме й стала для В. Антоновича в комуністичну добу обвинувальним актом у «махровому українському буржуазному націоналізмі», хоча, як вважала його дружина К. Мельник-Антонович, насправді він статті не писав. На приватних українознавчих курсах професор читав лекції з антропології,

і після запису студентами і редакції О. Кониського її було відправлено до Львова на публікацію. Оскільки ця студія за жанром була записана на папір як усна оповідь, автор не мав можливості нюансувати виклад і врівноважено показати всі складнощі такої проблеми, як національна ментальність.

Нарешті важливо спростувати ще один стереотип української державницької школи в історіографії. Ідеться про нібито бездержавницьку сутність істориків-народників. Українське народництво не було антидержавним. Власне, можна казати про два типи народницької ідеології в середовищі українських інтелектуалів: 1) ті, хто бачив перспективи в подальшому розвої України; 2) ті, хто на українське дивився як на архівне минуле, що вже остаточно віджило і не має перспектив у майбутньому. Перший напрям дав початок державницькій школі в українській історіографії та політичній думці. Його засновником був В. Антонович, а продовжувачем справи — М. Грушевський. Другий — істориків «малоросійського» ментального типу: О. Лазаревського, В. Науменка, І. Лучицького, Є. Ківлицького та інших «лівобережців». Ще більш державницьким було галицьке народовство. Воно спиралося на історичну традицію позитивного сприйняття галицької князівської провідної верстви в часи Галицько-Волинської держави й поважне ставлення до заможної верстви через наявність добре розвинутого і розгалуженого греко-католицького духовенства як самостійної верстви, що продукувала галицьку інтелігенцію.

Під жорстким державним контролем українська підросійська інтелігенція не могла відразу виставити на порядок денний ідею самостійності через її миттєву заборону владою. Царат і суспільна думка Росії сприймали самостійництво українців як державний злочин. Тому українська політична думка, розпочавши від кирило-мефодіївців, висувала ідею федеративного устрою та всеслов'янської федерації.

Наприкінці XVIII ст. відбувся черговий перерозподіл українських земель. Внаслідок першого поділу Речі Посполитої влітку 1772 р. Галичина увійшла до складу монархії Габсбургів. 1774 р. імперія Габсбургів загарбала Буковину (північну частину Молдавського князівства) з містами Чернівці, Серет та Сучава, мотивуючи це тим, що цей край колись належав до Галицького князівства. Північну частину нового краю заселяли українці. Відень офіційно претендував на спадщину середньовічних Галичини й Волині через давні епізоди перебування їх (або частин їхніх теренів) під владою угорських королів.

Упродовж XVI—XVII ст., раніше, ніж Галичина та Буковина, під владу Габсбургів потрапило Закарпаття, яке протягом багатьох століть не жило спільним життям із рештою українських земель, перебуваючи у складі Угорського королівства.

Західноукраїнські землі площею понад 60 000 кв. км. з населенням 2 500 000 осіб, у тому числі 2 000 000 українців, стали належати монархії Габсбургів. Окрім визиску з боку абсолютистської держави, політики онімечення, в Галичині тривав процес полонізації, на Закарпатті — мадяризації, а на Буковині — румунізації українського населення.

Подвійний, а то й потрійний національний і соціальний гніт, багатовікова роз'єднаність стали серйозним гальмом не лише економічного, а й духовного поступу українців. Східна Галичина разом із частиною польських земель входила до складу «Королівства Галіції та Льодомерії» з центром у Львові. Адміністративно цей край поділявся на 19 округ. До Східної Галичини входили Золочівська, Тернопільська, Чортківська, Жовківська, Львівська, Бережанська, Коломийська, Станиславівська, Стрийська, Самбірська округи та частина Сяноцької і Перемишльської. На чолі Галичини був губернатор, якого призначав Відень.

Буковиною певний час керувала військова влада, а 1786 р. її було приєднано до Галичини, разом з якою вона адміністративно перебувала до 1849 р., а потім була перетворена на окрему провінцію. Згідно з переписом 1843 р., у Галичині й на Буковині налічувалося 4 980 208 осіб, у тому числі 2 300 000 українців (офіційна назва — русини), 2 146 640 поляків, 130 000 німців. Закарпаття, у зв'язку з тим, що підпорядкування Угорщини Відню було дуже умовним, фактично керувалося з Будапешта. Отже, навіть перебуваючи у складі однієї держави, західноукраїнські землі були розчленовані на три частини.

1772 рік знаменував початок нової епохи. Набуті Австрією землі польського королівства відразу опинилися у круговерті просвітницьких реформ Марії Терезії та «революціонера на троні» Йосифа II (скасування особистої залежності селянства, впровадження загальної системи початкової освіти, урівняння статусу духовенства грецького та римського обрядів, відкриття духовних семінарій, заснування у Львові університету), їх було трансформовано в іще одне королівство під скіпетром Габсбургів. Нині ні в кого не викликає сумніву, що 1772 р. Габсбурги ненавмисне реалізували новий культурний проект під назвою «Галичина».

Назагал найяснішний цісар не виявляв теж надмірних симпатій до українців у Галичині та в інших краях Австрійської монархії. Усі здобутки українського руху досягались після впертої боротьби, навіть якщо для цього були законні підстави. Натомість конституційний лад Австро-Угорщини давав для цього можливості. Треба було лише вміло й наполегливо їх використовувати.

У середині XIX ст. багатонаціональна Австрійська імперія перебувала в стані глибокої кризи. Особливо відчутними стали її прояви під час революційних подій 1848—1849 рр. Ще більше суперечності між окремими частинами імперії, насамперед Австрією та Угорщиною, загострились після поразки Відня в австро-пруській війні 1866 р. За цих умов реальною стала загроза розпаду імперії Габсбургів. Аби запобігти цьому, австрійський уряд запропонував угоду, яка б надавала Угорщині значних автономних прав. За цією угодою, Австрійська імперія була перетворена на двоєдину (дуалістичну) державу, яка дістала назву Австро-Угорщина і складалася з двох частин, що були розділені р. Лейтою: Австрії (Цислейтанії) та Угорщини (Транслейтанії). До складу Австрії входили власне австрійські землі, Чехія (Богемія), Моравія, Сілезія, Далмація, Істрія, Трієст, а також Галичина та Буковина. Угорщина (так звані землі корони св. Стефана), крім власне угорських земель, включала також Словаччину, Банат та Воєводину, Хорватію і Словенію, Трансільванію, Зака́рпатську Україну. Вона дістала політичну й адміністративну автономію, власний уряд та парламент — сейм. В Австрії було запроваджено нову конституцію.

На чолі Австро-Угорщини стояв австрійський цісар із династії Габсбургів, який одночасно мав титул короля Угорщини. Формально його влада була обмежена рейхсратом в Австрії та сеймом в Угорщині. Спільними для всієї імперії були три міністерства: закордонних справ; військове та морське; фінансів. Останні два міністерства існували також в обох частинах імперії. Всі інші міністерства були окремими для Австрії та Угорщини. Законодавча влада щодо спільних справ обох частин держави здійснювалася спеціальними «делегаціями», які скликалися щорічно по черзі у Відні й Будапешті. До їхнього складу входили по 60 делегатів від рейхсрату та сейму. Видатки на загальноімперські

потреби розподілялися пропорційно для обох частин імперії, згідно зі спеціально укладеною угодою. Так, 1867 р. квота становила 70 % для Австрії і 30 % — для Угорщини.

21 грудня 1867 р. цісар Франц Йосиф I (1848—1916) затвердив австро-угорську угоду й конституцію Австрії. Поряд з основними принципами дуалізму «Груднева конституція» містила закон про громадянські права. Двадцять статей цього закону гарантували рівність підданих імператора і короля перед законом, основні громадянські свободи (слова, зборів, пересування, віровизнань тощо), недоторканність приватної власності й житла, таємницю листування і, нарешті, рівність усіх народів імперії. Зокрема, параграф 14 «Грудневої конституції» декларував цілковиту свободу віри й сумління, а також незалежність реалізації громадянських і політичних прав від релігійної приналежності. Австрійські громадяни, згідно з чинним законодавством, могли звертатися до державних органів будь-якою з крайових мов, створювати національні за характером об'єднання, у тому числі й політичні, видавати рідною мовою книжки, пресу тощо, виступати ними в парламенті, сеймах, органах місцевого самоврядування. Насправді ж становище національних спільнот було далеко не однаковим. Поряд із конституцією важливу роль відігравали інші закони, насамперед виборчі ординації, які визначали механізм формування представницьких органів усіх рівнів (ґмінних і повітових рад, крайових сеймів, парламентів). Параграф 19 закону гарантував рівність усіх народів у державі та їхнє непорушне право на збереження і розвиток своєї національності та мови. Констатувалося визнання державою рівноправності всіх мов, уживаних в освіті, управлінні й суспільному житті кожного коронного краю. Система освіти мала бути організована так, щоб кожен народ міг її здобувати рідною мовою без будь-якого примусу до вивчення інших крайових мов.

Українське населення Австро-Угорщини 1910 р. становило 8 % загальної кількості мешканців імперії та мешкало на території Галичини, Буковини та Закарпаття. У Галичині влада фактично належала полякам. Офіційною мовою в Галичині була польська, а на Буковині — німецька. Попри всі інтриги з боку польської спільноти, галицькі українці мали своїх депутатів

в австрійському парламенті. Цісар Франц Йосиф був симпатиком українців, адже цілком обґрунтовано вважав їх лояльнішими до Габсбургів, аніж поляків чи угорців, наприклад.

В історії західноукраїнських земель виокремлюють п'ять різних, але взаємопов'язаних, часових періодів історії монархії Габсбургів: 1) епоха великих змін — від приєднання Галичини до Австрії аж до Віденського конгресу (1772—1815 рр.). Він охоплює в першій фазі час до 1790 р., великі реформи цісаревої Марії Терези й цісаря Йосифа II, а після 1790 р. — фазу європейських війн, що остаточно закінчилися Віденським конгресом 1815 р.; 2) період поліційного режиму (1816—1848 рр.), що характерний застоєм суспільних, політичних і господарських відносин; 3) доба великих перемін (1848—1866 рр.), що почалася революцією 1848 р., так званою «Весною народів», згодом після деяких суспільних і політичних реформ та фази реакції, яка закінчилася проголошенням Конституції 1866 р.; 4) період поступової розбудови конституційного життя в Австрії (Австро-Угорщині) (1866—1914 рр.) — він характерний довготривалим миром; 5) доба Великої (Першої світової) війни (1914—1918 рр.) аж до розпаду Австро-Угорщини.

* * *

Урбанізація, економічна модернізація і розширення та прискорення обігу товарів, осіб і новин сприяли тому, щоб населення «вирвалося» зі станових соціальних груп, а отже, стало водночас мобільним і відокремленим. На ці обидва виклики держава відповідала політичною мобілізацією своїх громадян — ідеєю нації, яка вперше вклала у свідомість мешканців певної державної території нову правову та політично опосередковану форму згуртованості. Тим паче, що нація, або «дух народу», ця перша новоєвропейська форма колективної ідентичності, забезпечила юридично конституйовану державу її культурним змістом.

На зламі XVIII—XIX ст. нація — один із найважливіших і політично діяльних уявлених комплексів, у якому важливе місце посідає проблема ідентичності — релігійної, станової і/чи територіальної, відтак національної — увійшла у свідомість і практику модерної людини.

На формування ідентичностей населення східних провінцій Австрійської імперії кінця XVIII — початку XIX ст. однобічний вплив мала й історична доля кожного конкретного регіону — чергування чи зміну культурних традицій, що домінували на західноукраїнських землях. При цьому засобом запровадження цієї культурної традиції в регіоні були як політична влада або її зміна, так і економічна доцільність.

На початок XIX ст. на обширі Австрійської імперії станова й територіальна ідентичності ще існували, хоча поступово трансформувалися в національні, але, приміром, в Галичині й на Буковині вони були ще досить виразними. Починаючи з кінця XVIII ст., австрійська влада легітимізувала дві основні ознаки етнічності. Зокрема для розрізнення русинів і поляків віденський уряд офіційно використовував категорії мови й конфесії. У «Меморіалі руської нації для з'ясування її становища» (1848 р.) особливості руської нації означено так: «Русини відрізняються від поляків мовою, письмом, звичками і церковним обрядом». Вибір минулого та його кодифікації красномовно свідчили про характер руського національного дискурсу: «Колись і ми були самостійним могутнім народом під своїми князями з роду Володимира Великого... Країна втратила свою політичну незалежність, одначе нарід залишився вірним своїй національності».

Одночасно соціальна композиція нації й далі продовжувала складатися тільки з «хлопів і попів». Тож населенню цих теренів тривалий час бракувало національного самоусвідомлення: 1822 р. селяни із Станіславівського округу у відповідь на утиски місцевого поміщика просили австрійських чиновників переселитися в іншу «націю» — Буковину. Натомість буковинські селяни-українці називали Галичину «Лядчиною» (Польщею). А от польські селяни-мазури із Західної Галичини ще в середині XIX ст. називали себе «цісарськими», а панів — «ляхами» (поляками). Як бачимо, на формування ідентичності населення західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії спочатку виразно впливав становий поділ, а вже потім за певних обставин у ній з'являється етнічний компонент.

Важливою ознакою *до*націоналістичного періоду була й наявність територіальної ідентичності. Зокрема, руську націю 1848 р. уявляли собі як територіальну спільноту, і русини заявляли про свої права та особливі привілеї на власній національній землі. Територіальну ідентичність пропагували щонайменше два визначні діячі того часу — В. Подолинський і Р. Мох. Перший зауважував, що кожна нація має право власного дому і це — її «природне право», а другий говорив про «нашу вітчизну», яка в нього співзвучна з «нашим любим народом», а не з Австрійською імперією. Зауважимо, якщо зазвичай політичні еліти й державні інститути змагаються у спробах перетворити культурні відмінності між людьми на політичні відмінності між народами на основі територіальності останніх (сприйняття «своєї» і «чужої» території і є важливим чинником ідентичності), то в нашому випадку такими «змагальними» центрами були тільки очільники регіональних, почасти релігійних еліт.

Особливістю територіальної ідентичності населення Габсбурзької монархії можна вважати й те, що територія тут виступає як основний чинник соціалізації індивіда та його політичної мобілізації. Колективні уявлення, групова солідарність (як і відповідна система міфів і символів) тут не просто «прив'язані» до певної території, але й сформовані відповідно до панівної тут соціонормативної і політичної культури. Зокрема, ідея територіальності національного надихала різні проекти реорганізації монархії та поділу її на провінції за національним принципом: «...Русини хочуть єдності й добра спільної вітчизни, але хочуть єдності моральної, духовної, не фізичної, механічної, хочуть добра спільної вітчизни, у якій би себе як народ могли бачити і пізнати; хочуть бути самоціллю, а не служити іншому народу, хоч би і братові, як засіб; хочуть, щоб їхня вітчизна була Швейцарією, яка складається з рівних народів, що себе взаємно поважають, а не Лакедемонією — країною спартанців та ілотів, що хочуть бути народом і стати знову в шерензі народів Європи».

Відтак руські інтелектуали 1840-х рр. бачили реорганізацію світу за національним принципом містичного союзу між землею і людьми — союзу, який творить націю. Дещо пізніше в підручнику

для початкових шкіл 1850-х рр., який містив і розлогий виклад ідеології австрійського абсолютизму, писали: «Той край, в котором кто уродился і виховался, ілі в котором кто на всегда осіл, називается отечеством». Тут, власне, і простежується дискурс територіальності — необхідної умови модерної ідентичності. Адже самоідентифікація людини з певною територією, етнічною і/або політичною, завжди має ієрархічний характер. Зазвичай людина відчуває себе одночасно мешканцем і своєї країни, і одного з її регіонів, і конкретного населеного пункту (місцевості). При цьому різні рівні територіальної ідентичності відіграють різну роль — підкорення або панування.

Інший ракурс проблеми — ідентичність релігійного штибу. Тривалий час виключна релігійність перешкоджала формуванню сильної і тривкої етнічної свідомості, аж поки доба націоналізму не спромоглася об'єднати спільноту на новій, політичній основі — національній ідентичності, яка історично виводилася саме з християнської традиції. У цей період релігійність могла мобілізувати й підтримувати етноконфесійні спільноти так само, як і навпаки. Фактично це було продовженням середньовічної традиції, згідно з якою конфесійна й етнічна належності багато в чому збігалися, а то й були тотожними.

Однак якщо в XVI—XVIII ст. панівним був поділ світу на полярні протилежності з недовірою й упередженістю до всього «чужого» в національному, мовному та головним чином віросповідному аспектах, то людина ранньомодерного часу дедалі більше прагнула долати численні перепони на шляху до взаєморозуміння, позбуватися відчуженості всупереч релігійній та етнічній ворожнечі. Власне, саме релігія набувала абсолютного значення, коли через самоусвідомлення особи відбувалося самоототожнення її конфесійної й етнічної належності. За відсутності власної державності в умовах спільного проживання на західноукраїнських землях християнських (українців, поляків, вірмен, румунів) та нехристиянських спільнот (євреїв, караїмів) конфесійний чинник поглиблював почуття етноідентифікації серед населення. Якщо в Галичині розрізняли українця (греко-католика) та поляка (римо-католика), то на Буковині тривалий час за відсутності етнічної

свідомості й відчуття конфесійної різниці між собою українці та румуни вважали себе «за одну громаду, один народ». Це, по суті, приклад того, що релігійні спільноти зазвичай переступають етнічні кордони: вони проповідують або всій нації, або кільком, чи решті світу, навіть коли на практиці релігія призначається одному класові або ж поширюється головним чином серед одного класу.

Тому очевидно, що на умовному рубежі 1840-х рр. (який став переломним для багатьох народів Австрійської імперії) для етносів західноукраїнських земель проблема вибору ідентичності полягала у взаємозалежності соціальних (пани, кріпаки, хлібороби, корчмарі), конфесійних (греко-католики, православні, римо-католики, протестанти, юдеї) і регіональних (русини, мазури, бойки, гуцули) самовизначень. Правдоподібно, що для населення Галичини і Буковини національна ідентичність у той час існувала на *найпримітивнішому рівні*: мешканці знали, ким вони не є, адже відмінності у мові, релігії, одязі, звичаях тощо легко вгадувалися на побутовому рівні. Проте тоді в більшості випадків вони ще не усвідомлювали, частинами яких більших народів вони є.

Отже, релігійний чинник ідентифікації залишався тією демаркаційною лінією, яка розділяла населення регіону на «своїх» і «чужих», насичувала простір міжетнічної соціокультурної дистанції. Поруч із територіальною і становою ідентичністю продовжувала існувати й конфесійна ідентичність, тому нерідко віросповідання бралося лише як національність. Тим паче, що й пізніше абсолютистська система управління заздалегідь позбавляла етноси політичної суб'єктності, адже відносини особи й держави в етнічному аспекті визначалися принципом віросповідання (зосібна, у випадку євреїв).

Із прогресивною секуляризацією суспільства і розвитком ринкової економіки тогочасна людина позбувалася колишніх традиційних зв'язків і опор — станових, конфесійних, родових, нарешті старих персональних зв'язків; людина емансипувалася, стала самостійнішою і незалежнішою; суспільство структурувалося по-новому, замість маленьких і звичних об'єднань виникали великі групи, складалися незвичні, не зовсім ще ясні стосунки. Все це змушувало шукати нові внутрішні й зовнішні опори; такими

опорами стали національні зв'язки: мова і культура, які набули особливого значення, об'єднали людей у світі, що змінився; національна свідомість допомагала знайти наднндивідуальну ідентичність і здолати породжену змінами невпевненість. Для людини Нового часу нація стала головною суспільною цінністю і вищою цінністю її внутрішнього світу. Нація, а не стан, не конфесія, не регіон, не рід, не клас, не політична ідеологія — найбільше об'єднала людей (окрім особистих зв'язків), так само, втім, як і роз'єднала їх між собою. Відтепер з нацією пов'язувалося перш за все походження людини, а також її майбутнє. Формуванню людини Нового часу сприяв націоналізм — продукт і знаряддя модернізації. В той же час націоналізм свідчив і про те, що зміни несуть відчутні втрати і людина не завжди здатна впоратися з новими економічними і культурними умовами свого існування.

Тогочасне суспільство, яке, по-перше, мало високий рівень соціальної мобільності й, по-друге, робило крок від традиційності до «модерну», стало середовищем генези національної ідентичності. Як зауважує дослідник Й. Тернборн, «модерність означала пролом у шаблоні традиційної ідентичності, можливість утечі від переданої в спадок ідентичності родини, місцевості та соціального рангу». Особливість модерну — падіння авторитету сакральних спільнот, мов та родоводів — глибинні зміни у способі сприйняття світу, який більш ніж будь-коли робив націю «мислимою». З цього часу нація зумовлювалася особливим способом осмислення часової і просторової єдності. Він закріплювався різноманітними культурними, територіальними і політичними обмежувачами соціального простору, такими як мова, політичні кордони, адміністративні структури тощо.

Специфіка національної спільноти, а також способи і механізми, за участі яких відбувалося її становлення, зумовили таку конфігурацію змісту національної ідентичності, в якій загальна культура і в першу чергу єдина, стандартизована мова, територіальні межі й політична рівність у цих кордонах у своїй єдності забезпечували уявлення обмеженої та суверенної національної спільноти. Більше того, саме ця єдність створювала можливість існування кожної з ознак національної ідентичності. Так, реалі-

зація громадянської рівності не могла здійснюватися без єдиної культурної основи й усвідомлення національної території як спільного «власного» простору для реалізації політичної волі спільноти громадян. У той же час загальна культура вимагала політичного захисту для свого розвитку.

В умовах незворотного розшарування суспільства, починаючи з XVIII ст., колективна самосвідомість, яка раніше спиралася на релігію (скажімо, уявлення про політичне панування «Божою милістю»), за деякий час мислить існування держави як спільноти політичної з власною традицією. Духовна ідентичність нації відтепер ототожнювала територію і народи як ідеальну абстракцію — реальні території і народи тепер вважалися продовженням трансцендентної сутності нації. Ймовірно, що тогочасне «високе» суспільство диференціювалося не так за мовними чи «національними» ознаками, як за становими. Приміром, для австрійського історика культури М. Чакі різниця між людьми, які обслуговували двори чи резиденції аристократів, простежувалася головним чином не в тому, якою мовою вони говорили (і не в якихось інших ознаках їхнього етнічного походження), а в *одязі*, адже саме за ним і зараховували до того чи іншого соціального прошарку (стану).

Оскільки поріг Нового часу Центральна і Східна Європа переступила з величезним запізненням, уважається, що народи регіону умовно «проспали» той час, коли етноси західної цивілізації вже конструювали централізовану державу. Однак, як свідчить історія, на сході континенту зовнішні чинники й динаміка суспільного розвитку породили національну ідею раніше, ніж громадянське (буржуазне) суспільство. Тож національна ідентичність, а за нею й націоналізм, які зароджувалися на східноєвропейських теренах, були змушені, з одного боку, приймати капіталістичну модернізацію, а з іншого — відкидати її. Ішлося про боротьбу ідей колективізму і рівноправ'я проти індивідуалізму капіталістичного вільного ринку і похідного від нього соціального поділу.

До того ж культурна багатоманітність досліджуваного хронотопу, яка сприяла процесам акультурації і взаємодії культур, постійно крила в собі ще й початки етнічних суперечок. Власне,

й основа «багатомовності» виливалася у відторгнення всього «чужого» і прагнення кожної етнічної спільноти до самоствердження.

Саме етнічні й мовні відмінності набули політичного значення у XIX ст., коли національна ідеологія почала акцентувати самобутність та етнічну однорідність окремих націй, їхніх культур і мов, тобто почала ставити на чолі не те, що об'єднувало б народи, а те, що їх розділяло б. Реальна політична практика, як відомо, чимраз більше наголошувала на етнокультурних відмінностях і тим самим сприяла дестабілізації «земельної унії» Габсбурзької монархії, як і дестабілізації окремих її «королівств і земель», адже потім дуже швидко кожна з цих земель, як і монархія загалом, почала характеризуватися мовною й етнокультурною різнорідністю.

Якщо ж традиційна національна свідомість тільки відповідала потребам людини в тій чи іншій національній належності, то новопосталий націоналізм активно переслідував визначені економічні, політичні, соціальні й культурні цілі, намагався досягнути їх будь-якими шляхами, включаючи примус і насильство, і підносив єдність та самовизначення нації в ранг найвищої цінності, якій у разі конфлікту мусили підкоритися всі інші міркування. Тим паче, що численні революції, які стрясали європейський континент до 1848 р., показали, що, хто бажав більше свободи, той намагався знайти її в національній державі. Конструювання ж національної ідентичності гарантувало б неперервне зміцнення легітимації, а також право і владу єдності як священної і найвищої цінності.

Боротьбі за національні території під час «Весни народів»[1] 1848 р., яка спалахнула навколо нового національно-політичного устрою Габсбурзької монархії, передували боротьба за державне відокремлення Бельгії від Нідерландів, національні збурення в Німеччині й Данії в суперечці за Шлезвіг та Ґольштайн, Рейнська дипломатична криза 1840 р. між Францією та Німеччиною. Однак на початку XIX ст. Австрія стояла поза реформами,

[1] Низка революцій 1848—1849 рр. («Весна націй» та «Народна Весна»), що прокотилися Європою, дотепер є наймасштабнішою у європейській історії хвилею революцій, проте у всіх випадках влада була відновлена протягом року. Революції були демократичними, ставили за мету знищення феодальної форми правління і створення незалежних держав.

її оминули й революційні потрясіння, що стали наслідком Липневої революції 1830 р. у Франції. До того ж проголошена 1804 р. Австрійська імперія[1] увібрала в себе всі королівства і землі, які перебували під владою Габсбургів, певною мірою залишивши за ними автономні політичні права. Тому ідеї Австрії як держави, яка об'єднала довкола себе ці землі, в XIX ст. протистояла не лише національна (насамперед мовна, етнічна та чимраз більша національно-політична) самосвідомість населення кожного з цих субрегіонів, але й відсутність спільної мови і спільної конституції як уявної опори «австрійського» громадянського суспільства, яке б простиралося на цілий центрально- і східноєвропейський регіон. Форму та зміст політичних і соціальних явищ, що мали місце в першій половині XIX ст. — від соціального протесту до перших національних проектів — великою мірою визначив просвітницький абсолютизм.

Зазвичай етнічні витоки — головна тема в націоналістичній риториці. Оскільки ідея об'єднання в національній державі — показник діючої ідентичності, а етнонації ставлять такі завдання (реалізовані в той чи інший спосіб, у тому числі в результаті етносепаратизму), то ідентичність уже сформована. Або навпаки: вона функціонує на рівні етнічної еліти, яка «тягне» групу за собою.

Показником функціонування національної ідеї можна вважати й той факт, що в *той час, коли інші тодішні революції ставили за мету об'єднати нації в одній державі, спільноти, що проживали в Австрійській імперії, шукали шляхів виходу з неї.* Це вкрай важливо, бо процеси формування держави відіграють важливу роль у сприянні інтеграції націй і, відповідно, важливості національних ідентичностей.

Промовистий приклад на обширі західноукраїнського регіону — так звана Галицька різанина 1846 р., коли австрійський

[1] Державне утворення зі столицею у Відні, що об'єднувало спадкові володіння Габсбургів, які до цього не мали загальної назви, існувало у 1804—1867 рр. Створене 1804 р. імператором Францом II у відповідь на проголошення у Франції імператором Наполеона I. 1867 р. Австрійська імперія за австро-угорською угодою перетворена на двоєдину монархію — Австро-Угорщину, що ділилася на землі австрійської і угорської корони зі спільним монархом — австрійським імператором з династії Габсбургів, який автоматично одержував титул короля угорського.

уряд скерував енергію стихійного селянського бунту проти місцевої польської шляхти, яка виступила з гаслами національними, міцно переплетеними з соціальними. Разом із польськими конспіраторами у галицьке село прийшли ідеї національної ідентичності й можливості зміни політичної системи. Це був наслідок спроби тогочасних польських революціонерів реалізувати один із перших емансипаційних проектів у Центрально-Східній Європі — здобути польську національну державу шляхом збройної боротьби. Її невіддільною частиною мало стати соціальне визволення селянства. Однак якщо йдеться про Галичину, то «повстанці тут гинули не від куль австрійських солдатів, а від кіс і сокир «польських» селян, котрі замість того, щоб приєднатися до повстанців, допомогли австрійському уряду завдати їм поразки». Власне, події 1846 р., у ході яких озлоблені хлібороби вбивали своїх панів цілими сім'ями, були на користь Відневі. Австрійська влада бачила поляків і польську ідею як нелояльних до імператора, чим імпліцитно визнала слабкість імперії, нестабільність чинних владних відносин.

Імовірно, події 1846 р. у Галичині свідчили про стихійний, локально обмежений протест, який мав власну раціональність (яка, щоправда, не відповідала раціональності організованої й інституціоналізованої революції), але був не менш ефективним. Тим паче ці події нагадали польське повстання 1830—1831 рр., справа якого, за визначенням І. Франка, «серед руської молодежі стрітила [...] не менш гарячих противників», значна частина яких стояла на боці правлячої династії.

Проблема подальшого функціонування самої Австрійської імперії, а отже, і національних територій, що входили в неї, виявилася нерозв'язною і стала непереборною перешкодою у виконанні головного завдання революції — національного об'єднання. До того ж національні ідеї та національні конфлікти переплітались, зливалися і стикалися з конфліктами політичними і соціальними.

1848 р. давно омріяний виступ народів за свободу загрожував обернутися на боротьбу національностей одна проти одної. Наївним тут був погляд, що нова світова система держав може надати свободу кожній нації. Адже до того часу, як зауважує

учений П. Гай, панівним був специфічний етнокультурний складник Габсбурзької монархії, піддані якої постійно усвідомлювали себе протиставленням інших національностей, відчували невпевненість у власній національній ідентичності. Закономірними є узагальнення Д. Ланґевіше: «...Всюди, де були змішані національні регіони або де конкурували між собою національні претензії на певні землі, революційно налаштовані національності з територіальними поступками мирилися дуже неохоче. А коли й мирилися, то не тому, що хотіли зберегти між собою мир, а через те, що давні державні владні інститути ще не зовсім вписалися в нові національні моделі легітимності».

Під час революції 1848 р. в Австрійській імперії Габсбурги вперше у своїй історії вирішили внутрішньополітичну проблему способом, який навряд чи сприяв скріпленню єдності імперії — зіткненням її народів між собою. Сьогодні важко однозначно сказати, чому Відень пішов на такий крок: чи то з відчаю, чи то внаслідок логіки ультраконсервативного мислення, головний постулат якого — міцність і непохитність головних політичних акторів. Був й інший аргумент, який пояснював політику династії 1848 р. — Габсбурги не розглядали серйозно ідею співпраці з підвладними їй непривілейованими народами. Правлячий дім «вітав» їх як тимчасову силу, яку можна протиставити німцям і угорцям.

Як правило, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Тож акцент при цьому робиться на загальнонаціональних цінностях — національному інтересі, безпеці тощо. Гадаємо, що події 1848—1849 рр. слід розглядати як *інституціоналізовану революцію*, яка мала свої цільові перспективи, форми і сфери дій. Вони виявилися в політиці шляхом організації, участі в політичних спілках, різноманітних об'єднаннях за інтересами, підписуванні петицій тощо. Завдяки політиці, яка дала змогу досягати загальнонаціональних цілей і формувати передусім через перші газети національну (вже не локальну) громадську думку, відбулося спрямування революції в легальне русло. Згодом завдання досягнення своїх цілей ставилися через рішення парламентських фракцій.

Відтак руський (український) політичний курс 1848 р. *залишався монархічним, але був антифеодальним*: була надія, що селянство, звільнившись із кайданів феодальних стосунків, стане свідомим представником громадянського суспільства, окремої національності, належно представленої у відповідних політичних інституціях. Приміром, у заклику до народу, виданому Головною руською радою (ГРР) [1]з нагоди виборів до рейхстагу, говорилося: «...Браття Русини! Возмім сє сердечне і щире за рукі, не даймося при виборах поводувати особистим пожитком, думою, ненавистею... [тільки] єдиною і чистою мислею воскрешення рускої народности...»

Найбільший поштовх до сепарації галицьких українців з-під польських впливів та формування власних політичних структур мало заперечення їхніх прав як окремої нації лідерами *польського* національного руху. Останні виступили з програмою широких демократичних перетворень і відродження втраченої державності. Тому під час підписання петиції до імператора 19 березня 1848 р. К. Віньковський звертався до греко-католицьких семінаристів: «Не забувайте, що ви руське плем'я, окреме від поляків, що у вас інша національність, своя історія, своя мова, — словом, що ви — русини».

Поза тим український політикум демонстрував *лояльність до правлячої династії*. У «Зорі Галицькій» від 6 червня 1848 р. знаходимо твердження, що «...Русины... зачали сами о своихъ потребахъ радити... освѣдчили перед цѣлымъ свѣтомъ, чим они суть, и чого желають; освѣдчили, що хотять свою оутиснену народность подносити, свободы констітуційни хоронити и розвивати... але хотятъ въ звязѣ зъ Австрійов, яко часть до ей цѣлости налещажа, зоставати». Це було пов'язано з тим, що в той час, коли інші народи імперії, вимагаючи запровадження конституційного устрою і демократичних свобод, прагнули забезпечити свої національні права, українці не мали не лише досвіду політичної боротьби, належної інфраструктури і відповідного керівництва, але й навіть

[1] Політична організація української інтелігенції та уніатського духівництва Галичини проавстрійського напрямку, створена у Львові 1848 р. під час революційних подій в Австрійській імперії.

чіткого усвідомлення свого становища й потреб. Зокрема в «Адресі Русинів» від 19 квітня 1848 р., підписаному найвідомішими галицько-руськими діячами, пересипаному запевненнями у вірності русинів трону й Австрії, *не було жодних політичних вимог* і говорилося лише про забезпечення прав української мови в школах, державних установах і судочинстві та гарантії рівноправності для католиків східної традиції. Домінували й заклики до декларованих конституційних свобод і національної рівноправності при поступуванні «в згоді» з іншими народами. У відозві «Співгромадяни!» зокрема йшлося: «Щаслива година вибила вже і для галицьких русинів. Натхненні новим життям, вони також прагнуть руху вперед, підняття із занепаду... їхні тенденції не обмежуються виключно тільки до їх власної національності. Вони визнають рівноправність інших національностей... Русини потребують підтримки... їхніх співгромадян. Вони (русини. — *Авт.*) не мають могутніх національних можновладців, слабкі їхні ряди, натомість невідкладні потреби великі».

Ось іще одна особливість національно-політичного поступу етнічної більшості регіону в рамках революції 1848 р.: незважаючи на те що лідери галицьких українців задекларували ідею єдності українського народу, членами ГРР не могли бути вихідці з Великої України та українці латинського обряду, а тільки народжений у Галичині «честный русинъ греческого обряда, признающійся до рускои народности». Як бачимо, тут національна ідентичність, яка містить певний емоційний заряд, тісно переплітається з регіональною. Остання, як висновують учені, належить до її т. зв. горизонтальних типів і поряд з локальною є чи не найближчою до людини опосередкованою опорою самоідентифікації через територію, на якій вона живе постійно.

Одночасно відбувалися конструювання регіону як політичного, соціального та інституційного простору, легітимація прав регіональних еліт на владу. Свідчення цього — вимоги поділу Галичини на два адміністративних округи та об'єднання всіх українських земель Австрійської імперії в один коронний край. Проте внаслідок відмови влади від підтримки «вірних русинів» і проголошення «октройованої» конституції 4 березня 1849 р., як згадували лідери

русинів, «въ конституційному патентѣ не могли сьмо ся дочитати о подѣлъ нашей Галиціи на двѣ провънціи. Буковина щаслива — не просячи, зостала краемъ короннымъ, а насъ нещасныхъ, мимо наших просьбъ, мимо приръканий силуютъ въ сполцѣ зъ Ляхами зоставати и наши силы въ неостанной борбѣ теряти». Зауважимо, що з цього часу нерозв'язаність проблеми поділу Галичини стала постійним супутником українсько-польських відносин і каталізатором двостороннього міжетнічного конфлікту.

Прикладом поодинокого пошуку виходу з Австрійської держави може слугувати національно-державницька позиція делегації галицьких українців, яку вони проявили під час Конгресу слов'янських народів у Празі. У листі до командувача угорської революційної армії очільник польського консерватизму А.-З. Гельцель 4 червня 1848 р. у зв'язку з цим зазначав: «Серед галичан — половина русинів, отже, знову ці русини підтримуються слов'янофілами у намірах відірватися від Галичини і уконституювати нову державу Малоросійську з частин Польщі, Росії та Угорщини». Пригадаймо, що дещо раніше, 21 березня того ж року, сучасники-українці стурбовано повідомляли: «Кружляють відомості, що патріоти мають інші наміри і хотіли б незабаром відновити Річ Посполиту». На нашу думку, цей випадок свідчив про виразне функціонування національної ідеї — головного індикатора осягнення тією чи іншою спільнотою своєї національної ідентичності.

Починаючи з середини XIX ст., зокрема після соціального й територіального розширення організованого революційного руху 1848—1849 рр., який мислив уже національними масштабами, ідеї нації визначали великі колективні ідентичності. Саме в національних ідеях політизована свідомість убачала систему символів і вольовий імпульс, які виступали духовною основою національних рухів, національної самоідентифікації.

Подальшим логічним кроком були стрижні національної ідеології та політичні проекти майбутнього нації. У їхній орбіті — не тільки тогочасні політичні доктрини, а й художня література, поезія, музика тощо. Саме вони й стали артикуляторами думок про національну самобутність, а також претензій конкретних спільнот на територію. Частина з національних ідей, очевидно,

стала ще й новими національними міфами — такими, що конструювалися штучно й були знаряддям національних ідей.

Загальну логіку становлення національної ідеї увиразнює схема чеського історика і політолога М. Гроха: вона відбувається на переході між першим («А») і другим («В») етапами. Зокрема накопичення достатньої кількості «народознавчого» матеріалу підштовхує до первісного етнічного поділу: відокремлення свого «ми» від усякого «не-ми», що своєю чергою відбувається за наявності відповідного соціопсихологічного тла — готовності до «патріотичного збудження» (за М. Грохом). Останнє і породжує синтетичний, інтенсивно забарвлений ціннісний погляд на «свою» спільноту як на сенс і долю. А вже на завершальній стадії національна ідея як теоретична самосвідомість національного руху (згідно з М. Грохом, етап «С») знову перетікає в державну й зрощується з націоналізмом. Отже, як висновує відома письменниця та дослідниця О. Забужко, історично та логічно філософія національної ідеї передує націоналізмові й у певному сенсі вважається його материнським лоном.

Ідеї етнічної самобутності українців упродовж 1848—1890-х рр. у той чи інший спосіб поширювали на колективному рівні зокрема ГРР та політичні партії, а на індивідуальному — В. Подолинський і В. Будзиновський. Вони завершилися вимогою відродження держави на всіх українських етнографічних територіях, сформульованою в праці Ю. Бачинського «Україна irredenta». Невдовзі його підтримали РУРП, УСДП та УНДП[1].

Формування національної ідеї в культурному і політичному процесі XIX ст. проходило в тісному зв'язку з розвитком літературної мови і театру так званих недержавних народів імперії,

---

[1] РУРП — Руссько-Українська радикальна партія (пізніше — Українська радикальна партія, Українська соціалістично-радикальна партія) — перша українська політична партія на території України, заснована 4 жовтня 1890 р. у Львові на базі радикальних молодіжних (драгоманівських) гуртків. УСДП — Українська соціал-демократична партія — українська соціалістична партія в Західній Україні у 1899—1939 рр. У 1899—1918 рр. діяла у Галичині й Буковині у складі Австро-Угорської імперії як автономна секція Соціал-демократичної робітничої партії Австрії. УНДП — Українська національно-демократична партія — заснована у грудні 1899 р. у Львові в результаті укладення компромісу між політичним товариством «Народна рада» і національно-радикальною групою РУРП.

зокрема й українців. Інтерес до національного фольклору, панування романтичної поезії в літературі вводили Галичину в загальний контекст слов'янського національного відродження, а отже, й України — через спільність базових постулатів та ідейних установок, розвиток національних культур, відродження національного духу. Відданість тогочасній національній ідеології, яка базувалася на мовних та етнічних факторах, за визначенням М. Чакі, стала синонімом лібералізму, захисту свободи й демократії.

У роки, які передували революції 1848 р., коли в Габсбурзькій монархії посилено пропагували ідею всеосяжної австрійської державної нації, структурною прикметою національної ідеї етнічної більшості західноукраїнських земель стала поява альманаху «Русалка Дністрова» (1837 р.). На наш погляд, це свідчило про те, що повага до культури власного минулого мала особливу вагу там, де інші чинники цілісності спільноти, наприклад держава і нація, були виражені не досить чітко або їх зовсім не було. Приміром, минуле українців, увиразнене красним письменством у «Русалці Дністровій», відігравало важливу роль у формуванні їхньої колективної самосвідомості. Воно ж опосередковано підтримувало й ідеї національної єдності, а отже, і формацій, які тоді зароджувалися і стали репрезентантами українців Австрійської імперії під час «Весни народів» — ГРР, «Галицько-руської матиці» та ін. Не випадково перша відозва ГРР закликала: «Встаньте, браття, але не до звади і незгоди! Будьмо тим, чим бути можемо і повинні, будьмо народом!»

Істотним кроком на шляху функціонування національної ідеї на західноукраїнських теренах стала діяльність українського аматорського театру. Керуючись типологією М. Чакі про ментальність та ідеологію видовищ, можна стверджувати, що постановки аматорського театру в Галичині 1848—1851 рр. виконували щонайменше три функції. По-перше, вони організовували суспільне життя в чітко окреслених межах (скажімо, в тогочасних театральних осередках — Коломиї, Львові й Перемишлі), приводячи в дію механізми саморегулювання конкретного соціокультурного середовища (специфічної культурної конфігу-

рації) через схвалення і засудження, часто через протиставлення позитивних і негативних образів. По-друге, сам художній твір, оригінальний чи адаптований, уже був продуктом певного культурного цілого: оскільки його розуміння могло бути забезпечене лишень у випадку використання «слів» (кодів), запозичених з його культурного контексту, то «чужі» коди, які б використовувалися у творі, залишилися б у багатьох випадках незрозумілими. І, по-третє, коли твір мистецтва, скажімо, критикував реалії тогочасних культур (низької чи високої), в рамках яких перебував індивідуум або цілий суспільний прошарок, коли вони викривали тодішні механізми чи намагалися виправити ситуацію, тобто коли вони іронізували над певними (зокрема, політичними) моделями поведінки, висміювали ці моделі або знеславлювали їх, вони могли внести в культуру, яка розвивалася, певні зміни і доповнення.

Оскільки формування національних ідей у досліджуваному хронотопі було пов'язане з процесами модернізації та включення в загальноімперський контекст, найдієвішими засобами самоідентифікації виступали думки про національну самобутність. Швидкому поширенню її елементів сприяли літературні твори, які відігравали істотну роль у формуванні національних цінностей. Зважаючи на висновки дослідника Г. Бгабга про вивчення нації через її «розповідність» і таким чином будування поля значень і символів, що асоціюються з національним життям, суттєвою є теза, що ідеологія концептуалізується з погляду артикуляції заглибин національної культури. Ми можемо припустити, що повсякденне життя представників етнонацій західноукраїнського регіону демонструвало постійну зміну ідентичностей залежно від домінуючого контексту. Ключовим принципом тут виступатиме ототожнення та самоототожнення як механізми наближення художньої дійсності до дійсності читача. Їх ми простежуємо у творах, мабуть, найвідомішої «трійці» з австрійської Галичини — австрійця Л. фон Захер-Мазоха, українця І. Франка та єврея Й. Рота.

Ідеї, які через прозові й поетичні твори ставали відомими, здобували своїх супротивників чи послідовників у середовищі етнічних спільнот. Наслідком цього стало розгортання полеміки

щодо формулювання національних програм і національних міфів. Останні, які виконують важливу компенсаторну функцію, необхідні в критичні моменти: коли етнічній групі загрожує втрата культури і мови, коли етнічні меншини борються проти дискримінації та її наслідків, коли народ веде боротьбу за політичну самостійність. Оскільки міфотворення властиве нації, що формується, варто згадати систему М. Гроха, згідно з якою міфотворчість є одним із необхідних кроків у будуванні державності. Втім, хоч цей елемент і є першим, йому передує усвідомлення себе нацією, самоідентифікація. Цей момент однаково притаманний як імперській, так і ексклюзивній моделям розвитку національної ідеї, тим паче, що після 1848 р. всі концепції рівноправності національностей базувалися на принципі рівноправ'я громадян. Відповідно до цього в основі ідеї ліберальної держави, яка мала виникнути в результаті загального волевиявлення і могла б закріпити за ними необхідну їм «національну» належність, спочатку дійсно лежала демократична концепція, згідно з якою пропонувалося затвердити законодавчим шляхом права не тільки окремих громадян, а й різних етнокультурних груп. В умовах безперервного розшарування соціуму така концепція передбачала ще й стримування процесів прискореної диференціації і фрагментації суспільства, зумовлених відомими соціально-економічними перетвореннями: вважалося, що цим процесам могла зашкодити вже сама воля до «національної» єдності. Щоправда, досягнення національної єдності в етнічно багатоскладовій Габсбурзькій монархії було справою надзвичайно важкодосяжною.

Про це свідчать спроби конструювання нових національних міфів у досліджуваному хронотопі. Адже, за визначенням російського вченого В. Шнірельмана, міф виконує три найважливіші функції: 1) виконуючи інструментальну роль, обслуговує цілком конкретне завдання: територіальні претензії, вимоги політичної автономії чи намагання протидіяти культурній нівеляції і збереженню власної культурної спадщини; 2) не визнає різночитань і відкидає ймовірність кількох рівнозначних гіпотез: він ґрунтується на стереотипізації навколишнього минулого чи теперішньої дійсності; 3) свідомо спрощує дійсність і використовує (неправо-

мірні з наукової точки зору) узагальнення на підставі поодиноких і часто неоднозначних фактів.

У нашому випадку особливого значення набували *два типи національних міфів — етноісторичний* та *етнополітичний*.

Перший із них легітимізував право групи на територію, на розвиток своєї культури та політичне оформлення аж до вимог повного суверенітету. Другий був невід'ємною рисою етнополітичних рухів і виявляв невдоволення незадовільним станом свого етносу (народу). Тому аналіз міфів такого штибу дозволяє з'ясовувати особливості етнополітичної мобілізації і ступінь дієвості націоналістичної пропаганди. Оскільки міф є об'єднавчим феноменом, у якому символи національної ідентичності набувають зрозумілого значення (за Дж. Армстронгом), то становлення національної свідомості етнічних спільнот західноукраїнських теренів було одночасно і свідомим полоном історичних міфів. На нашу думку, останні можна цілком обґрунтовано розглядати як характеристики певних виявів суспільної свідомості етногромад середини XIX — початку XX ст. як «національних свідомостей». Знаряддям націоналізму чи національних ідей, а також політичного маніпулювання були старі або нові національні міфи — про «тірольців Сходу»[1], «Gente Ruthenus, natione Polonus»[2] і «святое историческое посланничество собиранія Земли Русской».

Свій хронологічний відлік міф про так званих австрійських русинів як *«тірольців Сходу»* бере щонайменше з етнополітичних

---

[1] Русини значною мірою виправдали сподівання австрійських урядовців. За свою вірність монархії вони дістали прізвисько «тірольців Сходу», оскільки саме населення Тиролю на заході імперії виявилось найлояльнішим до Габсбургів. За гіпотезою М. Халлера, загальна позитивна соціоекономічна ситуація та розвиток етнонаціональної групи і регіону, де вона мешкає (приміром, Тіролю), зменшують етнічну напруженість і сприяють мирному співіснуванню різних етнічних груп.

[2] Процес перетворення міфу «етнічного русина національного поляка» на стереотип віддзеркалює його еволюція. По-перше, цей різновид свідомості був не індивідуальним проявом якоїсь «зрадницької» чи «угодовської» позиції, а масовим явищем серед української шляхти «поунійних поколінь» (після Берестейської церковної унії 1596 р.), тобто з 20—30-х рр. XVII ст. По-друге, цей стереотип менш за все належить до дилем морального змісту, в основі його лежить соціальний компроміс із територіально-національним патріотизмом та патріотизмом політичним, який ґрунтувався на належності до політичного організму — держави, якій шляхтич був зобов'язаний служити вірою і правдою.

процесів «Весни народів» і прямої залежності від участі в ній поляків. Вони вели революційну пропаганду серед українців, одночасно не визнаючи існування «русинів» як окремої нації. Польські діячі, визнаючи асиміляцію Русі «фактом беззаперечним, природним, загальнозрозумілим», провадили конспіративну діяльність серед українців у пропольському дусі та в інтересах збереження українсько-польської єдності, не рахуючись цілковито з національними прагненнями українців або не помічаючи їх. Розрив цієї єдності під час революції 1848 р. поляки сприйняли як зраду польських національних інтересів. Адже політика ГРР, яка виникла внаслідок революції 1848 р., була діаметрально протилежною політиці польської етнічної групи: *українці виступали за збереження єдиної імперії.*

Опосередкованою візиткою такого бачення може слугувати оповідання І. Франка «Гриць і панич», в якому описано події 1 листопада 1848 р. у Львові. Лейтмотивами твору виступають: на макрорівні — придушення польського повстання проти австрійської влади, а на мікрорівні — вбивство українцем Грицем учасника повстання, панича-поляка Никодима Пшестшельського. Як свідчать факти, русини значною мірою виправдали сподівання австрійських урядовців. За свою вірність монархії вони дістали прізвисько «тірольців Сходу», оскільки саме населення Тіролю на заході імперії виявилось найлояльнішим до Габсбургів. З українців утворили парамілітарні національні організації — «Народну гвардію» та «Батальйон гірських руських стрільців», що блокував гірські перева́ли в Карпатах, щоб не допустити об'єднання польських та угорських повстанців. У сподіваннях знайти підтримку своїм національним домаганням у протидії польським впливам галицький провід демонстрував свою лояльність Габсбургам, на відміну від польської шляхти, яка аж до 1860-х рр. була виразно опозиційно налаштована до Австрії і не залишала надій на відновлення польської державності. Про́те, як відомо, ГРР зазнала невдачі. Її головною вимогою був поділ Галичини за етнічним принципом на польську й українську частини, однак, починаючи з 1849 р., після укладення австро-польського компромісу, польський влив у Галичині тільки посилився.

Внаслідок невдачі польського повстання в Росії 1863 р. відбувся крутий поворот польської політики щодо Австрії — від опозиції до проголошення абсолютної лояльності і, як наслідок, співпартнерства в управлінні імперією. До того ж байдужість і упередження українців щодо так званого Січневого повстання була неочікуваною і прикрою несподіванкою для поляків, які оцінили її як зраду. Наслідком цього, за визначенням Л. Нагорної, стала українська ідентичність, яка формувалася в Галичині як реакція на послідовно здійснюваний австрійською владою курс на забезпечення польського домінування в краї і, відповідно, на ґрунті політизації етнічності. Упродовж XIX ст. етнічний складник у фундаменті галицької концепції української нації постійно посилювався і зрештою переріс у виразний *антиполонізм*.

Досліджуваний період був часом формування незмінного кола асоціацій національного характеру поляків — християнських вартостей, передусім типово польського ґатунку католицької релігійності (з яким часом пов'язується формула «твердиня християнства»), сарматизму[1], польської національної манії величі, романтизму й позитивізму, а понад усе — певної моделі історії та кола літературних текстів. Незважаючи на зростання національного самоусвідомлення українців, переконання галицьких поляків, що українці не здатні до незалежності, прогресувало. Речниками такого погляду були, зокрема, ендеки[2], які мали дедалі більший вплив на крайове суспільство, а також консерватори, об'єднані в групі Подоляків[3]. Розв'язання польсько-українського конфлікту, на їхню думку, виражала максима «Gente

[1] Сарматизм — у XVI—XIX ст. ідея походження панівних класів Східної Європи від стародавнього войовничого народу сарматів, мешканців Сарматії, що виникла за часів Речі Посполитої. Також культура та ідеологія, вибудовані на фундаменті цієї ідеї. Сарматизм домінував у середовищі шляхти Польщі, Литви, Русі, Семигорода, а також козаків Війська Запорозького.

[2] Ідеться про членів партії польських націонал-демократів, заснованої 1897 р., дебют якої на політичній сцені знаменував перехід польського націоналізму на стежку етнічної ксенофобії. Під впливом загальних гасел про національне відродження і національну еліту, сформовану лише з поляків, приваблюючи представників широкого спектра «несумісних інтересів», польський національно-демократичний рух став речником інтегрального націоналізму.

[3] Назва (від Галицького Поділля) затвердилася у 60-х рр. XIX ст. і репрезентувала одну з політичних течій тогочасного галицького консерватизму — східно-галицьку або «львівську». Іншою течією була «краківська», або Станьчики.

Ruthenus natione Polonus», яку від другої половини XIX ст. українці розглядали як вираження ворожої їм полонізації.

Подоляки гостро реагували на чимраз більші вимоги українського руху, який мав виразно народницьке забарвлення, його намагання самостійно бути речником народу і відмовляти в цьому праві місцевій шляхті, яка почувалася «трохи русинами», а решта була польського походження. Прикладом може бути виступ А. Голеєвського в Галицькому крайовому сеймі в жовтні 1889 р. Звертаючись до українських послів, він зауважив: «...Не знаю, чи ви тут чужі, чи ми. Бо хто ж вам поставив церкву святого Юра, хто ставив церкви, якщо не ми, руська шляхта? Хто ж, якщо не ми, хто зараз признаємося до ширшої вітчизни, до Польщі... Ми тут віддавна, не як рущизна напливова, бо вона виникла тільки після 1848 р.».

Етнонаціоналістичні версії минулого західноукраїнських земель сповідували й етнічні росіяни та адепти російської імперської ідеї, відомі під збірним образом тандему галицького русофільства/москвофільства. Відзначмо, що спочатку політична еволюція старорусинів у бік Росії зовсім не означала їхнього культурного зросійщення. Радше навпаки, старорусини ревно охороняли специфічні традиції галицької духовності, які, на їхню думку, були важливим засобом протистояння польським культурним впливам, у той же час негативно ставлячись до спроб народовців модернізувати український суспільно-політичний процес у Галичині. І навпаки, політичні амбіції москвофілів, передусім у передвиборчий період, були, на думку українців, альянсом із галицькими поляками.

Російське уявлення про Галичину як невід'ємну частину імперії Романових, яку в разі майбутнього військово-політичного конфлікту слід повернути в її територіально-адміністративний організм, тим самим завершивши нібито «святое историческое посланничество собиранія Земли Русской» (вперше згадане І. Крип'якевичем 1916 р.), свідчило про нав'язування чи функціонування міфу про спільну «етнічну сім'ю». Згідно з ним, «свій» етнос розглядався щодо споріднених або дочірніх етнічних груп (які заселяли інші землі) в іпостасі «старшого брата».

Іншим міфом була безумовна ідентифікація «своєї» етнічної групи з цілком визначеною мовою (поняття «церковнослов'янська» означало «російська»), яка нібито була рідною йому від самого початку (міф про лінгвістичну спадкоємність). Функціонування останнього міфу активно підтримували галицькі москвофіли, які час від часу спеціально зверталися до Державної Думи (починаючи з 1907 р.) з вимогами захистити російську мову, та газетні дописи про нібито утиски росіян.

Публічне наголошення на праві та обов'язку захистити росіян у близькому зарубіжжі стало головним елементом офіційних російських поглядів, які яскраво фігурували в зовнішньополітичних пріоритетах російських політичних партій. Це підтверджувало наявність російського офіційного вітчизняного націоналізму, головні диригенти якого перебували в Санкт-Петербурзі. Очевидно, що до початку Першої світової війни публічна риторика вітчизняного націоналізму для них уособлювала російський рух щодо зміцнення гегемонійного становища без територіального приєднання ближнього зарубіжжя.

Досліджувані терени відіграли визначальну роль у творенні та поширенні нових ідентичностей, передусім для галицьких українців. Для них «русинська» самоідентифікація, як узагальнює Л. Нагорна, залишалася найбільш заплутаною й невизначеною, оскільки «Русь» у їхньому уявленні символізувала *сакральну спільноту і не пов'язувалася з конкретною територією*. Додавалося й те, що *самоназва «русин» не мала й виразного етнічного забарвлення*. Цю позицію чітко висловив один із лідерів краківських консерваторів, граф С. Тарновський: «Якби справа руська була справою національності, якби раз довела, що є руською, не російською, тоді знали б що робити: відкрити обійми і серце й дати їй усе, що самі маємо чи колись можемо мати. Така Русь була б якорем і щитом віри, цивілізації і національності проти Росії, але сьогодні вона такою не є». *Тому саме невизначеністю «русинських» самоідентифікацій пояснюються бурхливий спалах москвофільства та його антипод — яскраво виражена русобофія.*

Слід додати, що багато в чому відмінною була ситуація на Буковині, етнічна строкатість якої не стала на заваді формуванню

її власного етнокультурного типу. Своєрідний топос німецько-єврейської історії й культури, а водночас і атмосфера мультикультурності крайового центру та Буковини загалом сформував міф про Чернівці як «новий Єрусалим» або «маленький Єрусалим на Пруті». Ця типологічна подібність мовби пов'язувала обидва міста незримими узами, тому звертання єврейських німецькомовних поетів Буковини до цієї теми з психологічного погляду, на думку літературознавця П. Рихла, було певною компенсацією недосяжності справжнього Єрусалима. Про це свідчить полісемантична сакральна міфологема, в якій спресувалися уявлення і прагнення багатьох поколінь буковинських євреїв.

Отже, в нових чи старих міфах, які конструювалися штучно, так би мовити, в «ручному режимі», йшлося передусім про боротьбу за внутрішні й зовнішні впливи на українців регіону. Кожен із гравців на західноукраїнській геополітичній шахівниці вважав її «своєю» фігурою. Використання міфів актуалізувало емоційний і поведінковий рівні етнічної самосвідомості української спільноти Галичини і Буковини. В окреслених ситуаціях особливе значення мали такі функції міфу, як формування колективної ідентичності та її підтримка. Творення (вигадування, уявлення) міфів було лакмусовим папірцем для модерних етнонаціоналізмів. Під час етнічного ренесансу спостерігалося намагання (ре)конструкції етнічних символів: гербів, прапорів, пам'ятників національним героям, творів національних класиків тощо, аж до популяризації гімнастичних вправ, народного співу, гри на національних інструментах і постановки оперет.

Початок повстання

Правобережна Україна увійшла до Російської імперії лише в 1793—1795 рр., після другого й третього поділів Речі Посполитої. Але протягом наступних десятиліть ці землі, Волинь, Поділля й Київщина, залишалися під значним впливом польської культури. Вищі верстви населення були майже виключно польські. Система освіти збереглася з доросійських часів. На початку XIX ст. у Кременці на Волині було засновано новий польський ліцей, що не поступався якістю своєї освіти знаменитому Царськосільському. Польські політичні та культурні впливи охопили навіть Київ, «матір міст руських», у якому мовою інтелектуального життя аж до 30-х рр. XIX ст. була польська. Польським аристократам належали величезні латифундії, на яких працювали

селяни-русини (українці), значною мірою ще не православні, а греко-католики. Поляки на початку XIX ст. відігравали важливу роль при дворі російського імператора Олександра I, відтіснивши на другий план вихідців із Гетьманщини, що були помітні при дворі наприкінці попереднього століття. Так, граф А. Чарторийський кілька років був міністром закордонних справ та де-факто головою уряду Росії. Коли 1815 р. за рішенням Віденського конгресу було відновлено Польську державу у вигляді Польського королівства[1] (конституцію якого написав той же граф Чарторийський), то серед польської шляхти й аристократії колишніх східних земель Речі Посполитої з'явилися надії, що з часом до Польського королівства будуть долучені й вони. Але цар Олександр досить швидко дав зрозуміти, що ці надії марні. Коли на російський і польський трон зійшов брат померлого 1825 р. Олександра імператор Микола I, ці надії зникли зовсім. Серед українських земель у губерніях Правобережжя частка російського населення була найменшою і стала помітно зростати лише з посиленням політики русифікації після поразки польського повстання 1830—1831 рр.

У липні 1830 р. у Франції, де за 15 років перед тим європейські монархії на чолі з Олександром I реставрували династію Бурбонів, знову вибухла революція. Як тільки звістка про нову французьку революцію дійшла до Росії, брат покійного Олександра імператор Микола I почав готувати армію до походу на захід. Кажуть, цар, отримавши звістку з Парижа, звернувся до своїх придворних зі словами: «Панове, сідлайте коней — у Парижі революція». Але плани царя були перекреслені подіями у Польському королівстві.

Армія королівства мала взяти участь у поході на Францію, як найдалі висунутий на захід військовий контингент під владою Миколи I. Варто зазначити, що польська армія була добре навчена, її генерали й офіцери мали багатий досвід ще з наполеонів-

[1] «Царство Польське» у російських документах, формально окрема держава, конституційна монархія, пов'язана з Росією лише особистою унією в особі монарха. Після придушення повстання 1830—1831 рр. «Царство Польське» було інкорпоровано в Російську імперію, а після невдачі повстання 1863 р. «Конгресівку» скасовано — натомість офіційно стали просто «губернії Привіслянського краю».

ських війн, де більша їх частина воювала під прапорами Наполеона, в тому числі проти Росії. 42 тисячі війська та 96 гармат були організовані у два корпуси, піхотний і кінний, кожен у складі двох дивізій. Очолював її імператорський намісник у Польщі, старший брат імператора Миколи великий князь Костянтин Павлович.

У Польському королівстві давно назрівало невдоволення політикою царського уряду щодо посилення політичних репресій, порушення громадянських прав, гарантованих конституцією королівства. Невдоволення вилилося в утворення таємних політичних організацій, що готували державний переворот, який мав би проголосити незалежність Польського королівства від Російської імперії. У цих політичних гуртках брали участь переважно представники демократично налаштованої дрібної польської шляхти, що розраховувала на підтримку польських народних мас, які сподівались на поліпшення умов свого існування і праці. Таємні організації були дуже активні серед офіцерів польської армії. Для цих офіцерів перспектива піти на війну з метою придушити ліберальну революцію у Франції стала останньою краплею, що переповнила чашу терпіння.

17 (29) листопада 1830 р. у Варшаві вибухнуло визвольне повстання. Царський намісник великий князь Костянтин та його війська змушені були залишити столицю, а в грудні 1830 р. і всю територію «Конгресівки». Здавалося б, сили сторін були надто нерівні. Російська армія мала, згідно із своїми штатами, 400 тисяч озброєного регулярного війська, з яких для дій у першому ешелоні наступу малося 120 тисяч солдатів. Перевага в артилерії була абсолютною — проти поляків могло бути виставлено 440 гармат. Власного виробництва гармат у королівстві не було, його почали налагоджувати лише після початку повстання, і до початку лютого польська армія мала лише 150 гармат. Але російська армія щойно закінчила війну з турками й була, незважаючи на перемогу, досить виснажена цією війною. Втрати живої сили ще не було відновлено.

Спершу польська армія не вела активних дій поти російських військ, оскільки керівництво повстання розраховувало на можливість досягнення компромісу з Миколою I. Але ця затримка

пішла на користь російській стороні: у перші дні повстання проти східного кордону королівства по лінії Гродно—Білосток—Берестя були виставлені війська VI армійського корпусу, набрані за східних теренах колишньої Речі Посполитої. Серед офіцерів корпусу було багато поляків, у чиїй лояльності росіяни не могли бути впевнені. Їм потрібен був час, щоб перекинути до кордону королівства війська із внутрішніх районів Росії.

Серед повстанців, що мали різні політичні переконання, не було єдності. Їхня революційна частина, об'єднана навколо «Патріотичного товариства», виступала за продовження боротьби, щоб здобути повну незалежність і провести соціальні реформи в Польщі; консервативна — прагнула до угоди з царизмом за умови додержання ним конституції 1815 р. Незрілість польської буржуазії зумовила гегемонію шляхти у повстанні. 23 листопада (5 грудня) 1830 р. генерал Ю. Хлопицький став головнокомандувачем повсталих військ, а польський сейм оголосив його диктатором. Як представник аристократичних кіл, він заборонив діяльність «Патріотичного товариства». Однак диктатура існувала недовго. Хлопицький вважав повстання безнадійною справою і 5 (17) січня 1831 р. подав у відставку. Відновилася діяльність «Патріотичного товариства».

Російська армія, що вторглася на початку лютого 1831 р. в королівство, була зупинена польським військом 13 (25) лютого в бою під Гроховом. Наприкінці березня — на початку квітня польські війська проводять успішні дії проти корпусу російської гвардії. Повстання в Литві ще більш ускладнює становище царських військ.

Підготовка до повстання на Правобережжі

Коли в грудні 1830 р. новини про повстання у Варшаві досягли Правобережної України, значна частина польської шляхти, особливо молодь, зустріла їх з ентузіазмом. З'явилася мережа таємних гуртків, що почали працювати над можливим збройним виступом на допомогу повстанцям королівства.

17 (29) січня 1831 р. польський сейм утворив Національний уряд (Жонд Народовий) на чолі з тим же графом Чарторийським. Уряд висунув програму боротьби за відновлення Польщі в межах 1772 р. (тобто Польщі, до складу якої входила б і частина українських, литовські та білоруські землі). Керівники повстання зробили спробу поширити його за межі Польського королівства — на територію Литви, Білорусі й Правобережної України. У Варшаві з початком повстання утворився Комітет земель литовсько-руських. У ці дні народився знаменитий лозунг польських демократів, звернений до населення правобережної України: «За нашу і вашу свободу!»

За пропозицією члена уряду, голови «Патріотичного товариства» Йоахима Лелевеля, сейм звернувся до населення Правобережжя із закликом взяти участь у повстанні: «Браття з Литви, Волині, України й Поділля! Ви, що з нами, беріться за зброю, яку ми вам подаємо. Утворюйте братні загони та поспішайте з нами до наших теренів, щоб звільнити уярмлених земляків. Вас надихає та сама, що й нас, спрага до волі й незалежності; ваші серця б'ються одностайно; одне відчуття кличе на поле бою. Ідіть, скажіть вашим землякам, що настала година визволення з неволі. Поспішайте з нами нести їм поміч, щоб повставали. До зброї! До бою, браття!»

20 січня (1 лютого) 1831 р. із добровольців зі східних земель було утворено Литовсько-Волинський легіон, що взяв участь у Грохівській битві. Але спочатку командування повстання скептично ставилося до ідеї перенесення повстання за межі королівства, знову ж таки щоб не закривати можливість компромісу з царем. Генерал Хлопицький заявив представнику подільської шляхти М. Дениску, що не надасть жодної допомоги на роздмухування повстання на Поділлі. Були також і серйозніші військові заперечення проти того, щоб відволікати збройні сили від протистояння з російською армією у самому королівстві.

Тим часом на Київщині в лютому 1831 р. відбулася нарада польських поміщиків та шляхти, яка теж прийняла ухвалу про підготовку до збройного повстання і висловила побажання, щоб поміщики «дали селянам безумовну свободу». Хоч цей пункт на практиці не виконувався, він свідчив про те, що найдалекоглядніші представники руху розуміли вирішальне значення для

перемоги повстання участі в ньому селянства. Повстанці серйозно розглядали можливість озброєння селян, але більшість висловилася проти, побоюючись того, щоб селяни не повернули зброї проти шляхти — Коліївщина 1768 р. ще залишалася живою пам'яттю. Інші пункти ухвали зобов'язували поміщиків давати кошти на утримання повстанського війська, містили план організації повстання, пропаганди серед народних мас, встановлення зв'язку між повстанськими силами і Жондом Народовим тощо.

Відсутність єдиного керівництва негативно позначилася на організації сил для боротьби. Тому 10 (22) березня 1831 р. на нараді шляхти Київщини і Поділля у селі Михайлівка Вінницького повіту було вирішено обрати головним керівником повстання Вінценти Тишкевича (після того, як кілька можливих кандидатів, у тому числі князь Сангушко, відмовилися), виробити реальний план спільних дій та негайно розпочати формування військових загонів.

Тим часом російський уряд активізував дії, щоб запобігти можливому повстанню. По Правобережжю було розіслано «Оповіщення про діяльність бунтівників у Київській, Волинській і Подільській губерніях», складене фельдмаршалом Фабіаном Остен-Сакеном, командувачем Першої російської армії зі штабквартирою у Києві. Селянам пропонувалося доповідати владі про неблагонадійних поміщиків. Також роль нагляду за лояльністю польських поміщиків і шляхти до російської держави покладалася на православне духовенство.

Похід корпусу Дверницького

Командування польської армії (генерали Скшинецький, Прондзинський і начальник штабу генерал Хжановський), не бажаючи розпорошувати сили перед російською армією, але змушене реагувати на тиск з боку громадської думки щодо визволення братніх Литви й Русі, вдалося до найгіршого з можливих варіантів, тобто до половинчастого рішення. У березні було вирішено послати на допомогу слабким осередкам повстання

на Волині кавалерійський корпус під командуванням генерала Ю. Дверницького.

Нащадок старого шляхетського роду, Юзеф Дверницький був ветераном наполеонівських війн. 1812 р. він у чині капітана кавалерії брав участь у поході Наполеона на Москву, під час відступу французької армії командував полком та заслужив Срібного Хреста *Virtuti Militari* та французький орден Почесного Легіону. У кампанії 1813 р. він воював під Лейпцигом, а наступного року його кавалерія була останньою з частин французької армії, що захищала Париж перед військами антинаполеонівської коаліції.

Після повернення до Польщі Дверницький отримав командування уланським полком. Через свою репутацію доброго кавалериста великий князь Костянтин доручив йому укласти кавалерійський статут для армії Царства Польського. 1829 р. він отримав звання бригадного генерала, і з початком повстання займався розбудовою кавалерії польської армії, до січня 1831 р. підготувавши 18 нових боєготових ескадронів. У лютому 1831 р. корпус під його командуванням здобув кілька перемог над російськими військами, звільнив Люблін і Замостя, і тут зупинився, очікуючи наказу вирушити за Буг.

За первісним планом, генерал Прондзинський доручив Дверницькому повести на Волинь лише півтори тисячі війська, але за мовчазною згодою Скшинецького Дверницький узяв із собою 4200 людей (із яких третина була піхотою) та 12 гармат — надто мало, щоб самотужки протистояти російським дивізіям, але надто багато для ефективного ведення партизанської війни. Підбадьорений обіцянками з Волині, він розраховував на тріумфальний похід та потужну підтримку від повстанців.

Важливе значення для координації повстання на Поділлі й Київщині мала нарада, що відбулася 19 (31) березня в с. Глинянка Брацлавського повіту. В цей час від М. Дениска, який щойно прибув із Варшави, стало відомо про рух корпусу Дверницького на Волинь. Тому учасники наради вирішили, що повстання повинно розпочатися насамперед у південних повітах Поділля, розташованих між Південним Бугом і Дністром. Головнокомандувачем повстанського війська обрали відставного генерала

Б. Колишка, який ще 1794 р. брав участь у повстанні під проводом Тадеуша Костюшка. Але дався взнаки брак координації між повстанцями — Дверницький розраховував на початок повстання на Поділлі 15 (27) квітня, про що він написав у своїй інструкції лідерові подолян Тишкевичу, але той уже призначив день збройного виступу на 21 квітня (3 травня) 1831 р.

29 березня (10 квітня) 1831 р. корпус Дверницького перейшов Буг під Криловом. 31 березня (12 квітня) у Порицьку Дверницький видав відозву, у якій закликав шляхту й поміщиків до жертв на здобуття свободи. Генерал розраховував, що до повстання приєднаються селяни-українці, без яких, він розумів, успіх неможливий. 2 (14) квітня він вступив до містечка Дружкопіль, де передбачалося підписання конфедеративного акта, що мало сприяти розгортанню повстання на Волині. Однак конфедерацію утворити не вдалося. До корпусу приєдналося лише кілька шляхетських загонів, і його чисельність зросла до 7 тисяч. Волинські поміщики, налякані розміщеними в губернії російськими військами (у кожному повітовому місті стояло по батальйону російської піхоти), вирішили спершу подивитися, чи досягне Дверницький військових успіхів проти 12-тисячного корпусу генерала Теодора Ріділгера (Федора Ріділгера), що стояв над річкою Стир. Ріділгер був ветераном війн із Швецією, наполеонівською Францією та щойно закінченої війни з Османською імперією. Після придушення повстання 1830—1831 рр. він буде командувати російськими військами, що придушували повстання у Кракові 1846 р. (за що отримав титул графа) і в Угорщині 1849 р.

Спершу Дверницький мав кілька успішних сутичок із російськими військами, але надії на велике повстання на Волині згасали. Хоча загін з 200 повстанців під командуванням графа Людвіка Стецького й захопив 3 (15) квітня 1831 р. Володимир-Волинський, польський корпус не мав можливості прийти на допомогу. За два дні місто було відбите у повстанців росіянами під командою знаного героя війни 1812 р. генерала Дениса Давидова, партизана й поета. Стецький із небагатьма повстанцями зміг пробитися до Дверницького, але шлях тому перепинив російський корпус Ріділгера. На допомогу Ріділгеру до того ж ішло з Дубна ще 6 тисяч пі-

хоти з 20 гарматами. Через тиждень після того, як польський корпус увійшов до Волинської губернії, під Боремлем, недалеко від іншого історичного поля бою, Берестечка, відбулася найбільша битва польського «листопадового повстання» на теренах України.

Бій під Боремлем

Семи тисячам (4 батальйонам і 22 ескадронам) поляків із 12 гарматами протистояло 11 тисяч росіян (9 полків 10 і 11 піхотних дивізій та 3 резервних батальйони 25 дивізії — разом 6950 війська, 2 драгунських, 3 гусарських і 2 козацьких полки — разом 3830 вояків) із 36 гарматами. 6 (18) квітня 1831 р. поляки навели міст через Стир в околиці Боремля, але на іншому березі річки наштовхнулися на два єгерських полки росіян. У бою польська піхота втратила 50 полонених і до 200 вбитими й пораненими і знову відійшла за Стир, але росіянам через вправні дії польських гармашів та піхотинців не вдалося захопити міст.

Наступного дня, 7 (19) квітня 1831 р., відбувся бій, у якому взяли участь усі сили сторін. Уночі Рідігер переправив свої війська на лівий берег Стиру біля Хрінників та дав наказ атакувати позицію поляків, розраховуючи на власну велику чисельну та вогневу перевагу. Дверницький не скористався коротким моментом, коли можна було його військам переправитися через Стир та рушити на схід. Довелося приймати бій.

Дверницький поставив свою кавалерію в центр бойового шикування, правий фланг захищала річка та один батальйон піхоти й половина гармат. На лівому фланзі стояло 3 піхотних батальйони і решта гармат. Російський воєначальник поставив на своєму лівому крилі понад Стиром піхоту і 12 гармат, а своєю кіннотою і рештою артилерії розраховував охопити ліве крило Дверницького та притиснути його до річки й розгромити.

Бій почався атакою польської першої лінії кінноти. Вона завдала поразки першій лінії кінноти росіян. Російська кіннота контратакувала та відкинула поляків, але сама зазнала поразки від другої лінії польської кінноти. Полякам вдалося захопити

частину російських гармат, із яких 5 вони змогли взяти з собою. Дії піхоти з обох боків були досить нерішучими, і бій припинився після сильної зливи. Обидві сторони, росіяни і поляки, у битві втратили приблизно по 500 солдатів вбитими, пораненими й полоненими.

Росіянам, незважаючи на переважні сили, не вдалося розбити Дверницького, але його ситуація залишалася складною. Нестача піхоти та набоїв до гармат не давала можливості ефективно протистояти ворогові. Зрозумівши, що сили повстанців на Волині слабкі й нездатні подати допомогу корпусу, Дверницький вирішив пробиватися на Поділля. Поранених у бою під Боремлем довелося залишити, вони потрапили до російського полону.

Дверницький відійшов до Берестечка, щоб там переправитися через Стир. Рідігер із переважними силами перешкодив йому здійснити цей намір, заступивши дорогу в Кременці. Дверницький (до якого зумів доїхати через австрійську територію офіцер польського генерального штабу з Варшави зі звісткою, що підмоги не буде, повернув на Почаїв і Колодне понад кордоном з Австрією. У Колодному він відіслав на той бік кордону всіх поранених і хворих. Не вистачало харчів для солдатів, їм допомагали мешканці австрійської Галичини. Російський фельдмаршал невідступно стежив за відходом супротивника, а 12 (24) квітня 1831 р. наздогнав авангард поляків біля Вишгородка і відкинув його від цього села. Дверницький, відрізаний від шляху на Поділля, зайняв міцну позицію біля села Люлинці поблизу австрійського кордону.

Надії Дверницького на те, що початок повстання в Подільській губернії послабить тиск на його корпус, не виправдався — Рідігер, почувши неправдиві чутки про те, що до Дверницького на допомогу йде сильний загін повстанців, вирішив будь-що ліквідувати польський корпус. 15 (27) квітня 1831 р. його атакували російські війська, 60 ескадронів кавалерії і 16 батальйонів піхоти, тобто вчетверо більше, ніж було тоді під командою Дверницького. Під тиском росіян польський генерал прийняв єдино можливе рішення, за яке на військовій нараді за день до того висловилася більшість його командирів. Власне, російська атака почалася, коли Дверницький вів перемови з австрійцями про

капітуляцію; існувала небезпека, що австрійці можуть видати роззброєних бійців росіянам.

Залишки його корпусу (всього 3371 вояк) перейшли через кордон у Східну Галичину, де їх через три дні (коли Дверницький упевнився, що австрійці не видадуть його бійців Росії, хоча вони таки зламали своє слово щодо волинських добровольців) роззброїла австрійська влада. Польські солдати здали 17 гармат із набоями, 2 тисячі рушниць, 1300 шабель і стільки ж списів та 18 тисяч набоїв до рушниць. Австрія повернула цю зброю до Росії.

Більшість офіцерів та значна частина рядових солдатів повернулася до Польщі (австрійці мали інтернувати їх в Угорщині та Семигороді, але вони почали втікати ще в Галичині), але самого Дверницького було вислано австрійцями до Лайбаху (нині Любляна в Словенії). З Австрії Дверницький 1832 р. перебрався до Франції, де кілька років очолював Польський національний комітет. Останні роки свого життя він провів у Галичині, де й помер 1857 р.

Поразка корпусу Дверницького стала шоком для повстанців. Це був перший приклад такої капітуляції, до того ж генерала, що вважався одним із найкращих і мав славу кількох гучних перемог над росіянами. Для Росії це була важлива з точки зору пропаганди перемога, бо для тих, хто коливався, чи підтримати повстання, рішуче перехилила шальки терезів на бік збереження лояльності імперії.

Повстання на Правобережжі

Попри невдачі корпусу Дверницького, на Волині 10 (22) квітня 1831 р. ватажки кількох загонів урочисто вирішили продовжувати боротьбу, створити свою військову та цивільну владу. 19 квітня (1 травня) 1831 р. загін повстанців на чолі з графом Нарцисом Олізаром захопили Ковель, але того ж дня російські солдати відбили місто. Була також знищена повстанська база в Черевасі поблизу Володимира-Волинського. Частина повстанців розійшлась по домівках, частина відступила в Галичину.

Повстання в Овруцькому повіті очолив повітовий маршалок В. Половинський. Повстанці виграли кілька сутичок і зайняли Овруч, захопивши навіть чотири гармати. Але 15 (27) травня російський батальйон піхоти з двома ескадронами кінних єгерів, двома гарматами та загоном козаків розгромив повстанців і зайняв місто, при цьому загинуло багато мирних жителів. Тяжко поранений Половинський потрапив у полон разом з іншими ватажками повстання та помер у житомирській в'язниці.

Лише в Луцькому повіті деякий час ще діяв загін під керівництвом графа Станіслава Ворцеля — пізніше відомого польського революціонера-демократа й соціаліста-утопіста, а тоді депутата повстанського сейму від Рівненського повіту. Однак і цей загін під тиском царських військ мусив відступити в Польщу. Ворцель був там нагороджений орденом Віртуті Мілітарі, найвищою військовою відзнакою Польщі.

Повстання на Житомирщині очолив капітан Кароль Ружицький, що служив під командою генерала Дверницького і в наполеонівських війнах, і в армії Польського королівства. Збройний виступ відбувся 5 (17) травня 1831 р. в Малих Коровинцях поблизу Житомира. Із 130 повстанців лише десята частина була шляхтичами, решта селянами. Збереглися їхні імена: Макар Сотопчук, Семен Лисюк, Овсій Гриць, Улас Тетянчин. Ружицький назвав свій загін Волинським кінним полком. В атаку волинці йшли з українським гаслом «Слава Богу!». У селах їх нерідко благословляли як греко-католицькі, так і православні священики.

Ружицький спершу планував іти на південь, на допомогу подільським повстанцям, вбираючи до свого полку менші повстанські загони. Але коли дізнався про поразку подолян, то повернув на північ. Під Чудновом 8 (20) травня було побито російський загін. Біля Краснополя полк ущент розбив російську колону з двох рот Смоленського піхотного полку та 40 козаків, що мала його перехопити. Трофеями бою стали 230 рушниць та багато полонених, ціною 9 поранених повстанців.

Ружицький зрозумів, що повстання на Русі зазнало поразки і що єдиним виходом було б прийти на допомогу польській армії королівства. Шлях Волинського полку проліг через Любар, Ми-

ропіль та Межиріч, де до повстанців приєдналося багато учнів місцевої польської гімназії. 20 травня (1 червня) 1831 р. коло Тишиці полк розбив три ескадрони дерптського кінно-єгерського полку. Росіяни втратили 12 убитими та 48 полоненими, повстанцям дісталися 48 коней та 120 карабінів.

300 волинців (у тому числі сотня піхоти) форсували Случ і Турію та 29 травня (9 червня) 1831 р. переправилися через Західний Буг під Дорогуськом (до них долучився загін графа Ворцеля). Через два дні біля містечка Ухані полк розбив обоз і два ескадрони Сіверського кінно-єгерського полку, взявши в полон його командира. Після того було побито 4-й полк уральських козаків. Нарешті 1 (13) травня волинці пробилися до фортеці Замостя.

У середині квітня 1831 р. вибухнуло повстання в Ольгопільському та Ушицькому повітах Поділля. Збірним пунктом повстанців стало с. Красносілки Гайсинського повіту, розташоване над Південним Бугом, куди з Гайсинського, Ушицького, Балтського, Ямпільського та інших повітів зібралося близько 1200 людей, переважно дрібної польської шляхти. Повстанці обрали собі за командира 80-річного відставного генерала Бенедикта Колишка, ветерана ще повстання Костюшка. 25 квітня 1831 р. розпочалося повстання шляхти в Таращанському, Радомишльському, Махнівському, Липовецькому й Уманському повітах Київської губернії.

Наприкінці квітня 1831 р. військо генерала Колишка зібралося в містечку Гранів у володіннях графа Чарторийського, куди підходили нові підкріплення. Повстанці мали вже понад 3 тисяч озброєних воїнів (переважно кінноти і кілька сотень піхоти з 4 гарматами). Вони спершу розраховували рушити на Київ, де було відносно мало російських військ, але дізналися, що з Бессарабії через Кам'янець проти них іде російський корпус під командою генерала Логгіна Рота.

Готуючись до боїв із царськими військами, генерал Колишко вирішив перенести свій військовий табір до містечка Дашів, розташованого на межі Поділля й Київщини. 2 (14) травня 1831 р. повстанське військо вирушило з Гранова. Того ж дня

під містечком Дашів і селом Городок Гайсинського повіту дорогу їм заступив Рот із 14 ескадронами Харківського, Одеського, Вознесенського та Овідіопольського уланських полків, двома єгерськими батальйонами та двома гарматами. Відбулася 5-годинна битва, в якій після важкого бою повстанці зазнали поразки. Частина повстанців розпорошилася, після бою із 17 ескадронів вдалося зібрати лише чотири.

Колишко вирішив відходити до Галичини. 6 (18) травня 1831 р. в бою під Ободним повстанці розбили російських кінних єгерів та захопили в полон генерала Щуцького, 17 офіцерів та 299 солдатів. Загін перейшов через Південний Буг та рушив на Бар, переслідуваний корпусом Рота. 11 (23) травня поблизу села Майдан росіяни розбили повстанців, що втратили весь обоз, скарбницю, гармати. Залишкам загону вдалося знову відірватися від росіян та 14 (26) травня 1831 р. перейти Збруч на територію австрійської Галичини. Рештки інших повстанських загонів також у липні 1831 р. відступили з України в австрійські володіння.

Ставлення українського селянства до повстання

У повстанні у Правобережній Україні взяло участь (згідно з російськими документами) 5627 людей, у тому числі дворян (шляхта, поміщики) — 4017 (74 %) і селян — 1273 (23,4 %). Деякі дослідники оцінюють кількість повстанців вище — до 7 чи навіть 10 тисяч. Але з більш як 5-мільйонного (за переписом 1832 р.) населення трьох правобережних губерній це лише частка відсотка. Участь великих поміщиків була незначною, вони переважно були лояльні до імперії (особливо Браницькі з їхніми величезними володіннями біля Білої Церкви). Але все ж серед повстанців було шестеро Потоцьких чи графи Олізар та Ворцель.

У повстанні узяли участь 1—2 % шляхти і менш як 0,1 % селян. У Волинській губернії 63 % повстанців були зі шляхти, на Поділлі — 73 %, на Київщині — 75 %. Треба брати до уваги, що селяни-повстанці значно більше ризикували в разі поразки:

на відміну від дворян, їх можна було жорстоко побивати батогами, а також без жодного суду віддавати в солдати. Незважаючи на це, значна кількість селян пішла за своїми панами, особливо греко-католицької віри.

Однак масового повстання на Правобережжі шляхті підняти не вдалося: українське селянство переважно сприймало цю боротьбу як чужу для себе «панську справу», що не могла принести визволення від кріпацтва. Часто селяни відмовлялися постачати повстанцям провіант. Водночас російська влада використовувала антагонізм між селянами та шляхтою для придушення повстання.

Командувач російської армії на Правобережній Україні фельдмаршал Остен-Сакен у травні 1831 р. закликав місцевих селян вступати у новосформовані козацькі загони, обіцяючи відновлення козацтва. Піхоти і 400 кіннотників. На Лівобережжі у червні 1831 р. малоросійський генерал-губернатор М. Репнін почав формувати 8 козацьких полків у Полтавській і Чернігівській губерніях. За активної допомоги поміщиків 8-тисячний загін був організований тут протягом одного місяця. Російські й українські поміщики та міське купецтво також виступили проти польського повстання. Київський магістрат організував проти повсталих 1000 міліціонерів.

Російський уряд заохочував селян із Правобережної України заарештовувати своїх поміщиків і передавати їх владі, а за це селянству було обіцяно звільнення від поміщиків. Селянство з ентузіазмом відгукувалося на заклики російської влади та допомагало царському війську ловити розпорошених після бою повстанців. Іноді селяни навіть нападали на садиби поміщиків — і тоді тим доводилося шукати захисту в тих-таки російських військ. Але російський уряд не виконав усіх обіцянок. Після розгрому повстання шість козацьких полків було перетворено на регулярні військові полки, два інші переведено на Кавказ. Козаків, які протестували проти цього, було суворо покарано. Князь Репнін, що настоював на відновленні козацтва, був звинувачений в українському сепаратизмі й 1834 р. звільнений зі своєї посади.

Поразка повстання і його наслідки

Повстання за межами Польського королівства незабаром було повністю придушене, а після поразки польської регулярної армії під командуванням генерала Скшинецького 14 (26) травня 1831 р. під Остроленкою польське командування повністю втратило ініціативу. 26 серпня (7 вересня) 1831 р. російські війська під проводом фельдмаршала князя Івана Паскевича (з полтавського козацького старшинського роду) зайняли Варшаву, а через місяць останні польські частини перейшли австрійський кордон і капітулювали. Повстання було придушено.

Царський уряд розпочав репресії після придушення повстання, скасував конституцію польської держави, інкорпорувавши Польське королівство в імперію як її інтегральну частину. Після 1831 р. царський уряд ліквідував особливі торговельні тарифи, що існували в Польщі, а 1850 р. скасував митний кордон між Росією і Польщею.

Почалася розправа з учасниками повстання. Спеціально організована в Києві комісія віддавала захоплених повстанців у рекрути або засилала в Сибір. Основним об'єктом репресій стала польська шляхта. Спочатку російська адміністрація думала про депортацію цієї чисельної верстви в Сибір чи на Кавказ, але це виявилося неможливим. Тоді Петербург вдався до іншої тактики — декласації, тобто позбавлення шляхтичів їхніх станових прав і привілеїв. Карою для них стала виплата податків та підлягання рекрутському обов'язку. Протягом 1832—1850 рр. близько 340 тисяч безземельних шляхтичів було виключено з родовідних книг й або перетворено на селян, або вислано в місто, причому 70 тисяч було виключено протягом перших трьох років після поразки повстання. Ті, що залишилися в селах, майже повністю розчинилися в місцевому селянському середовищі й українізувалися.

Маєтки польських шляхтичів — учасників повстання — незабаром після повстання були конфісковані й передані в розпорядження військового міністерства. На Київщині та Поділлі були конфісковані 55 маєтків, 156 фільварків (з яких 30 належа-

ло графу Чарторийському) та 80 тисяч селян. 1837 р. із цих маєтків, а також належних до них сіл були утворені для посилення армій 5 округ і два військових поселення, а кілька десятків тисяч селян, що населяли їх, були обернені в військових поселенців.

На Правобережній Україні та Литві Росія почала кампанію за знищення польського культурного впливу. Міністр народної освіти Російської імперії граф Сергій Уваров говорив про Правобережну Україну, що імператорський уряд має «ввести край сей силою возвышения православия и злементов русских в безразличное единение с великороссийскими губерниями».

Для цього в листопаді 1831 р. імператор Микола I утворив Комітет західних губерній на чолі з головою Державної ради і Комітету міністрів Російської імперії князем Віктором Кочубеєм (нащадком старовинного козацького старшинського роду) і наказав йому цілком прирівняти губернії Правобережжя «во всех отношениях внутренним малороссийским губерниям и ввести в них порядки губерний великороссийских». Центром русифікації Правобережжя став Київ. Починаючи з 1832 р. протягом 20 років імператор Микола I кілька разів відвідував Київ для того, щоб особисто перевірити, як здійснюється його колоніальна політика.

Наприкінці 1831 р. на Правобережжі було зачинено всі польські школи і замість них організовано російські з новим штатом учителів. 1832 р. російську мову було оголошено єдино дозволеною в усіх судах Київської, Подільської та Волинської губерній. Прагнучи створити на Правобережжі ідеологічний центр русифікаторської кріпосницької пропаганди, імператор Микола I 8 (20) листопада 1833 р. підписав указ про створення в Києві університету на базі закритих Віленського університету та Кременецького ліцею. З Кременця до Києва перевезли бібліотеку (34 378 томів), хімічну лабораторію (540 апаратів), гербарій (1500 видів флори), мінералогічний (15 538 експонатів), фізичний (251 інструмент і прилад), зоологічний (20 487 експонатів), нумізматичний (понад 17 000 монет, майже половина з них — монети античних часів) кабінети, кабінет образотворчого мистецтва (450 предметів). На Київщину перевезли найкращу частину ботанічного саду ліцею (8000 рослин і 50 дерев у горщиках, 15 000 живих

рослин, 10 000 видів насіння, 300 різновидів засушених фруктів). Таким чином матеріальна база «Волинських Афін» стала основою Київського університету.

Про мету створення Київського університету відкрито заявив уже згаданий граф Уваров у своїй промові, виголошеній в університеті: «Университет св. Владимира — моё создание, но я первый наложу на него руку, если он окажется несоответственным назначению своему и благим видам правительства. А назначение университета — распространять русское образование и русскую народность в ополяченном крае Западной России».

16 (28) липня 1834 р. (у день пам'яті рівноапостольного князя Володимира) відбулося урочисте відкриття університету. Через місяць перші 62 студенти розпочали заняття на поки що єдиному факультеті — філологічному (за іронією історії половина з них були поляками). Київський університет став третім університетом (після Львівського та Харківського) на українській землі.

Російський уряд повів наступ і на фронті релігії. Після 1831 р. з 309 католицьких монастирів на теренах імперії було закрито 191. Майно закритих монастирів передавалося до державної скарбниці. У духовних семінаріях було заборонено викладання польською мовою — дозволялася лише російська та латина. Католицькі священики більше не могли вільно залишати територію своєї парафії, що зробило практично неможливим контакт між єпископами та священиками.

Але принаймні католицька віра не була заборонена. Інакше склалося з вірою греко-католицькою, до якої, як до «знаряддя полонізації руського народу», Росія відчувала особливу ненависть. 1834 р. греко-католицькі церкви були зобов'язані використовувати православні молитовники, а проповіді мали виголошуватися лише російською мовою. Під сильним тиском приблизно четверта частина священиків перейшла в православ'я, але три чверті ще трималися. Коли ж 1838 р. помер митрополит Київський, Галицький і всієї Русі Йосафат Булгак, відкрилася можливість повністю знищити греко-католицьку церкву в Російській імперії. У лютому 1839 р. у Полоцьку 24 греко-католицьких єпископи підписали приготований у Пе-

тербурзі документ про скасування Берестейської унії 1596 р. та про повернення уніатів «у лоно православної церкви». Таким чином на Правобережжі, у Білорусі й Литві було скасовано церковну унію, а всіх греко-католицьких вірян силоміць перевели у православ'я. Греко-католицький монастир у Почаєві було перетворено на бастіон російського православ'я і «русскості» на Правобережжі й на всій Україні, яким він залишається й дотепер.

Зміни, спрямовані на «единение с великороссийскими губерниями», зачепили й Лівобережжя. 1835 р. тут було скасовано традиційне українське право, яке ґрунтувалося на Литовському статуті, а в 1831—1835 рр. скасовано міське самоуправління, засноване на магдебурзькому праві.

Польське повстання 1830—1831 рр. та його наслідки зіграли велику роль у розвитку українського руху. Вплив польської культури на Правобережжі, що домінував до того, було підірвано. Спроба російського самодержавства скористатися з українських діячів для поборення польських впливів у «Південно-Західному краї» після 1831 р. відкрила нові можливості для українського національного відродження у підросійській Україні. Завдяки цьому між 1830 і 1840 рр. відбувся величезний стрибок у розвиткові українського національного руху. При цьому до українського руху влилася й частина польської шляхти, як, наприклад, батько геніального поета Максима Рильського.

Відмінності між лівим і правим берегами Дніпра почали поступово розмиватися, знову стало з'являтися усвідомлення того, що Гетьманщина і Правобережжя — це частини однієї Батьківщини. Натомість кордон по Збручу між Австрією та Російською імперією доповнився конфесійною межею, що пролягла між галицькими русинами-українцями, з одного боку, та волинськими й подільськими — з другого.

Ідея національного визволення в суспільно-політичній думці України першої половини XIX ст. виникла й розвивалась у двох концепціях — федералізму і самостійництва. Процес утвердження останньої концепції затримався до початку XX ст., коли виникла Українська Народна Республіка (УНР). І. Лисяк-Рудницький писав, що і Третій, і Четвертий універсали УНР (один проголошував Україну як суб'єкта федеративної Росії, другий — незалежність) віддзеркалюють два послідовні етапи українського державного будівництва. Етапи сходження державницької думки в ідеях наших політиків не були такими простими, як на папері. Українська суспільно-політична думка тривалий час відстоювала свої національні інтереси, спираючись на європейський досвід, і тому проходила певні етапи розвитку та становлення.

Перша генерація: братчики

З утворенням таємного Кирило-Мефодіївського братства 1846 р. в Києві *у рамках Російської імперії вперше виникла організація, яка в програмних документах проголосила радше самостійницьку, ніж федералістську ідеєю національного визволення.* Присяга членів братства служити історичній Батьківщині, Україні, яку перетворено на провінцію Малоросію, виводила їх за межі законів імперії. Шеф жандармів О. Орлов негайно проінформував імператора Миколу I про змову членів київської таємної організації та їхній «враждебный образ мыслей нашему правительству, что они Малороссию и все славянские племена ложно представляют себе в угнетенном и самом бедственном положении, выражают пламеннейшее желание избавить, особенно Малороссию, от этого положения». Слідча справа велась таємно, але за кордонами імперії в австрійській газеті було повідомлення, що відбувся арешт викладачів Київського університету (називалися імена Костомарова, Куліша і Гулака) з невідомих причин, і вся інформація про це тримається у суворій таємниці.

Імператор особисто контролював хід слідчої справи. Після першої наданої йому доповіді слідчих вона набирала сфальсифікованого характеру, адже друга доповідь містила оцінки з пропозиціями вибіркового характеру: мовляв, змовників було лише троє (М. Костомаров, М. Гулак і В. Білозерький), інші «братчики» помилялися. Останніх можна покарати адміністративно — вислати у віддалені губернії імперії, але не пом'якшувати кари Шевченкові, Гулакові, Костомарову та Кулішу з їхньою «неумеренной любовью к Украйне».

В останній фазі слідства Слов'янське товариство св. Кирила і Мефодія одержало в слідчій справі III відділу нову офіційну назву. Виходячи зі змісту документів і ухилу звинувачень головних ідеологів, його кваліфікували як «Украйно-Славянское общество». Отже, слідчі й судді (останні в особі імператора й шефа жандармів) вихопили основний зміст і політичне спрямування діяльності братства — українська спрямованість програми. Відповідно, покарання кожного братчика було визначено не за

членство в організації, що тільки-но почала утворюватися в широкому всеслов'янському масштабі, а саме за переконання, за спроби конструювання і поширення ідеології українства як окремого напряму політичної думки в слов'янофільстві. Щоправда, братчики використовували панслов'янську ідею під час слідства для самозахисту: мовляв, помилялися, бо бажали зробити якнайкраще, щоб привести слов'ян під фактичну зверхність Росії.

Програмні документи («Книга буття українського народу» або «Закон Божий», Статут Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія, відозви «Брати українці», «Братья великороссияне и поляки») написані простою мовою і звернені були в першу чергу до слов'янських народів, яких братчики закликали у своїх країнах поширювати ідеї національного пробудження і всім створити власні суверенні держави.

У зверненні до «Братів українців» (тут повторювалися головні ідеї Статуту, які вперше були оприлюднені лише 1889 р. у Львові) спочатку висловлено надію, що «всі слов'яни повинні з собою поєднатися». І далі: «2. Але так, щоб кожен народ зкомпонував свою Річ Посполиту [республіку] і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну». На спільному сеймі або раді мали вирішувати лише «3. ...такі діла, котрі б належали до цілого союза слов'янського»; «4. Щоб кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года...»; «5. Щоб у кожній Речі Посполитій була посполита рівність і свобода і станів не було...»; «6. Щоб приймано депутатами і урядниками не по роду, не по достатку, а по розуму...»

Іван Дзюба в праці «Тарас Шевченко» зробив висновок, що, «якби ці яскраві твори української суспільно-політичної думки свого часу дістали розповсюдження в Україні та інших слов'янських країнах, вони б могли істотно вплинути на демократичні настрої в суспільстві та на республіканську модифікацію слов'янської ідеї». Федералізм братства ставив українське питання у широкий міжнародний контекст, органічно пов'язуючи завдання національного визволення зі справою лібералізації та суспільного поступу всієї Східної Європи.

М. Грушевський у «Передньому слові» до публікації «Признань кирило-мефодіївців» до 100-річчя від дня народження Т. Шевченка (1914 р.) писав, що формальна організаційна сторона історії братства не так важлива, навіть дискусії для з'ясування питання, чи був Шевченко членом братства, чи не був, — не варті такої уваги, оскільки братство «не встигло вийти зі стадії планів і передвступних проб». Тим паче, що важливіше дізнатися те, які передові ідеї того часу спонукали організаторів діяти саме в такому напрямку, щоб довести необхідність такої організації і знайти собі однодумців, аби потім переконати інших, що Україна має право бути рівною серед рівних народів, які мають державність і можуть розвиватися вільно, демократично, без кріпацтва і царизму.

М. Грушевський збагнув силу програмних ідей і джерела витоків ідеології братства; він вважав, що воно виникло ніби експромтом, як «київська лабораторія», де на одному подиху людей, піднесених ідеєю визволення України, «з небувалим доти напруженням почуття, мислі, генія використовувалося, сполучалося, комбінувалося найвизначнішими талантами, найбільш вразливими духами тодішньої України все, що приносило сучасне життя, студії історії, побуту і творчості України і нові течії з широкого світу».

Братство ставило завдання про необхідність самостійної державності в межах міжнародної солідарності, передусім зі слов'янами. До речі, такий авторитетний російський історик, як П. Зайончковський, у період хрущовської відлиги опублікував працю «Кирилло-Мефодиевское общество», в якій відзначив, що *ідею слов'янської взаємності братство включило як захисну, що маскувало їхню справжню мету — незалежність України.* В основі ідеології братства, стверджував науковець, «лежать ідеї національного визволення України і ліквідації кріпосного права». До того ж І. Дзюба в згаданій праці також висловив думку, що концепція всеслов'янської федерації для кирило-мефодіївців була важлива не сама собою, а «як можливий історичний шлях вив'язання із смертельних обіймів Москви».

Документи слідчої справи показують, чого найбільше боялася російська влада та яку відповідь прагнула почути на конкретні

питання. Найперше — чи не було закладено в думках і двозначних відповідях та листах, навіть художніх творах, ідеї створення «отдельного государства». Звичайно, на допитах в III відділі кирило-мефодіївці відхрещувалися від такого звинувачення.

Засновники братства, як викладачі, так і студенти, мали певні зв'язки й інформацію з університетських міст, де навчалися і працювали вже чиновниками (Харків, Дерпт (Тарту), Київ, Москва), і не випадково свою концентровану патріотичну ідею принесли в Київ. Їх надихнула загальна атмосфера європейського слов'янського національного визволення, успіхи українського культурно-національного піднесення 1830—1840-х рр. у Харкові, романтизм і народництво як методи наукового осмислення історичного процесу, збирання та публікації документів і кращих зразків народної творчості. Організатори братства стояли на ідеї тривалості історії України ще з часів слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія. Звертаючись до християнської ідеї й українського слова разом з освітою і культурою, братство бачило, звідки виростала держава і духовність України.

Серед української інтелігенції слов'янофільство було поширеним явищем. Воно відрізнялося від російського слов'янофільства, яке знайшло прихильників і в уряді, і за кордонами імперії серед тих ідеологів, які закликали слов'ян іти «під білого царя». Але так було до революційних подій 1848 р., потім таких охочих «іти в Російську імперію» значно поменшало, окрім винагороджених посадами. Як і попереднє до братчиків українське покоління, «дядьки отєчества чужого» (за словами Шевченка) також прославилося ревнивим служінням імперії та самодержавству.

Майбутня організація виникла не спонтанно. Жоден художній твір ідеологів братства Костомарова, Шевченка й Куліша (а вони вже видрукували кілька власних збірок до створення братства), не випадав із загального напрямку подальших дій. Прославляння козацтва, героїзація його життя і боротьби стали першими заглибленнями в історію свого народу. Свій патріотизм рішуче висловив Шевченко у збірці «Три літа», написаній напередодні утворення братства. Нові твори Шевченка, які вперше читав Костомаров у квітні 1846 р., вже створивши братство, були

сприйняті ним як такі, що відкривали завісу часу та пророкували майбутнє відродження самостійної держави. Осуд самодержавства як гнобителя українського народу викликав схвалення й острах виходити з такими творами на публіку. Поема «Сон» і «Великий льох», як і більшість творів із цієї збірки були не цензурованими. Твори Шевченка братчики знали напам'ять, переписували та поширювали. Освічений читач часів Шевченка, зазначає І. Дзюба, розумів його політичні ескапади й філософські рефлексії, бо жив у світі тих реалій, які були подразниками поетових чуттєвих вибухів.

Сучасне вивчення процесів «українського відродження» чи націотворення має більше враховувати власний історичний досвід існування в імперії періоду національного відродження. Так звані «культурницькі» періоди[1] не були також повністю безнаціональними й аполітичними, часом це був революційний протест освіченої молоді щодо зашкарублості й меншовартості, до проімперської поведінки ретроградів-попередників — «малоросів». Таким було національно-культурне піднесення як першої, так і другої половини XIX ст., часто романтичне і сентиментальне. Безумовно, І. Котляревський виконав своє завдання, і тому в новому періоді. Т. Шевченко у присвяті назвав його «батьком», який буде панувати, поки житимуть люди. І. Квітка-Основ'яненко, що поставив мету і досяг того, аби українську прозу читали, і над нею лилися сльози, і лунав сміх читача. Є. Гребінка також створив свою бібліотеку любові до України. Минула Гетьманщина взагалі відродилася як «літературна держава», народивши багатьох українських письменників, навіть російськомовних, як геніальний Гоголь, і поетів, які назавжди закарбовані в історію літератури та культури, а отже, в націотворення. Їхні твори були політичними щодо імперії, навіть незважаючи на те, що в них кріпацтво замість осудження моралізувалося, а тому влада

[1] Мається на увазі схема національного відродження у XIX ст. бездержавних народів Центрально-Східної Європи чеського дослідника М. Гроха. Він визначив три фази національного підйому цих народів, зумовлені формою діяльності національної еліти: академічну (етнографічне та історичне вивчення спільноти), культурницьку (культурно-просвітницька діяльність), політичну (політико-ідеологічна мобілізація мас, створення політичних національних партій).

поблажливо ставилася до публікацій українською мовою. Після заборони та вилучення з бібліотек творів Куліша, Костомарова і Шевченка уряд підтвердив, що *справа не лише в таємничості братства, а й в українськості літературного слова*, а отже, і в підозрах у сепаратизмі.

У Російській імперії були заховані й утаємничені документи обшуків і слідства Кирило-Мефодіївського братства й українські видання, які у тривалі періоди переслідування української мови середини XIX і початку XX ст. не перевидавалися. Лише в перебудовному 1990 р. документи слідчої справи братства були видані в трьох томах, а до того понад півстоліття їх витягували поодинці зі сховищ фондів III відділу та друкували. За тоталітарного режиму в новій імперії їхній зміст знову лякав владу, а головних ідеологів братства, крім Шевченка, назвавши буржуазними націоналістами, фактично забороняли досліджувати й популяризувати.

Братство можна розглядати не лише як лабораторію, а й як політологічну академію, оскільки виникло воно духовно і людським складом навколо університетів. Братчиками були дворяни, які читали європейські журнали і обговорювали проблеми історії слов'янства, освіти і європейської політики в той час, коли в імперії не було демократії, конституції, верховенства права. Братчики знали, що Росія сприймалася в світі негативно через публікації послів чи мандрівників, які поширили думку про російське рабство всіх станів перед самодержавством — від дворян до селян.

Кирило-мефодіївці як батьки ідеї відродження української держави після заслання не розповідали про свої програмні твори і лише культурно-освітня діяльність була продовженням їхніх попередніх планів. Програмний твір братства «Книга буття» вперше був опублікований 1918 р. і лише після цього став доступним науковцям і широкому загалу. Громадівці, як спадкоємці визвольного руху, його не знали, можливо, чули з приватних розмов, які не переносилися в полеміку чи пресу. Цей твір для них був втрачений, лише онуки-спадкоємці української ідеї братчиків, творці перших українських партій доби революції та визвольних змагань, могли залучати їхні ідеї.

Друга генерація: громадівці

З 1860-х рр. члени «Громад» — нового етапу національного руху — фактично творили свою програму дій без підказки, хоча організатори журналу «Основа» (1860—1861), здебільшого колишні братчики, виконували культурно-освітню частину їхньої попередньої програми. Громадівці чітко та впевнено підхопили її і також вважали своєю на певний відрізок часу до включення в революційний процес ще одного молодого покоління.

Навіть тривалий період одночасної наукової і літературної-громадської діяльності Костомарова, Куліша, Білозерського й таких громадівців, як Антонович, Драгоманов, Конiський, Чубинський, Кістяківський, не залишили документів про дискусії навколо програм їхньої діяльності. Обидві сторони втаємничили політичну сторону їхніх взаємин, хоча повірити в те, що її не було, — не можна. Обмеження діяльності українофільства самодержавною системою були постійними, доноси й контроль за поштою навчили їх бути обережними. У листуванні між представниками двох поколінь — Костомаровим, Кулішем і Драгомановим, Конiським, Антоновичем й іншими — оминали найгостріші програмні питання. Якщо згадати, що перше знайомство Костомарова і Драгоманова відбулося 1873 р. на III археологічному з'їзді в Києві, то досвід обох на той час був уже унікальним, позначаючи риси двох поколінь.

Після поїздки в 1860—1870-х рр. за кордон Драгоманов приїхав інший, після цього він узяв на себе місію об'єднувача двох частин України з обох імперій. Крім того, саме тоді він уже чітко сказав собі, що він *українець, а не малорос.* Його позиція стала радикальнішою, адже молодь завжди більш рішуча, ніж старші товариші, батьки.

Громадівці вперто виконували найперше своє завдання: увічнювали ім'я Шевченка всіма можливими способами: друкували «Кобзар» і окремі твори для поширення. Після перевезення в Україну праху поета вони охороняли і впорядковували могилу в Каневі, а викупивши землю на Чернечій горі, побудували першу хату-музей. Цей процес тривав до початку 1890-х рр., коли

переслідувалися українська мова і культура. У Києві була поширена брошура С. Гогоцького «Еще несколько слов об украинофилах», видрукувана в університетській друкарні Каткова (Москва), де автор писав: «...Мы не упоминаем (мовляв, це всім відомо і без нашого доносу — *Авт.*) о том, что те же украинолюбцы не только воображают себе Украйну чем-то самостоятельным и отдельным от общей и единой российской земли...», але вони придумали з польського голосу мову і хочуть запровадити її в школах. Таких «публічних доносів» і провокацій тоді було чимало. Подібні обставини змусили Драгоманова, Вовка, Подолинського, Зібера й інших виїхати за кордон, щоб словом і ділом відповідати на Емський указ 1876 р.

І дійсно, М. Драгоманов діяв там рішучіше, адже після вимушеного від'їзду він із Ф. Вовком просив кошти в М. Костомарова із фонду громадської каси на заснування окремого видавництва і видання за кордоном Шевченкового «Кобзаря». Костомаров не вважав необхідним створювати закордонне видавництво, тому що «народу нібито потрібні елементарно-наукові книги», які можливі «при повній згоді з владою, а не при будь-якій опозиції». Отже, стосунки відбувалися без взаємного порозуміння у політичних справах.

Втім, у підросійській Україні громадівці були ближчими до Костомарова, ніж до Драгоманова. Культурницькі програми збігалися, поширення українознавчої літератури залишалося основним завданням. Костомаров бачив страшну небезпеку русифікації, тому дбав про початкову освіту. Підготовка українських книг для народу в час діяльності недільних шкіл подавала певні надії, але влада розіслала Валуєвський таємний циркуляр 1863 р., на заслання відправила з України багатьох провідних діячів громад. Одному з громадівців — полтавцеві О. Кониському — М. Костомаров писав у Вологду: «Тепер не той час, щоб у ссилку грати; треба дома сидіти нишком та працювати. Народна освіта от наше діло..., а з правительством треба у ладу якомога жити...»

Драгоманов цінував у спадщині братства федералізм Костомарова, про який останній розповідав спочатку в опублікованій автобіографії. Документів братства він не читав, бо ті перебува-

ли в архівах на статусі таємних. Тепер ми знаємо, що братство бачило майбутнє республіканської України як вільної і рівної в Союзі слов'янських народів, де й великороси мали створити таку ж республіку, як і інші народи, ліквідувавши самодержавство і кріпацтво. Драгоманов пропонував Україні входити до федерації окремими областями-громадами з повним набором демократичних організацій із самоврядними повноваженнями. Його програма «Вільна спілка — вільний Союз» не збігалася по багатьох положеннях із програмою братства, адже входження до Союзу слов'янських народів і до складу Росії з її численними народами — дещо різні речі.

Але напевне, у цій справі *Драгоманов був ще більшим утопістом у 80-х рр. XIX ст., ніж Костомаров у 40-х*, адже імперія ще була сильною, а великі реформи значно її модернізували. «Вільна спілка» не була прийнятна як програма громадівців. До речі, вона була надрукована 1883 р. — раніше, ніж з'явилася публікація першої частини статуту братства «Головних ідей», що трактувалися як програма братства. «Вільна спілка» Драгоманова ґрунтувалася на практичній і перевіреній ідеї самоврядування, яке було широко використано в попередній автономії Гетьманщини. Зокрема, виборна система сотень, полків була прикладом самодостатніх адміністративних одиниць із самоврядуванням. Драгоманов вважав свою ідею в проекті федералізму цементувальною, одним зі шляхів облаштування суспільства в майбутньому.

Третя генерація: революціонери і самостійники

Наприкінці XIX і на початку XX ст. з'явилася нова когорта борців, які оголосили про необхідність відкинути досвід своїх найближчих попередників-батьків, які забули самостійницьку концепцію і займалися культурницьким просвітництвом без перспективи на кінцеву мету. Залишена Драгомановим наукова спадщина і політичний проект «Вільна спілка» їх також не влаштовував. Молодий адвокат М. Міхновський писав у своїй

опублікованій промові «Самостійна Україна»: «...ціла молода Україна з відразою від тих відсахнулася..., українофіли лишилися без потомства, і сучасна молода Україна уважає себе безпосередніми спадкоємцями Шевченка...»

Однак молодь ніби забула, що 1862 р. саме молодий громадівець П. Чубинський склав гімн «Ще не вмерла Україна». М. Міхновський, Д. Антонович й інша молодь вірили в ідею самостійності, яка б виходила з інтересів більшої частини населення України. Молодь третього покоління визвольного руху XIX ст. підтримала радикальні ідеї М. Міхновського і прийняла національні ідеї як програму Революційної української партії (РУП). Це покоління також спочатку не знало програмних документів братства, бо вони з'явилися у 1914 та 1918 рр. («Признання» і «Книга буття»). Їхній досвід короткочасного перебування у громадах підказав, що поширення освіти, прогрес у виробництві підняли рівень загальних знань і політичного досвіду багатьох українців. Але створена під самостійницьку програму РУП скоро розпалася на кілька партій, адже *авторитет лідерів федералізму тоді відсунув на маргінеси самостійницьку концепцію національно-визвольної ідеї.* Лідери українських соціалістичних партій (по суті, автономісти), у програмах відбивали інтереси невеликої частини революційної інтелігенції та робітників.

У той час до самостійницької ідеї доходили й інші публіцисти, письменники і науковці, зокрема в Галичині, де Ю. Бачинський 1895 р. надрукував працю «Україна irredenta (утрачена)», І. Франко 1900 р. написав статтю «Поза межами можливостей». Вони подавали економічну й історично-правову аргументацію самостійності України та шукали прихильників цієї ідеї. Невдовзі талановитий історик і оригінальний соціолог В. Липинський знайшов нові аргументи для критичної оцінки федералізму в суспільно-політичній думці України.

Обидві партії Грушевського (поступовців і українських есерів) також належали до третього покоління українського відродження. Автономія в їхніх програмах випливала з драгоманівського федералізму, адже він передбачав автономію України в складі Росії (мовляв, ідеї самостійності більшість україн-

ців не розуміє). У бурхливий час створення Центральної Ради і УНР М. Грушевський відразу після повернення до Києва із заслання 19 березня 1917 р. у промові біля Київської міської думи обґрунтував свою думку про необхідність боротися за автономію України в складі Росії традицією братства. «Найкращі сини нашого народу — Шевченко, Костомаров, Куліш та інші постановили добитися визволення України з московської кормиги», — сказав перед киянами М. Грушевський. А далі продовжив: «Ми наче чуємо в своїй руці руку наших дідів». І тоді ж, у перші дні, Грушевський додав: «Україна вступає як свобідний член в свобідну спілку народів — Російську федеративну республіку». Політична доцільність скоро зіграла з новими політиками нової України злий жарт. Адже була більшовицька Росія і був Третій, а потім і Четвертий універсали, які остаточно перекреслили федералізм Грушевського і Драгоманова з ідеєю з'єднання із Москвою. Отже, молодий Костомаров та кирило-мефодіївці виявилися більш далекоглядними, їхній федералізм фактично вів до самостійності України.

Заради «політичної доцільності», опертя не на федералізм братства в широкому міжнародному контексті, а на російський чинник політики в перший рік створення Центральної Ради і проголошення УНР, керівники нової України втратили час підготовки власної армії, час на перемовини із західними державами, не провели відповідних реформ усередині країни. Звичайно, наклали відбиток важкі обставини спадковості й меншовартість у свідомості української інтелігенції. М. Грушевський був яскравим представником еліти народу, яка боялася підставити народ під багнети імперії та тривалий час маневрувала, хоча й опиралася на діяння зачинателів українського націотворення (з перших днів у промовах і статтях згадуючи історію і долі братчиків).

Сучасник М. Грушевського, один із лідерів українства, С. Єфремов також високо цінував спадщину братства. Він відзначав три політичні моменти, які в цілому представляли його концепції: **«автономія** як самостійність культурно-державна української нації, **народоправство,** як державний принцип взагалі,

на демократії побудований, і **федералізм**, як спосіб урядження межинародних стосунків — поки що в сфері слов'янства, але безперечно з ширшим принципіальним закроєм».

Ідейна спадщина Кирило-Мефодіївського братства була солідним фундаментом національно-визвольної ідеї. Опора автономії України в складі реалізованого міжнародного Союзу слов'янських народів давала б можливість Україні здобути політичну незалежність. Сучасність явно симпатизує політиці Європейського Союзу, не зважаючи на втрату країнами деяких суверенних прав. Але й сьогодні ідеї федералізму у слов'янському світі залишилися дражливими в діяльності окремих політиків, хоча повторення гасел окремої всеслов'янської єдності ніколи не були почуті, їхній час уже минув. Лише Росія намагається спекулятивно їх використовувати, адже, ще розслідуючи справу братства, самодержавство попередило власних слов'янофілів: мовляв, поводьтесь обережно щодо інших слов'ян, вони не варті підвищеної уваги, бо не брали участі у розбудові імперії.

На шляху до війни

Витоки Кримської війни[1], якщо не йти надто далеко в історію протистояння між Російською та Османською імперіями, ще починаючи з XVI ст. беруть початок у стані Османської імперії одразу після закінчення попередньої російсько-турецької війни 1828—1829 рр. Тоді султанський уряд визнав усі російські завоювання навколо Чорного моря та в Закавказзі від початку XIX ст., підтвердив автономію Дунайських князівств (Молдови й Волощини, які вже після закінчення Кримської війни об'єдналися в нову країну

[1] Крім терміна «Кримська війна», у Росії (особливо в старій літературі, де він абсолютно переважає), а також у Франції використовується термін «Східна війна» — не від географічного поняття сходу, а від т. зв. «Східного питання», тобто клубка міжнародних суперечностей, пов'язаних із перспективою розпаду Османської імперії та боротьбою між європейськими потугами за її потенційний спадок.

Румунію) та Сербії і незалежність Греції, що десять років вела проти Туреччини (Османської імперії) визвольну війну.

У цій війні османським військам надав велику допомогу васал султана, правитель Єгипту Мухаммед Алі. Після війни, звинувативши султанський уряд у тому, що той недостатньо винагородив його за цю військову допомогу, Мухаммед Алі послав своє сильне та зібране за сучасними європейськими зразками військо в похід на Стамбул. Визнаючи слабкість власної армії, султан звернувся за порятунком до недавнього ворога, імператора Миколи I. Російський імператор хотів обмежити посилення Єгипту, на який великий вплив мала Франція. У лютому 1833 р. до Стамбула прибула ескадра російського Чорноморського флоту, а над Дунаєм став напоготові 30-тисячний російський корпус. Правитель Єгипту погодився припинити бойові дії проти султана, отримавши за це у своє правління Сирію й Палестину. За два дні до того, як російська ескадра мала залишити Стамбул, 26 червня (8 липня) 1833 р., в містечку Ункяр-Іскелесі, неподалік від султанської столиці, було укладено угоду між двома імперіями (терміном на 8 років), згідно з якою Росія гарантувала існування й незалежність Османської імперії, зобов'язувалася надавати їй військову допомогу в разі війни, отримувала право вільного проходу своїх військових кораблів через Босфор і Дарданелли, тоді як Османська імперія зобов'язувалася заборонити прохід іноземних військових кораблів у Чорне море.

Таке величезне посилення російського впливу на Близькому Сході стурбувало європейські потуги. Тому, коли Мухаммед Алі знову розпочав війну проти султанського уряду, Британія виступила з ініціативою міжнародного союзу щодо врегулюванню справ в Османській імперії. 3 (15) липня 1840 р. Британія, Росія, Австрія та Пруссія у Лондоні уклали угоду з урядом молодого султана Абдул-Меджида про колективну військову допомогу проти бунтівного правителя Єгипту. Після того як флоти Британії та Австрії бомбардували єгипетські війська в Леванті та пригрозили бомбардуванням Александрії, Мухаммед Алі прийняв вимоги союзу, визнав свій васалітет щодо Османської імперії та вивів свої війська із Сирії й Палестини. На хвилі цього

успіху Британія наполягла на укладенні нової міжнародної угоди про статус чорноморських проток. 1 (13) липня 1841 р. у Лондоні підписали угоду найбільші європейські сили та Османська імперія, і за її результатами Росія втратила право вільного проходу своїх військових кораблів через Босфор і Дарданелли. Її вплив в Османській імперії знизився, до того ж знизився і вплив Франції в Єгипті та взагалі на Близькому Сході. Обидві держави почали будувати плани щодо його відновлення.

Російська дипломатія почала висувати концепцію «хворої людини Європи», під якою малася на увазі Османська імперія, та зондувати думку інших сил щодо можливого її поділу. Микола I 1844 р. спробував прихилити провідних британських політиків до програми «Єгипет для Британії, Босфор із Дарданеллами та Балкани для Росії». Коли Лондон відкинув цей план, цар став шукати союзників у Відні та Берліні. Водночас британці почали шукати противагу планам Росії на Близькому Сході в союзі з Францією.

Тим часом султан Абдул-Меджид зрозумів, що треба будь-що зменшити відставання своєї країни відносно агресивного сусіда. Певні реформи почалися ще за його попередника, але військові поразки від Єгипту наприкінці 1830-х рр. підштовхнули уряд до нових реформ. 22 жовтня (3 листопада) 1839 р. було урочисто оприлюднено султанський рескрипт, що розпочав епоху «танзимат-і-хайріє» (благодійних реформ), чи просто танзимату. Султан проголошував недоторканність життя і власності своїх підданих незалежно від їхньої віри, обіцяв врегулювати систему збирання податків, реформувати армію (мав бути встановлений 4—5-річний термін військової служби та загальний військовий обов'язок). Система права мала бути реформована за зразком Кодексу Наполеона. Реформувалася система освіти, було відкрито кілька вищих навчальних закладів. Зовнішнім символом танзимату стала червона феска, що заступила тюрбани, які було заборонено носити.

Реформи зустріли опір тодішніх еліт імперії та не були реалізовані повною мірою. Але однією зі сфер, де реформи виявилися вдалими, була армія, і військовим у нових червоних фесках невдовзі випало здавати іспит з ефективності перетворень танзимату на полі бою.

Політика реформ в Османській імперії здобула країні симпатії у впливових ліберальних колах Британії та Франції. Крім того, Османська імперія стала важливим торговим партнером Британії: 25 % зерна, імпортованого в Об'єднане Королівство, походило з турецьких земель (переважно саме з Молдови й Волощини). Отримані кошти йшли на закупівлю товарів британського виробництва: 1850 р. Османська імперія купувала на британському ринку більше товарів, ніж Франція, Росія, Австрія й італійські держави разом узяті. Кількість британських торгових суден у стамбульському порту зросла з 250 (1842 р.) до 1741 через десятиліття. Також додала британських симпатій відмова султанського уряду видати Росії та Австрії політичних емігрантів із Польщі та Угорщини, що перебралися до Туреччини після поразки ліберально-націоналістичних революцій у Європі в 1848—1849 рр. (так званої «Весни народів»), зокрема в Угорському королівстві, що входило до імперії Габсбургів. Величезну допомогу уряду австрійського імператора в приборканні угорського повстання надала російська армія. У результаті Росія ще раз підтвердила в Європі свою репутацію вкрай консервативної держави та ворога будь-якого поступу.

Окрім Угорщини, Російська імперія також придушила революційні виступи в Дунайських князівствах, окупувавши їх на якийсь час — за згодою уряду Османської імперії, але в рамках свого де-факто протекторату над ними (молдовські й волоські революціонери виступили проти нав'язаного Росією в середині 1830-х рр. їхнім країнам політичного режиму). Російська армія була виведена з князівств лише 1851 р.

Того ж року президент Французької республіки Луї Бонапарт (племінник імператора Наполеона) проголосив себе новим імператором Франції Наполеоном III. Щоб здобути прихильність впливової католицької церкви, французький імператор втрутився в суперечку щодо контролю над святими місцями в Палестині (зокрема над базилікою Різдва Христового у Віфлеємі та храмом Гробу Господнього в Єрусалимі — в останньому на Великдень 1846 р., що припав на той самий день за юліанським і григоріанським календарями, сутичка між католиками та православними призвела до 40 вбитих). 1852 р. французький посол

у Стамбулі, посилаючись на угоду від 1740 р. з Османською імперією, поставив вимогу покласти край, як вважали католики, загарбанням православними святих місць у Палестині та забезпечити рівність доступу до святинь для католиків і православних. Для підтвердження серйозності французьких вимог у серпні 1852 р. до Стамбула завітала французька військова ескадра, що було порушенням угоди про чорноморські протоки 1841 р. Султанський уряд спробував лавірувати між Францією та Росією, яка висунула вимоги на захист прав православних церков.

Початок війни

Цар Микола I вирішив скористатися слушним моментом, щоб відновити російський вплив в Османській імперії. На початку 1853 р. він послав у Стамбул свого представника, князя Олександра Меншикова. Вимоги Меншикова зводилися до негайної відставки османського міністра закордонних справ (одного з провідних турецьких реформаторів), скасування пільг, наданих католицькій церкві у Святій Землі, прилучення Туреччини до союзу з Росією, спрямованому проти Франції, а також у визнанні за російським імператором покровительства над усіма християнськими підданими Османської імперії. Прийняття російських умов зробило б з Османської імперії російський протекторат. Такий розвиток подій був неприйнятний не лише для Франції, але й для Британії, чий посол у Стамбулі Стратфорд Каннінґ (лорд Стратфорд де Редкліф) доклав зусиль, щоб султанський уряд відхилив російський ультиматум.

У травні 1853 р. князь Меншиков залишив Стамбул, вручивши султанському урядові ноту про розрив відносин між Росією й Туреччиною. Цар Микола I заявив, що відхилення турками його ультиматуму була «султанським ляпасом по його щоці». За його наказом 21 червня (3 липня) 1853 р. 80-тисячне російське військо (переважно полки, що базувалися в українських губерніях та отримували поповнення звідти) на чолі з князем Михайлом Горчаковим перейшло річку Прут і почало займати Дунайські князівства «в заклад, поки Туреччина не виконає справедливих вимог Росії».

Микола I був упевнений, що Османська імперія буде змушена піти на поступки. Військова сила Росії була набагато більшою, а втручання в конфлікт інших держав він вважав неймовірним, хоча тут він катастрофічно прорахувався. Цар вважав, що Австрія поставиться прихильно до його дій, пам'ятаючи про надану 1849 р. допомогу проти революційної Угорщини. Також лояльною, за його розрахунками, мала бути Пруссія, інший партнер по «Священному союзу» європейських консервативних монархій. Британія, на думку Миколи I, теж могла схвалити його дії, спрямовані проти її давнього суперника, Франції, тим паче що на чолі Франції стояв племінник затятого ворога Британії початку XIX ст. У будь-якому разі на маленьку британську армію, задіяну переважно в підтриманні порядку розлогої імперії, можна було не зважати. Що ж до Франції, то вона теж, здавалося, не була здатна на рішучі дії після недавніх революційних потрясінь.

Насправді ж Пруссія й Австрія зайняли критичну щодо Росії позицію. Австрія відправила до свого кордону з Дунайськими князівствами 30-тисячний корпус, а австрійський міністр закордонних справ скликав у Відні конференцію представників Британії, Франції та Пруссії, яка 16 (28) липня 1853 р. запропонувала урядам Росії та Туреччини ноту щодо прав католицьких і православних підданих султана. Обидва уряди відкинули ці пропозиції.

Британія, стурбована зростанням російської потуги на Близькому Сході, почала шукати вирішення цієї проблеми разом із Францією. Першим практичним кроком британсько-французької коаліції стало відправлення військових кораблів до берегів Османської імперії. Коли у вересні 1853 р. у Стамбулі вибухнули антиросійські заворушення, ескадра в складі двох британських і двох французьких кораблів увійшла до Дарданелів під приводом захисту своїх підданих, що мешкали в османській столиці.

Перші постріли

Після того як Росія відкинула османську вимогу звільнити князівства, султан Абдул-Меджид, побоюючись можливого виступу

власних підданих під ісламськими та консервативними гаслами, наважився оголосити Росії війну. Султанський фірман було оприлюднено 22 вересня (4 жовтня) 1853 р., а 11 (23) жовтня турецькі батареї обстріляли російську флотилію на Дунаї. Через чотири дні турецька армія під керівництвом Омера-паші (колишнього австрійського офіцера, серба Михайла Латаса) перейшла Дунай та увійшла до Волощини. Турецьке військо на Балканах налічувало 145 тисяч вояків, проте лише половина становила кадрове військо, решта ж була погано навченим ополченням. Але реформи попереднього десятиліття далися взнаки і турецьке військо чинило затятий опір, здобувши 23 жовтня (4 листопада) 1853 р. перемогу над росіянами під Олтеницею.

На Кавказі турки розраховували на допомогу гірських племен, що десятиліттями воювали проти Російської імперії, та планували висадити десант на східному узбережжі Чорного моря силами свого флоту, що мав шість лінійних кораблів і 20 фрегатів. Але цей план перекреслила перемога російського Чорноморського флоту під Синопом 18 (30) листопада 1853 р.

Російський Чорноморський флот на той час мав у своєму складі 14 лінійних кораблів, 14 фрегатів, 12 бригів, 4 корвети та кілька дрібних суден. В екіпажах кораблів Чорноморського флоту традиційно було багато вихідців з українських губерній. Як російський, так і турецький флоти мали в своєму складі новочасні пароплави. Власне, перший в історії бій між пароплавами відбувся саме на Чорному морі в листопаді 1853 р., коли російський паровий фрегат «Владимир» здобув перемогу над турецьким фрегатом «Перваз-Бахрі».

Частина турецького Чорноморського флоту (9 фрегатів, 3 корвети та дрібні судна) зосередилася в порті Синоп під захистом берегових батарей. Наприкінці листопада їх заблокувала російська ескадра віце-адмірала Павла Нахімова (3 лінійні кораблі). 17 (29) листопада на допомогу Нахімову прийшла ескадра адмірала Новосильцева (ще 3 лінійні кораблі та 2 фрегати). Наступного дня опівдні, скориставшись сильним вітром, що утруднював маневр турецьким кораблям, російська ескадра атакувала турків. Потужні гармати російських лінійних кораблів, що стріляли новими розривними снарядами, не залишили туркам жодного шансу.

Синопський бій показав, що дерев'яні кораблі є надзвичайно вразливими від сучасних гармат із «бомбічними» снарядами. Протягом чотирьох годин 15 турецьких кораблів було зруйновано, лише одному пароплаву вдалося вирватися з палаючого порту. Берегові батареї також були знищені гарматним вогнем. Турки втратили понад 3 тисячі вбитими, у полон було взято 200 турецьких моряків разом із командувачем турецької ескадри Османом-пашею. Російська ескадра втратила 37 людей убитими та 233 пораненими. Нахімов одразу перетворився на народного героя Росії.

Наступного дня, 19 листопада (1 грудня) 1853 р., 10 тисяч російських вояків під Башкадикларом у Закавказзі перемогли втричі більше турецьке військо. Ця перемога призвела до того, що населення російського Закавказзя, хоча й недружньо налаштоване щодо Росії, не виступило відкрито на допомогу туркам. Водночас почалися протитурецькі заворушення на грецьких територіях Османської імперії, підбурювані з незалежної Греції.

До війни вступають Британія та Франція

Газети у Франції та Британії у своїх репортажах про Синопський бій описували пожежі в місті, спричинені переважно потраплянням палаючих уламків від турецьких кораблів у будинки поблизу порту, та показували їх як доказ «російського варварства». Громадська думка обох країн схилялася до того, що необхідно силою захистити Османську імперію від російської агресії.

23 грудня 1853 р. (4 січня 1854 р.) британсько-французька ескадра увійшла в Чорне море, а 15 (27) лютого 1854 р. союзники поставили росіянам ультиматум, у якому вимагали виведення військ із Дунайських князівств до кінця квітня. Через два тижні Британія і Франція уклали у Стамбулі угоду, в якій вони гарантували територіальну цілісність Османської імперії, а султан обіцяв впровадити реформи, спрямовані на встановлення рівноправ'я його християнських підданих.

Цар Микола I відхилив британсько-французький ультиматум і відправив до Відня свого посланця генерала Орлова з метою

схилити австрійського імператора Франца-Йосифа до союзу або хоча б до нейтралітету у війні Росії з Британією й Францією. Цар пропонував Австрії спільний протекторат над новими країнами на Балканах, що утворилися б після розвалу Османської імперії внаслідок неминучої поразки у війні з Росією. Російський імператор розраховував на те, що австрійці згадають його недавню допомогу в придушенні угорського повстання. Ті, одначе, не пристали на його пропозицію, але натомість висунули вимогу щодо виведення російської армії за Прут. Австрійський корпус на кордоні з Дунайськими князівствами зріс до 50 тисяч.

Микола I був страшенно обурений «австрійською невдячністю». Він начебто заявив австрійському послові графу Естергазі, що з усіх польських королів найдурнішими були Ян Собеський і він, Микола I, бо обидва врятували Австрію від загибелі. Але відступати він не збирався, незважаючи на міжнародну ізоляцію Росії. 11 (23) березня 1854 р. російська армія перейшла на правий берег Дунаю та зайняла турецькі фортеці Мачин, Тульчу й Ісакчу. У відповідь 16 (28) березня 1854 р. Британія і Франція оголосили війну Росії, а за два тижні в Лондоні уклали між собою військовий союз.

10 (22) квітня 1854 р. гарнізон (16 резервних батальйонів із 50 польовими гарматами) і порт Одеси (захищений 6 батареями з 40 гарматами) були обстріляні франко-британською ескадрою (19 лінійних кораблів та 10 фрегатів, 350 гармат), відплативши за обстріл за тиждень до того британського фрегата, що завітав до Одеси під прапором перемир'я (росіяни заявили, що фрегат насправді проводив розвідку). Обстріл зруйнував кілька батарей та спалив торгові судна в порту. Через тиждень, проте, російська сторона могла втішитися тим, що один із британських фрегатів сів на мілину неподалік Одеси й був узятий у полон разом з усім екіпажем.

На чолі російської армії на Дунаї став найзначніший російський полководець того часу, фельдмаршал князь Іван Паскевич-Ериванський, переможець турків, поляків і угорців. Незважаючи на зоряну репутацію, фельдмаршал не перейшов до рішучих дій проти турків. Турецька фортеця Силістра, що охороняла шлях від Дунаю на столицю Османської імперії, на початку війни мала надто слабі укріплення і могла бути захоплена росіянами відносно

швидко. Але до неї російські війська підійшли лише у травні 1854 р. Паскевич усвідомлював, що в разі зміни недружнього нейтралітету Австрії на відкриті ворожі дії проти Росії російська армія за Дунаєм може опинитися під загрозою оточення. Крім того, османська армія під Силістрою чинила впертий опір і завдала російським військам кілька дошкульних ударів.

Під час рекогносцировки Силістри Паскевича було контужено гарматним ядром, що послабило здоров'я фельдмаршала і напевно прискорило смерть (він помер через два роки). Зважаючи на дедалі більш недружню позицію Австрії, на початку червня 1854 р. облогу Силістри було знято. Тим часом на посилення 100-тисячної турецької армії проти 120 тисяч росіян у червні у Варні висадилися 39 тисяч французів («Східна армія» під командуванням ветерана війни в Алжирі маршала Армана Жака де Сент-Арно) і 20 тисяч британських солдатів під командуванням генерала Фіцроя Сомерсета, лорда Раґлана (ветерана війн з Наполеоном, колись ад'ютанта герцога Веллінґтона під Ватерлоо). Наприкінці червня Омер-паша перейшов із турецьким військом на лівий берег Дунаю. Під цим тиском російські війська (серед яких були Дніпровський, Азовський, Український та Одеський єгерські полки) у липні 1854 р. поступово евакуювали Дунайські князівства. У серпні 1854 р. Волощину й Молдову зайняли австрійці, замінивши турецькі війська. Протягом усієї війни Росія була вимушена тримати на своєму західному кордоні великі військові сили проти Австрії, тим паче що 2 (14) грудня 1854 р. остання уклала наступальну й оборонну угоду з Британією та Францією, де сторони зобов'язувалися не вступати до жодного сепаратного союзу з Росією, не підписувати сепаратного миру з нею, а Австрія зобов'язувалася захищати Волощину й Молдову від можливої російської агресії. Невдовзі до цього союзу приєдналася й Пруссія, також перейшовши в недружній щодо Росії табір.

Козацький аспект

У воєнних діях на Дунайському театрі взяла участь одна досить екзотична військова частина — Перший козацький османський

полк під проводом Мехмеда Садика-паші (Михайла Чайковського). Народжений на Житомирщині у шляхетській сім'ї, Чайковський воював проти Росії під час Польського повстання 1830—1831 рр. у складі Волинського кавалерійського полку, сформованого з польських повстанців Волині й Поділля, а після поразки повстання емігрував у Францію, де почав писати книги про українське козацтво. 1841 р. Чайковський перебрався до Стамбула, де пробував зацікавити султанський уряд проектами підбурювання повстання проти Російської імперії серед кубанських козаків.

1850 р. Чайковський переходить в іслам, приймає ім'я Мехмеда Садика та стає на військову службу в османській армії в ранзі генерала (паші). З початком війни він організовує козацький полк на султанській службі (оплачуваний Британією та Францією) із тих козаків Задунайської Січі, що не перейшли до Росії, а залишилися в Османській імперії, а також із польських емігрантів та добровольців з балканських християн (переважно болгар). Цей полк мав близько 1400 козаків, більшість офіцерів у ньому була поляками, ветеранами війни 1831 р. з Росією. Хоча службовою мовою полку була українська, українці не становили більшості серед його вояків.

Полк узяв участь у боях біля блокованої російським військом Силістри, а під час виведення російських сил із Молдови та Волощини першим з османських частин вступив до Бухареста (Садик-паша навіть був деякий час комендантом цього міста). Полк рухався за російськими колонами, які відступали, аж поки наприкінці 1854 р. не вийшов на кордон по річці Прут. Наступного року османська армія, знову ж таки під тиском Австрії, була виведена з Дунайських князівств, і разом із нею Перший козацький полк перейшов на південний берег Дунаю до Болгарії, де й був розквартирований до кінця війни, не беручи участі в боях. Чайковський пізніше повернувся в Україну і помер на Чернігівщині 1886 р.

Про козацькі традиції пам'ятав і російський уряд, який знову, як 1812 та 1831 р., створив із жителів Чернігівської та Полтавської губерній 6 кінних козацьких полків. У сусідній Київській губернії чутки про набір до козаків (та про те, що козаки здобудуть волю від кріпацтва) викликали масовий селянський рух, «київську

козаччину». 25 січня (6 лютого) 1855 р. вийшов царський маніфест про створення ополчення, і з цього моменту спочатку у Васильківському повіті, а далі в 9 з 12 повітів Київської губернії, а також у Конотопському повіті Чернігівської губернії селяни почали складати списки козаків, відмовлялися від виконання панщини і розпорядження урядовців, почали влаштовувати власні органи самоврядування. Ватажками руху були селяни Василь Бзенко, Іван і Микола Бернадські, Михайло Гайденко, Пархом Мадленко, Петро Швайка. «Київська козаччина» охопила 422 села, де жило 183 тисячі «ревізьких душ».

Цей рух вдалося придушити лише із застосуванням військ (16 ескадронів кавалерії, дивізіон піхоти, резервний батальйон, дві роти саперів). Між військами і селянами відбулися криваві сутички. Перша відбулася 1 (13) квітня 1855 р. в селі Бикова Гребля у Васильківському повіті, у володіннях графа Браницького, де зібралися селяни кількох навколишніх сіл, чекаючи, що зачитають царський указ про волю. Під час розгону селян солдатами кілька людей було вбито. Далі загін солдатів рушив на село Мала Березня, де селяни озброїлися вилами та косами і вчинили опір — цього разу було вбито двадцять і поранено сорок селян. У містечках Корсуні й Таганчі проти солдатів вийшло по кілька тисяч селян. 10 (22) квітня 1855 р. у Корсуні в сутичці був убитий офіцер і двадцять селян, у тому числі їхні ватажки, брати Бернадські та Яків Ромаковський, сто селян було поранено. За офіційними даними, всього під час придушення селянських виступів на Київщині було вбито 39 селян, 57 активних учасників заворушення військово-польовий суд заслав у Сибір.

Кримський десант

Хоча Росія і вивела свої війська з Дунайських князівств, Франція та Британія вирішили продовжувати війну. Вони хотіли серйозно послабити Росію, перш ніж у султанському уряді візьмуть гору прибічники миру. Метою удару союзників мала стати тепер база російського Чорноморського флоту — Севасто-

поль. Британські й французькі війська, що перебували у Варні, зазнавали великих втрат від епідемії холери, майже не беручи участі у бойових діях проти росіян (окрім короткої експедиції в Добруджу у другій половині липня). За два місяці перебування в таборі під Варною померло 7 тисяч солдатів. Одначе велика пожежа у Варні 29 липня (10 серпня) 1854 р., під час якої згоріли великі запаси одягу та провіанту (лише запаси боєприпасів вдалося врятувати) підштовхнула командування союзників до активних дій.

13 (25) серпня 1854 р. рішення про десант у Криму було ухвалено без будь-якої розвідки чи усвідомлення масштабу завдання. Незважаючи на імпровізацію, найбільша до тих часів десантна операція пройшла успішно. Британсько-французький флот налічував 34 лінійні кораблі, 55 фрегатів і пароплавів і 300 транспортних суден, що перевозили 62 тисячі війська, 5 тисяч коней і мулів із 134 польовими та 73 облоговими гарматами. У Криму їм протистояли 52 тисячі росіян, з яких 12 тисяч були на сході півострова в районі Керчі та Феодосії.

26 серпня (7 вересня) десант вирушив із Варни. 1 (13) вересня величезна армада (за словами російських солдатів, які спостерігали за нею з берега, вона нагадувала «нову Москву на воді») підійшла до берегів півострова. Лише тоді було ухвалено рішення щодо місця висадження. Того ж дня невеликий десант зайняв місто Євпаторію, а наступного дня і протягом п'яти днів висадилися головні сили союзників на узбережжі біля озера Кичикбель; 30 тисяч французів, 21 тисяча британців і 7 тисяч турків почали марш на південь у напрямку Севастополя.

Інші театри війни

Чорне море було головним, але не єдиним театром воєнних дій. 8 (20) квітня 1854 р., через десять днів після укладення франко-британського союзу, французька ескадра адмірала Персеваль-Дешена з 12 лінійних кораблів, 7 фрегатів та 4 допоміжних суден, з 25 тисяч морських піхотинців відпливла з Бреста

до Балтійського моря. За місяць до того з Портсмута вийшла британська ескадра (14 лінійних кораблів) під командуванням адмірала Чарльза Непіра. 31 травня (12 червня) 1854 р. обидві ескадри з'єдналися у Фінській затоці. Російський Балтійський флот укрився у Кронштадті під захистом його 8 фортів і 1 тисяча гармат, тому уряди союзників визначили метою експедиції Аландські острови з фортецею Бомарзунд. На допомогу британсько-французькій ескадрі було вислано 13-тисячний французький експедиційний корпус генерала Ашіля Бараґе д'Ільєра.

Бомарзунд (цитадель і три менших форти) боронили 185 гармат і 2400 російських солдатів під проводом генерала Бодіско. Експедиційний корпус висадився на острові 27 липня (8 серпня) 1854 р, і після 8-денної методичної облоги весь гарнізон капітулював. 21 серпня (2 вересня) 1854 р. укріплення фортеці були зруйновані, і ескадра повернулася додому. За цю облогу вперше Хрест Вікторії (найвища британська нагорода за відвагу перед лицем ворога, встановлена саме під час Кримської війни) отримав моряк: матрос Чарлз Лукас (пізніше дослужився до адмірала) схопив російську бомбу, що впала на палубу його корабля, та викинув її за борт до того, як вона встигла вибухнути.

Наступного року Балтійський флот також не ризикнув вийти в бій проти союзної ескадри (5 французьких пароплава віце-адмірала Пено та 34 британських пароплави контр-адмірала Дандаса), що 19 червня (1 липня) 1855 р. підійшла до Кронштадта. Сил атакувати Кронштадт ескадра не мала, тому була атакована фортеця Свеаборґ, що прикривала підхід до Гельсінгфорса (Гельсінкі). 29—31 липня (9—11 серпня) 1855 р. по Свеаборгу були випущені тисячі снарядів. Укріплення Свеаборга було зруйновано, російський гарнізон втратив 2 тисячі убитими, було потоплено чи пошкоджено 18 російських суден. Захисники Свеаборга у відповідь змогли вбити одного ворожого вояка та поранити десятьох. Жоден корабель ескадри не було пошкоджено. Далі ескадра захопили острів Нарґен поблизу Ревеля (Таллінн) і до жовтня блокувала російський флот у Кронштадті. На цьому тлі в листопаді 1855 р. Об'єднане королівство Швеції і Норвегії уклало угоду з Британією та Францією, за якою союзники пообіцяли допомогу проти мож-

ливої російської агресії, а шведи зобов'язалися не поступатися територією на користь Росії.

Улітку 1854 і 1855 р. невеликі підрозділи з французьких і британських військових кораблів також заходили в Біле море, обстрілюючи прибережні поселення (у тому числі укріплення Соловецького монастиря) та захоплюючи нечисленні російські торговельні судна. Метою цих експедицій було не дати Росії встановити на Білому морі каперську базу для дій проти морської торгівлі союзників.

На Далекому Сході дії союзників були менш успішні. Французький південноамериканський морський дивізіон (3 фрегати і бриг контр-адмірала Февр'є-Депуанта) і британська тихоокеанська ескадра (4 фрегати адмірала Прайса) 19 (31) серпня 1854 р. безрезультатно обстріляли російський китобійний порт Петропавловськ-Камчатський, а висаджений через чотири дні десант було відбито. Союзники втратили 30 людей убитими, і стільки ж потрапило в полон. Серед успіхів вони могли вказати лише одне потоплене та одне захоплене російське судно. Проте коли наступного року союзники, розраховуючи на реванш, знову підійшли до Петропавловська, то побачили, що місто було повністю евакуйовано.

Важливим фронтом залишалось Закавказзя, де велися серйозні бої, але жодна зі сторін не досягла рішучої переваги. Центральною подією цих воєнних дій стала облога росіянами фортеці Карс у турецькій Вірменії. Обороною фортеці проти російської армії генерала Михайла Муравйова керував британський офіцер сер Вільям Фенвіч Вільямс (Вільямс-паша), генерал-лейтенант османської армії. Турки мужньо боронилися, 17 (29) вересня 1855 р. вони відбили сильний російський штурм з великими втратами для тих, хто вів атаку. Муравйов тоді вирішив покластися на повну блокаду міста. Хоча на допомогу Карсу вже просувався від чорноморського узбережжя перекинутий з Криму турецький корпус Омера-паші, виснажений голодом і епідемією хвороб гарнізон був змушений капітулювати 14 (26) листопада 1855 р. Це був фактично єдиний великий успіх російських сил за всю війну.

Битва на Альмі

Висадження франко-британо-турецького десанту біля Євпаторії стало повною несподіванкою для росіян. Російськими військами командував недавній імператорський посланець до Стамбула князь Меншиков, чиї дії багато в чому посприяли розв'язуванню війни. Він не виявився успішнішим у ролі полководця, ніж у ролі дипломата. Щоб заступити союзникам шлях на Севастополь, він вибрав для своєї 36-тисячної армії сильну оборонну позицію на пагорбах на правому (південному) березі невеликої річки Альма, біля її гирла. Російські позиції прикривали 96 гармат, у тому числі розміщених у двох польових укріпленнях. Меншиков вважав, що урвища біля моря, на його лівому фланзі, не дадуть союзникам можливості атакувати в цьому місці, то ж там він залишив тільки невелике прикриття. Крім того, він побоювався, що війська, розміщені біля моря, можуть бути обстріляні великим союзним флотом.

Російській армії протистояли 56 тисяч французів, британців і турків із 122 гарматами — менше на кілька тисяч від числа, висадженого в Євпаторії, бо частина вже заслабла від холери, у тому числі й маршал Сент-Арно. Праворуч, біля моря, стали французи, ліворуч — британці, за ними — турки. Через обмаль кавалерії не було можливості обійти російське військо з лівого крила союзників. Сент-Арно і Раґлан вирішили, що французи почнуть атаку першими проти, як вони думали, головних російських сил (виявилося, що є стежка, якою можна провести солдатів на «неприступні» урвища,), а за ними на своєму крилі атакують британці.

Тактика всіх трьох армій залишалася впізнавано наполеонівською. Британці просувалися батальйонними колонами, поки вони були поза досягненням ворожої артилерії, після чого розгорталися у дві атакуючі лінії. Французи використовували батальйонні колони, прикриті стрільцями в розсипному шикуванні, також і для атаки. Росіяни теж атакували масивними колонами, що становили ідеальну мішень для нових гвинтівок союзних армій, якими був озброєний великий відсоток (але не всі) піхотних частин французів і британців. Частина батальйонів союзників продовжувала використовувати гладкоствольні рушниці, але, на

відміну від наполеонівських часів, із капсульними замками, більш надійними, ніж старі крем'яні. Російська піхота також мала капсульні гладкоствольні рушниці, але кілька резервних батальйонів ще мали рушниці з крем'яними замками. Були в росіян і гвинтівки (що стріляли на більшу відстань і влучніше, ніж гладкоствольні рушниці), але їх було відносно небагато, а головне — їх було довше ладувати, ніж гладкоствольну зброю — кулю треба було щільно забити в нарізний ствол аж до кінця, щоб під час пострілу не проривалися порохові гази й не зменшували енергії кулі. Рушниці ж союзників застосовували новий тип куль, що легко падав у ствол рушниці, але розширювався під час пострілу, тому заряджати ці гвинтівки було набагато швидше.

8 (20) вересня 1854 р. французька дивізія генерала Боске першою рушила у наступ, форсувала річку та зібралася на висотах біля моря. Французи навіть змогли витягти на ці висоти 12 польових гармат. Росіяни перекинули на свій лівий фланг більш як тридцять гармат. Тоді в наступ у центрі союзників пішла французька дивізія генерала Канробера, а на їхньому лівому крилі, проти головних сил росіян, британська армія. Російські гармати з двох редутів завдали британцям певних втрат, але через гвинтівковий вогонь британської піхоти російське командування вирішило відвести назад гармати. Довгі лінії британської піхоти під час наступу вгору зі схилу річкової долини перемішалися, і російська контратака примусила перший британський ешелон відступити. Британський другий ешелон, а також наступ французів на іншому крилі призвели до відходу росіян, і Меншиков врешті дав сигнал до загального відступу своїй армії. Союзники не переслідували відступаючих через нестачу кавалерії. У битві російська армія втратила 1800 вояків убитими й 5700 пораненими, французи — 140 убитими й 1200 пораненими, британці — 340 вбитими й 1600 пораненими.

Початок облоги Севастополя

Через п'ять днів після своєї перемоги союзники підійшли до Севастополя з півночі. Того ж дня Севастополь було оголошено

обложеним. Але смертельно хворий Сент-Арно (помер 14 (26) вересня на кораблі, що повертав його до Стамбула) відмовився штурмувати слабо захищене місто з 7-тисячним гарнізоном. Союзники обійшли Севастополь та розташувалися на південь від нього, із постачанням через малі порти Камиш (Комишева бухта) і Балаклава.

Це дало можливість російській армії та флоту посилити гарнізон та укріпити місто. За 2 дні до підходу британсько-французької армії перед входом у Північну бухту було затоплено 5 старих лінійних кораблів і 2 фрегати, а решта російського Чорноморського флоту в складі 15 лінійних кораблів та 7 фрегатів відійшла у внутрішні води Севастопольської бухти. На цьому наполіг князь Меншиков, незважаючи на рішучі протести переможця під Синопом віце-адмірала Нахімова та начальника штабу Чорноморського флоту віце-адмірала Володимира Корнілова.

Північну сторону Севастополя захищав лише один форт із 30 гарматами. Кілька фортів захищало входи до бухт Севастополя, але з суходолу місто було майже незахищене. Так, Малахів курган, ключову позицію в обороні міста, захищав лише один невеликий форт із 5 гарматами. Меншиков розділив місто на північний і південний сектори. Оборону південного сектора очолив Нахімов, північного — Корнілов. Периметр оборони було поділено на чотири сектори, які очолили генерал Асланович, віце-адмірал Новосильський, контр-адмірал Панфілов і контр-адмірал Істомін. Під їхнім керівництвом Севастополь було захищено з моря, організовано активну оборону з суходолу, де за планами талановитого військового інженера полковника Е. Тотлебена (який перед тим керував облогою Силістри) спорудили ряд укріплень, що прикривали підступи до Малахового кургану (у секторі Істоміна). Іншою важливою позицією був бастіон № 4 у секторі Новосильського. Усього 7-кілометрова, глибоко ешелонована смуга оборони мала 8 бастіонів, озброєних важкою артилерією, а також систему траншей і бліндажів, що мала захистити гарнізон від гарматного вогню супротивника. Гарнізон Севастополя, посилений 22 батальйонами, сформованими з чорноморських моряків, зріс до 20 тисяч бійців. З частини кораблів зняли гармати та пе-

ревезли на суходіл. Кількість гармат на Південній стороні Севастополя було доведено до 341 (у тому числі 118 важких) проти 144 у союзників. Польова російська армія відійшла від Севастополя у бік Бахчисарая, загрожуючи тилові британців і французів.

5 (17) жовтня 1854 союзне командування (померлого маршала Сент-Арно замінив генерал Ф. Канробер), після того як було підвезено й розміщено на позиціях облоги важку артилерію, почало перше бомбардування Севастополя з моря й суходолу. Позиції союзників були розташовані на узвишшях на південь від міста. На південному заході місто обстрілювали французи з 53 гармат, на південному сході — британці з 63 гармат, їм відповідали 250 російських гармат. В артилерійському двобої обидві сторони зазнали серйозних втрат: загинуло 1200 росіян, 350 французів, 450 британців, 50 турків. Серед оборонців загинув адмірал Корнілов, і керівництво обороною взяв на себе адмірал Нахімов. Кораблі союзників отримали великі пошкодження і більше не брали участі в обстрілах міста.

Балаклава й Інкерман

Російське командування усвідомлювало, що союзники готуються до рішучого штурму Севастополя. Щоб деблокувати місто або хоча б відвернути сили союзників від організації штурму, князь Меншиков вирішив атакувати позиції союзників неподалік Балаклави, тилової бази британських експедиційних сил. Очолив 25-тисячний російський корпус генерал Ліпранді. 13 (25) жовтня 1854 р. російська піхота захопила кілька польових укріплень (редутів), що захищали дорогу від Балаклави до британського табору. На чолі цієї атаки йшли Азовський[1], Український, Дніпровський, Одеський єгерські полки, перекинуті в Крим із Дунайського театру воєнних дій. Але цей успіх не був розвинутий. Російська кавалерійська бригада, половину якої становили

[1] Азовський полк було нагороджено георгіївським прапором із написом «За дело на Кадыкиойских высотах 13 октября 1854 г.» — полк відзначився тим, що в бою захопив турецький прапор.

8 ескадронів Київського гусарського полку, не витримала удару британської важкої бригади кавалерії і не змогла розбити єдиний британський батальйон, що стояв між нею і Балаклавою. Пізніша самогубча атака британської легкої бригади кавалерії (із 670 її солдатів і офіцерів 247 було вбито, поранено чи потрапило в полон, загинуло 497 коней) на російські гармати дала можливість російському командуванню казати про велику перемогу в цьому бою. Свідок цієї атаки французький генерал Боске начебто сказав: «Це чудово, але це не війна». Втрати обох сторін були рівні: в бою загинуло приблизно 600 росіян, 300 британців, 250 турків і 40 французів.

Менш ніж через два тижні, 24 жовтня (5 листопада) 1854 р., Меншиков організував значно масштабнішу спробу деблокади Севастополя. Поки 22 тисячі росіян мали зробити вилазку проти позицій французів на захід від міста і зв'язати їх боєм, дві російські колони — 20-тисячна із Севастополя під командою генерала Соймонова і 16-тисячна з польової російської армії з боку річки Чоргун (Чорна) на схід від Севастополя під командуванням генерала Павлова — мали атакувати позиції 14 тисяч британців на південний схід від міста. Густий туман мав допомогти в атаці, бо перешкоджав союзникам ефективно використовувати свої гвинтівки. Але погана координація між російськими колонами на складному рельєфі призвела до того, що ці переважні сили вводилися в бій частинами, що звело нанівець перевагу тих, хто атакував. Затятість британських оборонців, що призвела до частих сутичок врукопашну, і вчасна допомога французів спричинила повну поразку російської армії. Росіяни втратили вбитими до 12 тисяч, британці близько 2500, французи менш ніж 200. Інкерманську битву іноді називають «солдатською», бо вона була виграна не хитрим маневром, а героїзмом і впертістю рядових бійців. Але смерть не минала нікого: у битві загинули генерали кожної з трьох армій — росіянин Соймонов, британець Каткарт і француз де Лурмель, а французький головнокомандувач Канробер був поранений.

Хоча російські війська й зазнали поразки, союзники були змушені відкласти штурм міста. Облога перетворилася на довгу позиційну війну.

Сувора зима

Зима 1854/1855 року видалася суворою. Армії союзників виявилися не підготовлені до зими, зокрема й тому, що страшний шторм 2 (14) листопада 1854 р. потопив 27 британських транспортів, 5 французьких і 2 турецьких та знищив більшу частину запасів зимового одягу для армії, їстівних припасів і фуражу для коней. Особливо важкою була ситуація в британській армії, оскільки після Балаклавської битви російські війська контролювали дорогу, що вела з Балаклави до Севастополя, а гнати вози з порту до британських шанців бездоріжжям було практично неможливо. Британські солдати жили в полотняних наметах, і коли випав півметровий шар снігу, а температура знизилась до 10 градусів морозу, люди почали помирати від холоду (2500 у французів і набагато більше у британців). Нікуди не ділася й епідемія холери, а починаючи з лютого 1855 р. — ще й тифу. Генерал Канробер, чиї сили вже налічували 78 тисяч, мусив замінити британців у частині їхнього сектора.

Британці взялися за розв'язання своїх проблем у дусі епохи. Кримська війна була першою, на якій було збудовано тактичну залізницю: у січні 1855 р. британці почали прокладати колію від Балаклавської бухти до своїх позицій навколо Севастополя. Вже в квітні залізниця могла перевозити 240 тонн вантажу на день. Це була перша залізниця в Україні, прокладена за 5 років до лінії Львів—Перемишль, що зазвичай вважається першою в нашій країні. Того ж місяця британські військові інженери за 18 днів протягнули телеграфний кабель дном Чорного моря від Балаклави до Варни. Звідти вже французькі інженери протягнули кабель до Бухареста, з'єднавши штаби союзників із їхніми столицями. Телеграф одразу ж дав змогу урядам у Лондоні й Парижі втручатися у ведення війни, тим паче що той же телеграф став доносити подробиці цієї війни до населення їхніх країн практично в реальному часі. Навесні 1855 р. вдалося налагодити поштове сполучення між табором союзників та Францією й Британією, що позитивно вплинуло на моральний стан війська.

Відсутність видимого прогресу й великі жертви Кримської експедиції спричинили незадоволення громадськості Франції та Британії. Війна викликала надзвичайний інтерес, був справжній голод на правдиву інформацію з поля бою серед читачів нових масових газет і часописів. Читачі могли візуалізувати події, бо саме тоді з'явилася можливість робити фотографії як місць боїв, так і людей, що брали в них участь. Стали відомі своїми кримськими знімками британські фотографи Джеймс Робертсон та Роджер Фентон, француз Жан-Шарль Ланглуа чи волох Кароль Сатмарі, який працював по обидві сторони фронту. Серед журналістів найвідомішим став ірландець Вільям Говард Рассел із лондонської «Таймс». Це з його легкої руки частиною історичної пам'яті у Британії стала героїчна атака кінної Легкої бригади на російські гармати під Балаклавою та стійкість у обороні «тонкої червоної лінії» шотландської піхоти. Статті Рассела про труднощі, з якими зіткнулися британські солдати взимку 1854/1855, спричинилися до скандалу в британському парламенті та до відставки уряду лорда Абердіна, а пізніше призвели до реформ у британській армії. Нападки Рассела на британського командувача лорда Раґлана часто були несправедливі, але здійнятий ним скандал дав негайні результати у наведенні ладу в медичній та шпитальній службі.

Британських поранених евакуювали з Криму до Скутарі (передмістя Стамбула, турецькою Ускюдар), де восени 1854 р. у військовому госпіталі смертність досягала 42 відсотків. Бракувало медичного персоналу, ліків, правила гігієни практично ігнорувалися, поранені лежали разом з інфекційними хворими. У листопаді 1854 р. до Скутарі прибула Флоренс Найтінґейл із командою з 38 медсестер і почала наводити лад із дотриманням гігієни, карантином, поліпшенням умов перебування поранених і хворих, кращим годуванням і взагалі персональним ставленням до кожного пораненого солдата — у тому числі вдаючись до допомоги «Таймс», щоб привернути увагу до проблеми. Під кінець перебування «пані з ліхтарем» (так солдати назвали Флоренс), у Скутарі смертність серед пацієнтів впала до 2 відсотків. Найтінґейл повернулася до Британії національною героїнею, а 1912 р. Міжнародний комітет Червоного Хреста заснував медаль її імені.

На російському боці фронту поранені також страждали від відсутності ефективної медичної та інтендантської служби, чиновницької бюрократії та корупції. У Севастополі на одного лікаря припадало 300 поранених. Перебудова російської військової медицини в Севастополі пов'язана з іменем хірурга Миколи Пирогова, що приїхав у Севастополь того ж місяця, що Флоренс Найтінґейл прибула до Скутарі. Пирогов створив службу медичних сестер (у Криму працювало 120 сестер), запровадив сортування пацієнтів залежно від їхнього стану, використовував у лікуванні поранених найновіші досягнення медицини — такі як анастезування за допомогою ефіру. Варто зауважити, що поряд з ним працювало багато медиків з України: у листопаді 1854 р. до Севастополя виїхало 13 медсестер із Києва, наступного місяця 26 лікарів із Києва вирушили на роботу до військових шпиталів на театрі воєнних дій на півдні.

Тривала оборона дала багато прикладів мужності з обох сторін. Широко відомими стали імена героїв Севастополя матросів П. Кішки, Ф. Заїки, А. Рибакова, І. Димченка, солдатів А. Єлисеєва, І. Шевченка, Я. Махова, офіцерів М. Бірильова, П. Завалишина та багатьох інших. У Британії для відзнаки своїх солдатів за мужність у бою було запроваджено нову нагороду — Хрест Вікторії, що досі вважається однією з найпочесніших британських нагород.

Оборонці Севастополя потягом зими продовжили посилювати лінію оборони. Протягом лютого-березня 1855 р. під керівництвом Тотлебена для прикриття підступів до Малахового кургану були споруджені Смоленський і Волинський бастіони та Камчатський люнет (названі іменами полків, що їх обороняли[1]). Перед входом до Північної бухти Севастополя було додатково затоплено три лінійні кораблі та два фрегати. У місті накопичувалися запаси пороху й боєприпасів. У їхньому виробництві велику роль відігравали підприємства українських земель: у жовтні 1854 р. у Севастополь привезли 6000 пудів пороху з Херсона і 3000 пудів

[1] Багато полків з українських губерній пройшли через севастопольський гарнізон: Волинський, Подільський, Житомирський, Азовський, Український, Дніпровський, Одеський та інші полки. Усі вони були нагороджені георгіївськими прапорами «За Севастополь у 1854 і 1855 рр.»

пороху з Миколаєва, у квітні 1855 р. 6000 пудів із Шостки і 2000 пудів із Києва. Пороховий завод у Шостці за роки війни вшестеро збільшив виробництво пороху, і 1855 р. виробляв 43 % усього пороху в Російській імперії. Луганський чавуноливарний завод за війну збільшив продуктивність із 22 000 пудів снарядів на місяць до 90 000 пудів.

Не варто забувати, що українські землі були найближчим тилом Російської імперії у Кримській війні. Звідси пішла на війну на посилення польової армії та оборони Севастополя значна кількість рекрутів та ополченців. Для перевезення військових вантажів і провіанту в українських губерніях було реквізовано багато коней та волів і мобілізовано велику кількість погоничів. Чумаки доправляли для російської армії фураж. У Києві й Черкасах були наведені наплавні військові мости через Дніпро. У низці населених пунктів було організовано лазарети, у Києві й Луцьку розширено постійні шпиталі. В той же час татарське населення Криму активно допомагало війську союзників, сподіваючись на те, що після війни вони отримають визволення від російської окупації — анексія Криму Росією сталася всього лише за 70 років до початку війни.

Наприкінці 1854 р. стали активнішими зусилля закінчити війну за допомогою дипломатів. Ще в середині року союзники передали Росії чотири умови для миру: спільний протекторат європейських великих держав (з Росією включно) над Дунайськими князівствами за умови австрійської окупації князівств, спільне покровительство великих держав над християнськими підданими султана, колективний контроль великих держав над гирлом Дунаю і, нарешті, перегляд Лондонської конвенції 1841 р. про Чорноморські протоки. Тоді Росія ці вимоги відкинула, але тепер виявилася готовою їх розглянути.

Росії потрібен був військовий успіх для підкріплення її дипломатичної позиції. Оскільки досі росіяни вважали, що їх били лише західні союзники (невдачі проти турків на Дунайському театрі списувалися на нерішучість командування), то метою наступного російського удару була вибрана Євпаторія, яку захищав турецький 21-тисячний корпус Омера-паші та 400 французів. Окрім

жаданої перемоги, здобуття Євпаторії було потрібне Миколі I, щоб запобігти висадженню нових французьких підкріплень у цьому порту. 18 тисяч росіян під командою генерала Хрульова 5 (17) лютого 1855 р. атакували Євпаторію, але були відбиті ціною 770 убитих і поранених. Турки втратили вдвічі менше.

Звістка про цю поразку підкосила потугу російського царя. Микола I усунув з посади князя Меншикова та призначив командувати російською армією у Криму князя Михайла Горчакова, що за два роки перед тим керував окупацією Молдови і Волощини. Через два тижні, 18 лютого (2 березня) 1855 р., імператор Микола I помер від запалення легень[1]. Імператором став його син Олександр II, що мав тепер знайти вихід із програної війни.

Навесні 1855 р. у Відні відбулися переговори між представниками Росії, Австрії, Британії, Франції та Османської імперії. До попередніх чотирьох умов союзники додали вимогу демілітаризації Севастополя, російської гарантії цілісності Османської імперії, та обмеження сили Чорноморського флоту. Росія, однак, не була готова на ліквідацію Чорноморського флоту й руйнування укріплень Севастополя. Вона була готова лише «поважати», але не «гарантувати» територіальну цілісність Османської імперії, та відкидала будь-які обмеження своїх суверенних прав на Чорному морі. На початку червня 1855 р. Віденська конференція завершилася безрезультатно.

Тим часом міжнародна ізоляція Росії посилювалася. 16 (28) березня 1854 р. до антиросійської коаліції приєдналося Сардинське королівство (П'ємонт). Сардинський король Вітторіо Еммануеле та його прем'єр-міністр граф Камілло Кавур розраховували таким чином заручитися підтримкою Франції у справі об'єднання Італії. У травні 1855 р. до Криму прибув 18-тисячний п'ємонтський корпус генерала Альфонсо Ферреро Ламармори. Це було вчасне підкріплення для виснажених важкою зимою франко-британських військ. Серед сардинських солдатів стало популярне гасло: «З кримської глини постане нова Італія».

[1] Ходили навіть чутки про його самогубство чи свідоме доведення себе до смерті. Микола I захворів після того, як у суворий мороз приймав військовий парад, одягнений лише в мундир, без шинелі.

Азовська експедиція

Наприкінці лютого — на початку березня союзний флот здійснив вилазку на Новоросійськ, але вчасний підхід російських підкріплень з Анапи допоміг відбити цей напад. Лорд Раґлан та британське командування вважали, що треба знищити російські бази на Азовському морі, з яких постачалася російська армія в Криму, а також Севастополь (який не був блокований). Французький командувач Канробер вважав, що це лише відтягне ресурси від головного завдання — штурму Севастополя.

На початку березня союзники відновили обстріл Севастополя. 7 (19) березня від вибуху снаряду загинув контр-адмірал Істомін. На Великдень 1855 р. союзники почали нове масоване бомбардування міста. З 28 березня (8 квітня) до 1 (13) квітня 1855 р. снаряди союзників зруйнували значні ділянки російських укріплень. Загинуло чи було поранено 6 тисяч оборонців, яких російське командування тримало в зоні обстрілу, очікуючи на штурм, який так і не відбувся. Французи від російських гармат втратили понад 1500 солдатів, британці — більш як 250. У французів загинув генерал Бізо, і на його місце командувачем обложних робіт став талановитий інженер генерал Ніель, що керував штурмом Бомарзунда.

Імператор Наполеон III постійно наполягав у своїх телеграфних повідомленнях, що спочатку треба розбити російську польову армію. Канробер, який утомився від постійної опіки з Парижа і відчував відповідальність за невдалий штурм російських передових укріплень в перші дні травня, 4 (16) травня подав у відставку з поста командувача. Його замінив ветеран війни в Алжирі генерал Емабль Жан Жак Пелісьє. Він погодився з пропозицією лорда Раґлана щодо експедиції на Азовське море з метою порушити морські комунікації Криму з материком через Керч і сухопутні — через Арабатську стрілку. Блискуче організована й виконана експедиція відбулася між 10 (22) травня і 3 (15) червня 1855 р. Вона мала б відбутися ще за кілька тижнів до того, але вже готове відплиття її скасував Канробер, виконуючи наказ із Парижа. Пелісьє мав більшу рішучість протистояти телеграмам із Парижа.

12 (24) травня 1855 р. союзна ескадра адміралів Брюа (Франція) і Лайонза (Британія) з 57 кораблів, на борту яких було 3 тисячі британців, 5 тисяч турків і 6800 французів під загальною командою генерала Брауна, підсилені 11 польовими батареями, підійшли до Керчі, а наступного дня до Єнікале. Без бою союзники захопили 80 гармат, 350 тисяч мішків пшениці та 160 тисяч мішків фуражу для коней. 15 (27) травня було обстріляно Бердянськ, де згоріли склади із близько 20 т пшениці, а також багато суден у гавані. Наступного дня був обстріляний Генічеськ, де згоріло ще вдвічі з половиною більше зерна та 48 транспортних суден. Були також атаковані Таганрог, Маріуполь і Арабат. Усього було знищено близько 200 російських транспортних суден. Російським морським комунікаціям із Кримом було завдано сильного удару. Кораблі союзників діяли на Азовському морі до жовтня 1855 р.

Останні штурми

Результат війни в Криму багато в чому вирішила логістика. Постачати франко-британський корпус пароплавами морем виявилося легше (після важкої зими 1854/1855 рр.), ніж постачати російську армію возами суходолом. Наприклад, російський транспорт із продовольством узимку 1854/1855 рр. витрачав 34 дні, щоб пройти 134 версти від Перекопу до Сімферополя, тобто проходив лише 4 версти (4,25 км) за добу.

На момент Азовської експедиції у травні 1855 р. союзники зосередили у Криму 175-тисячне військо проти 85-тисячної російської армії (у тому числі 43 тисяч у Севастополі). Нарешті стала даватися взнаки перевага союзників у постачанні своїх сил; оборонцям бракувало боєприпасів, зростали їхні втрати, тоді як до союзників приєдналося Сардинське королівство. Через тиждень після успіхів на Азовському морі, 26 травня (7 червня) 1855 р., Раґлан і новий французький командувач генерал Пелісьє почали атаку передових позицій Севастополя (Камчатського люнета, Волинського й Селенгінського редутів), що закінчилася перемогою. Її ціною були 5554 убитих і поранених

французів і 693 британців. Оборонці відступили, втративши понад 5 тисяч людей.

Але новий загальний штурм Севастополя 18 (6) червня після сильного бомбардування був відбитий із тяжкими втратами союзників. Пелісьє знову відмовився підкоритися наказу Наполеона III вдарити по польовій російській армії. Французи атакували Малахів курган, британці — сусідній Третій бастіон. Російською обороною командував генерал Хрульов, який повною мірою відплатив за свою поразку під Євпаторією. Атака французів перейшла в стрілянину без будь-чиєї переваги, а атака британців потрапила під перехресний вогонь сотні російських гармат і захлинулася. Втрати були значні — 5500 вбитих і поранених у росіян, 3500 у французів, 1700 у британців. Загинули генерали: французи Мейран і Брюне та британець Кемпбелл. З російського командування тяжке поранення дістав полковник Тотлебен. Ця поразка прискорила смерть британського командувача лорда Раґлана 16 (28) червня 1855 р. Його заступив генерал Джеймс Сімпсон.

Сили російських оборонців продовжували танути. У липні у Севастополі щодня гинуло близько 350 солдатів. 28 червня (10 липня) 1855 р. було смертельно поранено П. Нахімова, що очолював оборону Севастополя. Його поховали разом із загиблими раніше під час облоги адміралами Корніловим та Істоміним у храмі Св. Володимира («Церкві чотирьох адміралів»), поруч із могилою адмірала Лазарева, який командував Чорноморським флотом напередодні Кримської війни. Втрат зазнавали й союзники, як від снарядів, так і від епідемії холери, що ніяк не вгасала.

4 (16) серпня 1855 р. російська армія ще раз спробувала деблокувати обложене місто, але зазнала невдачі в битві на річці Чорна (або Чоргун; у західній літературі також називається «боєм біля Трактирного мосту»). У ній брав участь Одеський полк, який був нагороджений за неї георгіївським прапором. Два корпуси князя Горчакова, усього 57 тисяч із 270 гарматами, п'ять годин атакували 9 тисяч п'ємонтців, 10 тисяч турків і 18 тисяч французів. Російський наступ було зупинено вогнем гвинтівок, а контратака французьких зуавів у фланг росіян разом із сильним гарматним вогнем союзників змусили їх відступити, втративши 8270 вбити-

ми та пораненими. Французи втратили 1540, п'ємонтці — 200, турки — 40 людей.

На другий день після битви союзники почали п'яте бомбардування міста, яке тривало близько 20 діб. Російське командування зрозуміло безнадійність ситуації та почало готувати евакуацію міста; було наведено міст через Севастопольську бухту. 24 серпня (5 вересня) союзники почали шосте бомбардування з 307 гармат; по місту було випущено 150 тисяч снарядів, більшість укріплень Севастополя було зруйновано, а денні втрати оборонців досягли 2—3 тисяч осіб. 27 серпня (8 вересня) 1855 р. почався останній штурм Севастополя силами 13 дивізій і 1 бригади союзників (близько 60 тисяч солдатів).

Генерал Пелісьє, спостерігаючи кілька днів за системою оборони Малахового кургану, зауважив, що оборонці проводять зміну захисників щодня в той самий час, причому на кілька хвилин їхні шанці залишаються беззахисними. Від передових французьких шанців їх відокремлювало всього 27 метрів. Саме в цей час у день штурму й кинувся в атаку авангард французів генерала Мак-Магона. Щоб не попередити ворога, жодного сигналу не було дано. Офіцери дали своїм солдатам команду, керуючись заздалегідь синхронізованими годинниками (нібито вперше в історії війн). Шанці Малахового кургану було захоплено за лічені хвилини. Одразу ж на допомогу авангарду прийшли головні сили (30 тисяч) під командуванням генерала Боске, й до кінця дня весь бастіон був у руках французів ціною 3338 вбитих та поранених. Генерал Пелісьє отримав титул герцога де Малакоф. Цікаво, що вперше кавалером французького ордена Почесного Легіону став алжирець, сержант Мугамад Улед аль-Гадж Кадур, що втратив обидві руки під час атаки.

Одночасно британці атакували сусідній Третій бастіон («Редан»). На штурм пішла тисяча людей, яку прикривало вогнем 200 стрільців; ще 320 людей несли драбини. Головні сили чекали напоготові, щоб закріпити успіх. Але лави тих, хто йшов в атаку, змішалися; не зарадила й підмога з 1500 свіжих бійців. Після години важкого бою британці відступили, втративши 2184 людей убитими й пораненими.

Усього протягом штурму втрати оборонців становили 12 900, французів — 7600, британців — 2400, п'ємонтців — 40 вояків убитими й пораненими. За наказом російського командувача генерала Остен-Сакена оборонці, щоб уникнути подальших втрат, відійшли на північний берег Севастопольської бухти, після чого союзники після 349 днів облоги зайняли зруйноване місто. 11-місячна облога Севастополя та його оборона стали однією із легенд історичної свідомості Росії, тож варто ще раз згадати прізвища солдатів та матросів, що відзначилися під час оборони Севастополя: Петро Кішка, Сидір Білобров, Дмитро Горленко, Макар Шульга, Андрій Гіденко, Іван Даниленко...

Під час облоги Севастополя союзники втратили вбитими й пораненими понад 70 тисяч людей (не враховуючи втрат від хвороб), російська армія — понад 100 тисяч. З падінням Севастополя не закінчилися бойові дії. Союзники розглядали плани захоплення порту і суднобудівного заводу в Миколаєві, щоб повністю знищити російський військовий потенціал на Чорному морі, але великі втрати під Севастополем змусили відмовитися від дальших масштабних наступальних операцій. На суходолі французька кавалерія 17 (29) вересня 1855 р. здобула легку перемогу в сутичці поблизу Євпаторії, і Пелісьє також згодився на невелику експедицію на порт Кінбурн поблизу гирла Дніпра, який було захоплено 17 (5) жовтня 1855. 8-тисячний експедиційний корпус французів на чолі з генералом Базеном був підтриманий вогнем трьох панцирних пливучих батарей (перший в історії випадок бойового застосування панцирного флоту). Батареї знищили мури фортеці, тоді як російські гармати нічого не могли їм заподіяти. Півторатисячний гарнізон капітулював, втративши близько 100 людей.

Мирна угода

Після здобуття росіянами фортеці Карс у листопаді 1855 р. бойові дії фактично завершилися. Під тиском Австрії, Пруссії та Швеції, що погрожували Росії розривом дипломатичних відносин, якщо та не почне переговори про мир, уряд імператора

Олександра II почав шукати можливості виходу з війни. 20 січня (1 лютого) 1856 р. у Відні почалися попередні переговори про мир. 13 (25) лютого 1856 р. у Парижі відкрився мирний конгрес за участю Росії, Османської імперії, Британії, Франції, Сардинського королівства, Австрії та Пруссії. Французький імператор Наполеон III був свідомий того, що його країна втомилася від війни, і не бажав надто посилювати Британію та Австрію; тому він опирався їхнім суворим щодо Росії вимогам. Голові російської делегації на конгресі досвідченому дипломату графу О. Орлову (що підписував ще Адріанопольську і Ункяр-Іскелесійську угоди між Росією й Османською імперією) вдалося досягти умов максимально вигідних для Росії в ситуації її воєнної поразки.

Майже через рік після смерті Миколи I, 18 (30) березня 1855 р., було укладено Паризьку мирну угоду. За її умовами Севастополь було повернуто Російській імперії в обмін на захоплену росіянами турецьку фортецю Карс у Закавказзі. Росія позбавлялася права тримати флот на Чорному морі та віддавала Молдові два південних повіти Бессарабської області (приблизно нинішній південь Одеської області), але Османська імперія теж не мала права тримати флот на Чорному морі. Обидві країни одержували право лише на легкі патрульні сили. Скасовувалося право Росії «говорити на користь» Молдови і Волощини, закріплене угодою 1774 р., та встановлювалася їхня автономія під верховним сюзеренітетом султана (а також автономія Сербії). Великі держави гарантували захист християнських підданих султана, що зобов'язався надати їм громадянські права. Протоколи до мирної угоди підтверджували Лондонську угоду про Чорноморські протоки та встановили демілітаризований статус Аландських островів, що зберігається донині.

Франція, яка зазнала серйозних втрат у війні (із 309 тисяч її війська, що пройшло через Крим, більш як 95 тисяч загинуло, причому в бою — лише 20 тисяч, 75 тисяч померло від хвороб), здобула найбільші вигоди. Протягом наступних 14 років вона була гарантом незалежності Туреччини та її основним торговим партнером. У Британії, що втратила 22 тисячі на війні, дійшло до серйозних реформ армії, особливо системи військової

адміністрації. Сардинське королівство своїми 2200 загиблих заплатило за допомогу Франції у війні з Австрією 1859 р. та за утворення єдиної Італії ще через рік.

Росія зазнала військової поразки та удару по своєму престижу. Армія втратила понад 100 тисяч людей загиблими. Протягом наступного десятиліття імперія Романових боролася з фінансовою кризою, яку зумовила війна. І водночас війна підштовхнула Росію до давно вже необхідних реформ, найбільшою з яких було скасування кріпацтва (через 5 років після закінчення війни). Опинившись у ситуації, коли балканський напрям експансії було на якийсь час заблоковано, Росія звернула увагу на схід, розгорнувши в наступні десятиліття серію колоніальних війн проти держав Середньої Азії, а також проникнення в Китай.

Труднощі, з якими зіткнулася Росія в постачанні власної армії у Криму за умов відсутності залізниць, спричинилися до справжнього буму в їх спорудженні. За кільканадцять років була створена велика мережа залізниць, причому Україна від того особливо виграла.

Щоб запобігти новій війні між Росією й Туреччиною, європейські держави пристали до думки утворити відносно сильну буферну державу між ними. Вони прихильно поставилися спершу до персональної унії між Молдовою та Волощиною 1858 р., а тоді й до злиття Дунайських князівств в одну країну — Румунію — 1861 р.

Поразка у війні знизила міжнародний престиж Росії, вона залишалася в міжнародній ізоляції. Але коли 1870 р. Франція зазнала тяжкої поразки у війні з Пруссією, Росія денонсувала ті пункти угоди, що обмежували її права на Чорному морі. Лондонська конференція на початку 1871 р. підтвердила факт ремілітарізиції Чорного моря, а ще через шість років Росія черговий раз перебувала в стані війни з Османською імперією.

Основною метою нашого розгляду є перебіг процесу самоусвідомлення населення Наддніпрянської України, тобто те, що стосується сфери соціальної психології (ментальності та культури). Тому спочатку важливо хоча б коротко схарактеризувати суспільство, з яким ми маємо справу.

Загальний рівень національного усвідомлення в межах розселення українців XIX ст. визначався типовим для аграрних суспільств усього східноєвропейського ареалу перебігом історичних подій. Українська спільнота змушена була відповідати на виклики епохи, насамперед на потребу глибокої суспільної модернізації, перебуваючи в колоніально-пасивному стані імперської залежності. Показово, що сучасні об'єктивно налаштовані російські історики констатують: «Ніде імперський дискурс не протистояв так сильно національному будівництву,

як в українському та білоруському випадках» (Л. Горизонтов). За таких умов перед українцями виразно стояла дилема вибору ідентичності: інтегруватися в імперські структури (звісно, що коштом утрати власного національного, а може, й етнічного обличчя) чи створити нову модерну національну спільноту, адекватну вимогам часу. Зрештою, теоретично можливими були обидва варіанти. Але, напевне, виходячи з чималого етнічного потенціалу та нагоди якось реанімувати попередню (козацьку) національно-державну традицію, українська спільнота все ж спромоглася зробити вибір на користь власного націотворення. Інколи причинами невдач асиміляторської політики російського уряду називають серйозну кризу самодержавної влади та «прихід мас» у політику. Утім, цей шлях виявився надзвичайно складним і суперечливим. Отже, знову маємо наголосити на тезі, що розвиток української національної самосвідомості відповідав загальним європейським тенденціям, але не був визначеним наперед.

Аналізуючи цей процес, потрібно враховувати його багаторівневість та поетапність становлення. Першим за хронологією відбулося формування свідомості національної еліти, точніше, самоусвідомлення тієї частини української спільноти, яка й визначала подальший перебіг усвідомлення ширших мас. Відправною межею для становлення національного усвідомлення, актуалізованого у перших десятиліттях XX ст., варто вважати середину попереднього — XIX ст.

У розгляді цього процесу варто зупинитися на двох соціальних групах: інтелігенції, як основного носія та суб'єкта поширення національного усвідомлення, і селянстві, яке непогано зберегло етнічні риси, але було цілком пасивним (фактично — об'єктом), «не думало» про ствердження національної ідентичності (Я. Грицак). Зрозуміло, що цей підхід зумовлений неповною соціальною структурою тогочасної української людності, причому як Наддніпрянщини, так і Галичини. Інші верстви ще не були включені в систему нації, що формувалася.

Але почати, вочевидь, потрібно від супротивного — з визначення комплексу причин, які породжували регіоналізацію становлення національно свідомого українського громадянства.

Адже різні частини етнічної території мали відмінну історичну долю, зумовлену передовсім їхнім державно-правовим статусом.

Тому перше, що впадає у вічі, — це державно-політичний чинник. Він полягав не тільки в розчленуванні України на західну й центрально-східну частини, а й, відповідно, ізоляції одного регіону від іншого. Суттєвішим було те, що українці по обидва боки австро-російського кордону мали доволі різні політичні підстави для свого національного розвитку. З цього погляду галичани, попри всі складності недержавного існування та конкуренції з польською спільнотою, в умовах ліберальнішого режиму конституційної монархії спромоглися на чималі здобутки. Цілком справедливо зазначав І. Лисяк-Рудницький: «Для українського національного руху в Галичині двадцять п'ять років перед вибухом Першої світової війни були періодом неухильного просування на всіх фронтах. Один із тогочасних польських публіцистів влучно схарактеризував такий розвиток подій як «українське завоювання». Завоювання було передусім внутрішнім і полягало в проникненні в маси українців модерної національної свідомості»[1]. В іншій своїй праці дослідник спеціально наголошував на виховному значенні політичної культури в межах правового, конституційного австрійського режиму: «Справа в тому, що ніякої природної, вродженої «расової» різниці між східними і західним українством нема. Різниці лежать не в самій народній субстанції, яка ідентична обабіч Збруча, але у відмінній політичній та (частково) культурній формації, що випливає з іншого історичного розвитку, обставин, виховання»[2].

Водночас вкрай несприятливу політичну ситуацію спостерігаємо в тогочасній підросійській Україні. Імперська влада всіма засобами намагалася зупинити розвиток українського національного самоусвідомлення. Ідеться передусім про відсутність конституційних можливостей для наддніпрянської інтелігенції поширювати національні ідеї в широких масах населення. Тобто

---

[1] Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні Першої світової війни // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 478.

[2] Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змаганні // Там само. — Т. 2. — С. 58.

робити те, чого, власне, вимагала потреба етнонаціональної мобілізації. Український національний рух у будь-якій його формі, навіть суто культурницькій, сприймався владою як загроза «російській єдності» та піддавався репресіям (переслідування учасників Кирило-Мефодіївського братства, Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р. тощо). Більшість сучасних дослідників визнають відсталість і запізнілість українського руху на Наддніпрянщині. Цілком очевидно, що причини такої ситуації лежали насамперед у відставанні становлення модерної (національної) свідомості тутешніх мешканців. Користуючись схемою, запропонованою М. Грохом, можна припустити, що українська ситуація демонструвала разючу розбіжність фаз формування нації: академічної, культурної та політичної у різних частинах етнотериторіального простору. З цього приводу Р. Шпорлюк зазначає: «На українських землях під Росією друга фаза почалася, але їй не дозволено розвинутися, і український народ почав тільки 1905 р. входити в другу фазу, однак і її не досягнувши навіть у 1917-му. На Галичині друга фаза почалася в 1830—1840 рр., і дуже швидко, бо вже в 1848—1849 рр. «наклалася» на неї фаза політична»[1].

На варіаціях національної ідентифікації також позначалася відмінність в етнічному складі окремих регіонів самої Наддніпрянщини.

Найбільш українською за етнічним складом населення була Лівобережна Україна (колишня Гетьманщина). Станом на 1795 р. українців тут було 98,1 %, друге місце за чисельністю посідали євреї. На Слобожанщині на кінець XVIII ст. українці становили 85,9 %. Росіян та євреїв було значно менше.

На Правобережній Україні етнічний склад на кінець XVIII ст. був таким: українці — 88 %, поляки — 5 %, євреї — 3,5 %. На середину XIX ст. останніх було вже понад 10 %. Отже, майже 9/10 населення регіону становили українці — переважно селяни, здебільшого покріпачені. Їхнє становище було надто тяжким.

[1] Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII — початку XIX ст. // Україна. Наука і культура. — Вип. 25. — 1991. — С. 164.

Але водночас ніде протест соціальних низів не набирав таких гострих форм, як в «ополяченому краю». Особливо живою в людей залишалася пам'ять про Коліївщину. Завдяки Т. Шевченку вона була впроваджена в українську національну міфологію.

Отже, загальнокультурну та соціальну ситуацію Правобережжя України визначали саме етнокультурні та етносоціальні аспекти. У середині XIX ст. життя тут «було мішане і виявлялось аж трьома впливами: офіціяльної російщини, більш інтимної і через те дужчої польськости та цілком стихійної українщини»[1].

Загальні вектори протистояння на Наддніпрянщині у переддень реформ 1860—1870-х рр. Г. Жураківський змалював так: «Широкі селянські маси перебувають в умовах кріпацтва і цілком неосвічені. Панство та урядовці створюють на цьому селянському океані мережу, зовсім йому чужу й мовою, і часто національністю. Із заходу насувається полонізація. З півночі — русифікація. За часів Бібікова ці дві сили, що до цього мали власні «сфери впливів», зіткнулися. Формально переміг Бібіков, а по суті — процес полонізації Правобережжя не припинявся. Для української справи ці дві сили були однаково чужі як у класовому, так і в національному розумінні. У той час як значна частина традиції цієї української справи спиралася на селянство, і полонізація, і русифікація мали за проводирів насамперед шляхетські та урядові кола, а для них український селянин був не суб'єктом, а об'єктом діяльності»[2].

Однак послідовна русифікаторська політика на Правобережжі, активізація якої спостерігалася після придушення Листопадового та Січневого повстань, дала свої результати. Скажімо, на зламі XIX—XX ст. «столичний» Київ перетворився з польського «на російський анклав серед українського сільського населення» (за словами Я. Грицака). Нову ситуацію відзначив в автобіографічних спогадах наддніпрянський письменник В. Короленко. Свої враження як сучасника епохи початку XX ст. він прокоментував

[1] Єфремов С. Фатальний вузол. — К.: Вид-во «Вік», 1910. — С. 9.

[2] Жураківський Г. До питання про джерела освітньої діяльності старої Київської Громади // Записки Київського Інституту Народньої Освіти. — К., 1930. — С. 135.

так: «Найменш... оформленим був вплив український, ідучи од нижчого гурту людей, позбавлених тоді всяких ознак культурного життя й соціяльно поставлених у самому низу громадської піраміди. Найдужчий, — як і треба було сподіватись, беручи на увагу, що це діялось в 50 роках минулого віку на Правобережній Україні, — був польський вплив. То була сфера повсякчасних зносин з околишнім світом, сфера інтимного родинного життя, нарешті сфера культури — письменства і театру»[1].

Таким чином, можна зробити висновок, що в середині XIX ст. на Правобережжі України культурно сильнішим був польський вплив, тоді як етнічно та соціально (тобто кількісно) більший потенціал належав українству.

На півдні, за даними 1782 р., українці становили 71,5 %. По суті, з кінця XVIII ст. «край волі та свободи» являв собою велику розмаїтість етнічного складу населення. Щоправда, чисельно українці помітно домінували й надалі. Як відомо, у XIX ст. у цьому регіоні активізувалися імміграційні процеси. І хоча саме Правобережжя та Лівобережжя було основними районами виходу переселенців, наприкінці століття частка українців тут помітно зменшилася — офіційно до 56,7 %. Проте українські дослідники С. Рудницький, Ф. Турченко та ін. аргументовано доводять, що цей показник штучно занижений. Оскільки російські посадовці вважали за обов'язок зробити кількість корінних росіян на українських землях якнайбільшою. Крім того, природний приріст українців перевищував відповідні показники інших національностей, а чисельність населення й надалі зростала за рахунок переселенців, у складі який українці переважали як відносно, так і абсолютно. І все ж слабкість автономних традицій, спричинена хліборобським характером колонізації Південної України саме українцями (у містах їх мешкало лише 6,6 %)[2], помітно стримувала формування національної ідентичності цієї найчисленнішої етноспільноти.

Незважаючи на реформи 1860—1870-х рр., українське суспільство продовжувало зберігати свою станово-ієрархічну структуру.

---

[1] Єфремов С. Фатальний вузол. — С. 9—10.

[2] Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. 1860—1890 гг. — Черкассы, 1993. — С. 130, 232.

Основним привілейованим станом лишалося дворянство. Значно вищий статус мало також духовенство, купецтво, інші представники підприємницьких кіл. Селянство, попри зміну юридичного статусу більшої його частини, лишалося найменш захищеним станом. В українських губерніях мешкали представники інших соціальних або етноконфесійних груп: козацтво (Полтавщина, Чернігівщина), старовірці, іудеї тощо. Для багатьох людей того часу найхарактернішою була саме станова ідентичність, адже вона мала досить давню традицію і виступала основою для збереження певного статусу і правового захисту.

Істотний вплив на ідентифікацію українців мала їхня релігійність. У сучасній науковій думці серйозну увагу звертають на роль релігійного чинника в становленні модерних національних спільнот. Так, Е. Сміт наголошує, що етнічна та релігійна ідентичність мають багато спільних рис. Обидві вони походять від схожих культурних критеріїв класифікації, часто перекривають і посилюють одна одну. Поодинці або разом вони можуть мобілізувати й підтримувати міцні спільноти[1]. Українська релігійна ситуація другої половини XIX — початку XX ст. була доволі складною. Для галичан греко-католицизм справді став консолідуючим чинником, бо на той час набув усіх характерних ознак національної конфесії, яка протистояла покатоличенню та ополяченню. Тому конфесійна ідентичність тут розглядалася як адекватна до етнічної або національної. Поняття «греко-католик» було синонімом слова «українець». Для наддніпрянців, навпаки, православ'я не було диференціювальним чинником від православного населення імперії, передусім росіян. Поступово, але неухильно втрачаючи самобутні етнічні риси, воно підштовхувало до асиміляції та розчинення у загальноруському православному світі. Хоча православна церква на Наддніпрянщині, особливо в західних (правобережних) губерніях, продовжувала зберігати особливі «українські» риси протягом усього XIX ст. Прихильність до місцевої традиції була притаманна досить помітній частині сільського духовенства. «Русифікація» церковного

[1] Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С.17.

життя реально охопила його зовнішні вияви, залишивши поза впливом найглибший рівень «народного православ'я».

Цілком очевидно, що різна конфесійна належність відштовхувала галичан і наддніпрянців одне від одного. Однак, до честі тодішньої української інтелектуальної еліти, варто визнати, що їй вдалося уникнути серйозного протистояння в цій площині. Але ставало зрозумілим, що об'єднати українців може лише нова національна свідомість. У цьому сенсі цілком слушним виглядає загальнотеоретичний висновок уже згаданого Е. Сміта про те, що релігійний розкол довгий час перешкоджав формуванню сильної і тривкої етнічної свідомості серед такого населення, аж поки доба націоналізму спромоглася об'єднати спільноту на новій, політичній основі.

Можливості й тенденції самоідентифікації наддніпрянських українців будуть не цілком зрозумілі, якщо не враховувати такі важливі феномени цього часу, як максимальне розширення української етнічної території та своєрідний «демографічний вибух» на зламі XIX—XX ст. До Першої світової війни природний приріст населення на українських територіях у складі Російської імперії був найвищий з усіх країн Європи завдяки високій народжуваності, незважаючи навіть на відносно високу смертність. Високий рівень природного приросту українського населення давав змогу компенсувати втрати внаслідок русифікації. Багатомільйонне українське селянство виявилося вкрай складним об'єктом для асиміляції. Більше того, воно демонструвало спроможність до «природної» асиміляції мігрантів іншої етнічності, у тому числі й російської. Як підкреслював І. Нечуй-Левицький, великоруси, які оселилися між українцями, переймали українську мову та звичаї. Зберігали свої етнічні ознаки лише старообрядці, але в окремих регіонах, наприклад «коло Черкас, і розкольники говорять по-українському, носять одежу наших мужиків, так що їх не можна вже впізнати між нашими селянами»[1]. Причому, як зауважує Я. Грицак, українці Наддніпрянщини значно меншими темпами зросійщувалися, ніж полонізувалися галичани.

[1] Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позвах з Московщиною: Культурологічні трактати. — Львів, 1998. — С. 125.

Однак цей процес усе ж таки поволі відбувався, в основному за рахунок урбанізації та міграцій. На це працював «неукраїнський» характер більшості міст Наддніпрянщини, адже українці серед мешканців міст Російської імперії становили лише 1/13 від загальної кількості (самі ж становили 1/6 населення імперії). Лише в Харківській і Полтавській губерніях понад 50 % міського населення становили українці. Полтава на той час була єдиним губернським центром (із 9 «українських» губерній), де українці становили більшість. Характерно, що українське населення було переважно зосереджене в невеликих містах, які не могли відігравати роль адміністративних і культурних центрів. Водночас що більше було місто, то потужніше працювали механізми зросійщення українського населення, особливо селянства, яке у пореформений час поповнювало лави робітників і службовців. Як наслідок, протягом 1860—1890-х рр. «зрусифікувалося» майже 1,4 млн етнічних українців.

Цілком зрозуміло, що це породжувало істотне соціокультурне протистояння між традиційним селом, з його українською етнографічною стихією, та модернізованим поліетнічним містом, яке претендувало на роль провідника «високої» імперської культури. Наслідки такого антагонізму не могли не позначитися на ідентифікації різних верств українського населення.

Поширення модерної національної свідомості було більш ефективним запобіжником проти асиміляційних процесів. Проте помітні зрушення щодо національного усвідомлення на Наддніпрянщині припадають лише на період 1905—1907 рр. Цей факт заслуговує на окрему увагу, оскільки галицькі українці не знали такої революціонізації власного усвідомлення. На підросійській же частині українських земель відбувалася загальна лібералізація політичного режиму. Її результатом стала поява певних перспектив націоналізації широких мас. Характерно, що, за І. Лисяком-Рудницьким, «рівень національної свідомості українських мас був іще настільки низьким, що, коли почалася революція 1905 р., вона не набрала на Україні виразного національного забарвлення»[1]. Але під час революційних

[1] Лисяк-Рудницький І. Український національний рух... — С. 479.

подій поступово актуалізувалося національне питання. Особливого політичного звучання воно почало набувати тоді, коли українській свідомій інтелігенції вдалося використати соціальне незадоволення селянства в політичних цілях. Як наслідок — не забарилися певні здобутки і на національній ниві: втратив чинність дискримінаційний Емський указ, стало реальністю українське громадське життя (організувались «Просвіта», кооперативи, хати-читальні тощо), з'явився український масовий друк і наукові інституції.

Певний подив сучасників викликала поява національно свідомих українських депутатів у I Думі — вихідців із селян. Проте питання про глибину поширення модерної національної свідомості в народних масах потребує подальшого дослідження. Принаймні помітно різняться безпосередні суб'єктивні спостереження та наукові узагальнення з цього аспекту. Стаття в газеті «Рада» під назвою «Голос із села» характеризувала рівень національної свідомості так: «По деяких селах... селяни дуже мало свідомі щодо національності. Їм відомо, що вони не москалі, а малороси, як вони кажуть, а хто такий малорос, які його потреби і чим він відрізняється від москаля, цього він не скаже»[1]. Тобто тут фактично йдеться про елементи деякого етнічного (навіть етнорегіонального) розрізнення, а не чіткого національного усвідомлення. Хоча у джерелах (особистого походження) зустрічаються і приклади справді національної ідентичності. Так, Є. Чикаленко занотував у щоденнику: «В селянстві... (національна) свідомість за останні роки дуже поширилась, поглибилась. Є села, в яких майже всі селяни свідомі націоналісти, навіть шовіністи українські; це залежить від учителя, чи від фершала, який пробудив у них ту свідомість»[2].

Обережніше таку ситуацію оцінює Я. Грицак. Він вважає, що селянство — найчисленніша група тогочасного суспільства — «не диспонувало тим, що можна було б назвати національною свідомістю у модерному значенні цього слова. Та все ж українські

[1] Рада. — 1906. — 17 вересня.
[2] Чикаленко Є. Щоденник (1907—1917). — Л., 1931. — С. 289.

селяни мали певні її «підсвідомі» зародки, що могли стати політичним капіталом на майбутнє»[1].

Зауважимо, що підросійська частина України не була однорідна щодо поширення національної свідомості. Найбільший її рівень простежувався саме на Середній Наддніпрянщині (у Київській губернії), колишній Гетьманщині, Поділлі, дещо менший — на Слобожанщині. Значно менш національно свідомими були українці, які заселяли території чорноморського узбережжя та промислового південного сходу. Такий розподіл сформувався історично і в наступний період зберігався досить виразно.

Аналіз стану суспільства Наддніпрянщини XIX ст. показує, що в ньому реально існувала складна система різних ідентичностей, яка мала своєрідну ієрархію та динаміку. Зокрема, можна виділити слов'янську, «спільноруську», регіональну, національну (різного спрямування), конфесійну, станову ідентичності. Зрозуміло, що для кожного індивіда чи групи була характерна своя шкала ідентифікаційних цінностей. Проте для більшості суспільства пріоритетними лишалися станова чи регіональна ідентичності. Далі за значенням ішли конфесійне самоусвідомлення, а за ним і решту. Можна передбачити, що, власне, національна ідентифікація для великої кількості українців лишалася на одній з останній позиції.

У цьому сенсі є слушною ідея П. Магочія щодо існування в українському суспільстві ієрархії численних лояльностей. Зокрема, й таке його твердження: «Увесь хід українського національного відродження до Першої світової війни... можна трактувати як історію конфлікту між структурою численних культурних і національних лояльностей, з одного боку, і структурою взаємовиключних свідомостей — з другого»[2]. Тобто для суспільної думки того часу було цілком нормальним, що та чи інша особа вважала себе водночас і малоросом, і росіянином. Відповідно ієрархія численних лояльностей або національних

[1] Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX—XX століття. — К., 1996. — С. 99.

[2] Магочій П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. іст. журн. — 1991.— № 3. — С. 103.

свідомостей сприймалася як природна, певним чином традиційна, а не як свідчення асиміляції, а тим паче національного зрадництва. Однак поглиблення соціальних суперечностей, посилення конкуренції в умовах подальшої модернізації підштовхують до поширення у частини суспільства переконання про те, що більш життєздатним принципом може бути структура взаємовиключних свідомостей. Тобто особа має однозначно визначитися з власною лояльністю і бути або українцем, або росіянином (варіанти — або українцем, або поляком тощо).

Проте цілком очевидно, що тривалий час, принаймні до революційних подій 1917 р., масовою лишалася малоросійська ідентичність. Чимала кількість етнічних українців, усвідомлюючи власну самобутність, все ж вважала себе частиною більшої спільноти — «російського народу». Такий тип самоусвідомлення був характерними не тільки для соціальних «верхів», наближених до імперської еліти, а й для супротивників царської влади (скажімо, для представників загальноросійського революційного руху). Отже, тут маємо місцевий локальний варіант «спільноруської» ідентичності. При цьому варто зважати на двозначність такого типу самоусвідомлення. З одного боку, малоросійство як таке давало основу (певну історичну традицію) для виникнення та функціонування проекту «великої російської нації», з другого — воно, поряд з іншими регіоналізмами (скажімо, із західнорусизмом), не могло становити для нього істотної конкуренції.

Крім того, малоросійське середовище, з його позитивним ставленням до місцевої традиції, було живильним ґрунтом для українофільських настроїв, а отже, й до більш чіткого національного усвідомлення. У таких умовах зростала ситуативність і роль суб'єктивних чинників щодо спрямування та конкретного «сценарію» національної ідентифікації тієї чи іншої соціальної групи або особи.

Очевидно, що всі з названих різновидів ідентичності, крім національної, були за своїм походженням та природою ще домодерними. Звідси стає зрозумілим, що в українському випадку конкуренція часто відбувалася не тільки між рівнозначними

категоріями усвідомлення, а й ідентичністю, яка сягала корінням «старого» традиційного суспільства, та національною ідентичністю, яка була по можливості максимально адаптована до потреб сьогодення (до загальнолюдського «проекту модерну»). Запропонований висновок не означає, що український національний проект уже за своєю природою мав потенційну перевагу перед «спільноруським». Насправді ситуація була значно складнішою, оскільки чільні діячі українського руху не завжди встигали давати раду викликам нового капіталістичного порядку, який руйнував традиційне суспільство з його сталою етнічною ідентичністю. Однак спроба конструювати «спільноруську» самосвідомість на уявлених засадах попередніх епох ще менше відповідала зазначеним викликам.

На межі століть дедалі виразніше простежувалася тенденція до зміни пріоритетів у системі різних ідентичностей. Національне усвідомлення, до того часу одне з маргінальних, змінювало свій статус і поступово завойовувало одну з провідних позицій, відтісняючи при цьому домодерні ідентичності: станову, конфесійну, регіональну тощо.

По смерті імператора Миколи I та з початком ліберальних реформ у Російській імперії поляки на територіях, загарбаних Росією наприкінці XVIII та початку XIX ст., отримали надію на відновлення державної незалежності. Після програної Кримської війни та певною мірою поступаючись тиску з боку Британії та Франції, царський уряд оголосив амністію учасникам повстання 1830—1831 рр., послабив цензуру, на заміну закритому Варшавському університету було відкрито Медико-хірургічну академію, Агрономічний інститут та Школу красних мистецтв. Було призупинено рекрутський набір до війська. Але при тому новий імператор Олександр II твердо заявив, що жодних поступок щодо незалежної Польщі не буде.

Тим часом серед народу розгорнувся бурхливий національно-культурний рух, що скоро набув політичного виміру. Почали поводитися масові демонстрації на ознаменування подій визволь-

ної боротьби. Об'єднання Італії, що сталося 1860 р., також додало надій. 1861 р. кілька масових демонстрацій у Варшаві переросли в сутички з поліцією та військом із численними людськими жертвами. Було створено мережу підпільних організацій, що розпочала агітацію серед населення та тиск на тих, хто зберігав лояльність до російського правління.

На кінець 1861 р. в польському визвольному русі визначилися два політичні табори, що дістали назву «червоних» і «білих». Рушійними силами першого з них були робітники, ремісники й селяни, дрібна шляхта, нижчі прошарки чиновництва, службовців і духовенства, другого — поміщики, середня і велика буржуазія, вищі прошарки духовенства і службовців. «Червоні» ставили своєю метою завоювати національну незалежність і провести низку демократичних реформ, у тому числі на користь селянства. Діячі «білих» були схильні до того, щоб використати утруднення царизму й домогтися усунення національних обмежень, розширення своїх прав, здобуття автономії або національної незалежності. Але, на відміну від «червоних», які бачили єдино реальний шлях до здійснення поставленої мети в збройному повстанні, «білі» дотримувалися поміркованої тактики. Вони виступали проти аграрних реформ «червоних» та розраховували на те, що тиск європейських держав змусить російський уряд до поступок.

Політика царського уряду коливалася між певними поступками польському рухові та посиленням утиску. На початку 1861 р. на території Королівства Польського було запроваджено військовий стан. Але вже влітку 1862 р. відбулася нова спроба порозуміння: намісником Польщі став ліберально налаштований великий князь Костянтин, а на чолі цивільного уряду став маркграф Александр Велопольський. Одначе загасити визвольний рух не вдалося. Сталося кілька замахів на життя великого князя й Велопольського. Один із замахів скоїв уродженець Сумщини, штабс-капітан Андрій Потебня, один із засновників і керівників «Комітету російських офіцерів у Польщі», який вважав, що повстання в Польщі підштовхне революцію в Російській імперії. Після невдалого замаху Потебня перейшов на нелегальне становище, а на початку 1863 р. очолив один із партизанських загонів і поліг

у бою з російськими військами. У червні 1862 р. «червоні» утворили Центральний національний комітет та почали підготовку збройного повстання, яке мало спалахнути навесні 1863 р. Центральний національний комітет мав таємні комітети в Королівстві Польському, а також у Литві, Білорусі та Правобережній Україні, мав своїх представників у європейських країнах.

Велопольський, бачачи, що події цілковито виходять з-під контролю російського уряду, висунув ідею вилучити з киплячого казана, яким стало Королівство Польське, найбільш активний елемент. Було ухвалено рішення відновити рекрутські набори та забрати в армію міську молодь за наперед підготовленими списками.

Центральний національний комітет, щоб перешкодити цьому, призначив повстання вночі з 22 (10) на 23 (11) січня 1863 р. і звернувся до народу Польщі зі спеціальною відозвою. У ній, поряд із закликом до зброї, проголошувалася свобода і рівноправність усіх громадян країни незалежно від їхнього соціального походження, віросповідання і національної приналежності.

Виконуючи рішення Центрального національного комітету, польські повстанці в призначений час напали на 33 гарнізони царської армії. Хоч подекуди вони й завдали дошкульних ударів невеликим військовим підрозділам, але досягти перемоги їм не вдалося. Не справдилися надії на те, що вдасться захопити склади озброєння російської армії, і нестача вогнепальної зброї переслідувала повстанців у всьому ході їхньої боротьби. Далася взнаки незадовільна підготовка повстанців, нечисленність їхнього складу, розрізненість, брак досвідчених командирів. У повстанській армії налічувалося лише близько 20 тисяч погано озброєних бійців, тоді як царська армія, що протистояла їм, складалася із 125 тисяч добре навчених і озброєних солдатів та офіцерів. Незважаючи на це, росіяни були досить налякані активністю повстанців, вивели російські військові відділи з більшості теренів Королівства Польського, сконцентрувавши їх в нечисленних великих гарнізонах. Повстанцям не вдалося скористатися тим, що вони фактично стали господарями більшості країни, і російський уряд, оговтавшись, перейшов у наступ. Повстання перетворилося на жорстоку партизанську війну, що затягнулася на півтора року.

Одним із виступів 23 (11) січня 1863 р. був напад 400 повстанців (переважно русинів-українців) на Грубешів. Загін очолював православний сільський лікар із Дубенки Микола Нечай. Повстанці роззброїли російських військовиків та захопили повітову касу. 17 (5) лютого загін (що налічував уже 500 осіб, мав у складі кінну сотню та отримав як військового командира офіцера-ветерана повстання 1831 р. Освальда Радзейовського) дав бій російській військовій колоні, висланій із Любліна, коло Рудки. Повстанці сміливо атакували ворога, але були змушені відступити, втративши 11 людей убитими, коли планована кінна атака у фланг росіянам не відбулася. 22 (10) лютого коло Жалина залишки загону були знову атаковані та розсіяні росіянами. Нечай був узятий у полон і невдовзі розстріляний за вироком військового трибуналу.

Ще задовго до січневих подій 1863 р. керівники польського визвольного руху створили на Правобережній Україні широку мережу повстанських організацій, очолених десяцькими, соцькими, тисяцькими й окружними начальниками, що підлягали керівникам повітової повстанської адміністрації, її очолював спочатку Центральний комітет на Русі, а пізніше Провінціальний комітет на Русі, утворений 22 серпня 1862 р. У Правобережній Україні майже 10 % населення, або 485 тисяч, були поляками. Більш того, серед них було багато шляхти, якій належало 80 % усіх приватновласницьких земель та більша частина матеріальних ресурсів краю. Правобережна шляхта поділяла погляди й прагнення прихильників польського визвольного руху, і Центральний національний комітет розраховував, що вона могла б стати значною опорою в їхній боротьбі. Керівниками Провінціального комітету на Русі були А. Юр'євич, Е. Ружицький, І. Коперницький, Б. Жуковський. Провінціальний комітет призначив керівників підготовки і проведення повстання в окремих губерніях. Ці обов'язки в Київській губернії поклали на штабс-капітана В. Рудницького, в Подільській — на О. Яблоновського і у Волинській — на Е. Ружицького. У ході підготовки повстання в першу чергу звертали увагу на правобережних поляків: розповсюджували заборонену цензурою патріотичну літературу, залучали нових членів повстанських загонів, збирали кошти для придбання зброї й військового спорядження,

організовували маніфестації (наприклад, не менш як 45 у трьох правобережних губерніях лише в серпні-вересні 1861 р.).

Учасники польського визвольного руху добре розуміли, що успіх майбутнього повстання значною мірою залежатиме від тієї позиції, яку займуть місцеві селяни. Тому повстанці поводили агітацію й серед них, як за допомогою відозви («До козаків, що тепер селяни», «Брати поляки, русини і литовці» та інші), так і виступів на сільських сходах. Одначе вплив польської пропаганди на селянські маси був слабкий. Головним чином це було спричинено тим, що не тільки «білі», а й більша частина «червоних» відстоювала збереження поміщицького землеволодіння, тому вони в своїй агітації або зовсім обходили аграрне питання, або обмежувалися надто загальними обіцянками. Навіть на початку збройного повстання декрет Центрального національного комітету від 22 (10) січня 1863 р. говорив лише про передавання у власність селян тільки тих земель, які перебували на час повстання у їх користуванні й за які вони мали виплачувати належні податки. Поміщикам обіцяли виплатити відповідну винагороду з загальнодержавного фонду. Іншим декретом, ухваленим того ж дня, сповіщалося про намір уряду відразу ж після перемоги повстання наділити всіх бідних, безземельних селян, які брали участь у збройній боротьбі проти царизму, ділянками землі з державних земельних фондів у розмірі близько 3 моргів (1,7—1,8 десятини). У разі загибелі повстанця цей наділ передавався його сім'ї. Селяни Правобережної України поставилися до таких обіцянок скептично.

У результаті на Правобережній Україні повстанські загони складалися з місцевого польського населення, здебільшого дворянства і дрібної шляхти. Так, з 1341 репресованого учасника повстання після його придушення по Київській губернії понад 66 % становили дворяни, близько 14 % — селяни й міщани, 20 % — однодворці та почесні громадяни; у Волинській губернії на 903 репресованих припадало: дворян — 569, селян і міщан — 140, однодворців 162 та представників інших станів — 32 особи.

Керівниками повстання на території Правобережної України були Е. Ружицький, І. Коперницький та О. Яблоновський. Вони вимагали від центрального проводу повстання у Королівстві

Польському, щоб сильні повстанські загони увійшли з австрійської Галичини до Правобережжя. Повстанський комітет у Львові з цим планом не погодився, але Ружицький домовився з одним із керівників повстанців, генералом Ю. Висоцьким, що на початку травня почнеться повстання на Київщині та Волині, якому допоможе загін Висоцького. Була випущена відозва до поляків на Русі, яка закликала до надання допомоги повстанню в Литві та Польщі. Народний Уряд (як став називав себе Центральний національний комітет) призначив генерала Висоцького головнокомандувачем збройних вил повстанців у Люблінському воєводстві та на Русі. Поділля мало повстати трохи пізніше, туди мав увійти з території румунської Молдови з кількома сотнями добре озброєних повстанців полковник З. Мілковський. Існував також план висадження в Одесі ґарібальдійського легіону з Італії на чолі з сином Ґарібальді, але з цього фантастичного плану нічого не вийшло.

Ружицький планував почати повстання у Волинській губернії (переважно в її північній частині) 8 травня, і в цьому напрямку 7 травня (25 квітня) 1863 р. було відправлено з Києва кілька груп під загальним керівництвом капітана В. Рудницького.

Щоб привернути на свій бік селянство, повстанці проголосили так звану «Золоту грамоту», у якій обіцяли, що у власність селян довічно та без жодної оплати переходять орні землі та майно, за які зараз селяни мали сплачувати чинш чи відробляти панам. Селяни сприйняли цю відозву по-різному. У низці місць українські селяни прихильно ставилися до повстанців. Так, у селі Насташка Васильківського повіту їх зустрічали хлібом-сіллю, а в селі Великополовецьке того ж повіту, Гуровець Бердичівського повіту та в деяких інших селах вступали до повстанських загонів і разом із польськими патріотами мужньо билися з царськими військами. Часом селяни сприймали заклики повстанців вороже, не вірячи їм. Траплялися навіть напади на повстанців, що зачитували селянам «грамоти». Найбільша така трагедія сталася в селі Соловіївка 9 травня (27 квітня) 1863 р. Невеликий загін з 21 особи, що протягом трьох днів їздив селами, зачитуючи «Золоту грамоту», був оточений кількома сотнями озброєних селян та знищений. Уціліло лише 9 поранених, яких селяни передали поліції.

За словами польського історика (і учасника антикомуністичного підпілля після Другої світової війни) Павла Ясениці, «український люд боровся з повстанням не тому, що воно було польським, а тому, що він вважав його панським».

На цій ненависті українського селянства до польських панів зіграв царський уряд. Згідно з наказом Київського генерал-губернатора з-поміж офіцерів Київського військового округу (що охоплював три правобережні губернії, Київську, Подільську та Волинську) було призначено начальників загонів сільської озброєної варти. Начальником у межах Заславського повіту був призначений поручник 8-ї артилерійської бригади Картамишев. Окрім Заславського повіту, військові начальники для сільської варти призначені були: в Житомирському повіті — підпоручник Нікольський, у Новоград-Волинському — поручник Валуєв та в Острозькому — капітан Авксентьєв. До обов'язків цих офіцерів входило завжди мати точні свідчення про кількість сільської варти; особисто перевіряти її в місцях перебування; знати про можливі зміни в чисельному складі варти. Самі ж вартові обирали з-поміж себе так званих десяцьких та соцьких. У свою чергу, офіцер мав визначити, чи є здібними обрані на керівництво і чи благонадійні вони; коли в нього з'являлися сумніви, він повинен був вимагати перевиборів. Начальники-офіцери повинні були постійно перебувати в повітових містах, підпорядкованих їм варт, а в разі військових дій — керувати вартовими.

Оскільки невеликі загони польських повстанців створювалися на широких просторах Правобережної України в різних місцях, боротися з ними регулярними військами влада практично не могла, а отже, було вирішено провести своєрідну «всенародну мобілізацію». У кожному селі чи містечку третина дорослого населення мала вступити до сільської варти. Сама варта поділялася порівну на охоронну варту для охорони свого поселення, залишаючись по своїм домівкам, і на рухому варту, що мала за обов'язок постійно пересуватися й оглядати навколишню місцевість, а щонайперше — ліси. П'ята частина цих стражників мала бути кінною. У випадку появи повстанців, стражники мусили переслідувати їх та ловити, а коли повстанців було багато, то повідомляти про них начальникам поліції для надсилання військ. У спокійний

час інструкція дозволяла рухомому складу варти залишатися на своїх місцях і займатися сільськими справами.

Показовою є рекомендація щодо способу мобілізації до числа варти. Інструкція про сільську варту зазначала, що варта як охоронна, так і рухома формується селянами самостійно за бажанням, але якщо бажання немає, то вона повинна бути сформована за ухвалою сільських і волосних старшин. А кожен, хто вступив до варти, має перебувати в ній не менш як два тижні. При цьому вогнепальна зброя, пояснював параграф 13-й, видається лише десяцьким і соцьким, якщо вони вміють стріляти. Інші стражники мають озброїтися списами, косами та сокирами на випадок переслідування повстанців, в інших же випадках виконання своїх обов'язків — під час охорони мостів, переправ, під час допиту захоплених підозрілих, озброєнням мають бути палиці та дрюки. Параграф 16-й повідомляв, що зброя для десяцьких та соцьких має бути доставлена з Київського арсеналу, якщо вони не зможуть відбити рушниці та пістолети в повстанців. Параграф 17-й повідомляв, що «государ імператор» милостиво звелів за вбитих стражників або покалічених повстанцями, відповідним сім'ям видавати залікові рекрутські квитанції. А ще однією пільгою був привілей отримати стражниками частину того майна, яке ними буде відбите в повстанців. Натомість кожен, хто не виконає своїх обов'язків як стражник, буде притягнутий до відповідальності.

Уже 8 травня (26 квітня) сільська варта напала на групу з 7 повстанців у Троянові, а 10 травня (28 квітня) вона допомогла загонові полковника Зердієва (дві роти 4 батальйону Подільського резервного полку і три роти 4 батальйону Празького резервного полку) розгромити повстанський загін колишнього поручника Адама Лукаша Зелінського із 187 кіннотників і 68 піхотинців під Лукою неподалік від Тараща. Третина загону загинула в бою, а залишки було взято в полон через два дні під Ісайками Канівського повіту. Було також вчинено напади на маєтки шляхтичів-поляків.

У Київському військовому окрузі було до 45 тисяч російських військ. Разом із сільською вартою цього виявилося не тільки достатньо для придушення повстання в межах округу, але навіть для допомоги в суміжних частинах Люблінської і Гродненської губерній.

Повстанці зосередилися особливо у Васильківському повіті, в маєтку графів Браницьких. 8 травня (26 квітня) 1863 р. Ружицький на чолі близько 170 кіннотників виступив до Любара, де наступного дня він розігнав невеликий російський загін. 12 травня (30 квітня) його загін перейшов до Полонного. Російська залога втекла, залишивши повстанцям військовий арсенал. Загін тепер налічував 190 волинських кіннотників, 50 косиньєрів і 40 стрільців, і протягом кількох днів Ружицький тренував своїх бійців та чекав переходу кордону з боку Австрійської Галичини загоном Висоцького, але, як виявилося, даремно.

15 (3) травня Ружицький вирушив до Мирополя назустріч загонові Я. Храницького. 16 (4) травня до містечка практично одночасно з повстанцями підійшли три сотні козаків та дві піхотні роти під командуванням капітана Казнакова. Відбувся запеклий бій, наприкінці якого волинська кіннота сильно пошарпала козаків. Ружицький відійшов від Мирополя, а наступного дня туди підійшов загін Храницького силою 382 повстанця, але лише 300 з них були озброєні. Не зумівши пробитися на з'єднання з Ружицьким, Храницький був змушений прийняти бій та зазнав поразки, втративши вбитими, полоненими та втікачами понад 100 бійців.

Ружицький залишив у Мирополі відділ піхоти під проводом Владислава Цехонського, а сам із кінними повстанцями пішов на Поділля. Але на Поділлі повстання не спалахнуло, не в останню чергу через те, що терени не дуже придатні до партизанських дій. Тим часом загін Цехонського був розбитий росіянами під Миньковцями 22 (10) травня, і його залишки приєдналися до Ружицького, загін якого тепер залишався єдиним повстанським загоном на Правобережжі, оточеним з усіх боків більшими силами ворога (що налічували разом близько 15 тисяч). 25 (13) травня під Ляшками відбувся бій із козаками, що переслідували його загін протягом цілого дня за підтримки двох рот піхоти, посаджених на вози. 26 (14) травня під Салихою Ружицькому вдалося вирватися з російського кільця оточення та перейти 27 (15) травня із своїм загоном через кордон до Галичини. Там він реорганізував залишки свого повстанського загону в кінний Волинський полк, але в бойових діях уже не взяв участі. Кампанія тривала

всього 3 тижні, і це був початок кінця для повстання у Правобережній Україні.

Незважаючи на поразку повстанських загонів на Правобережжі, генерал Ю. Висоцький продовжив підготовку своєї експедиції. Наприкінці червня 1863 р. загони повстанців почали збиратися на австрійсько-російському кордоні на ділянці від Лучиць до Сінькова та перейшли кордон 1 липня (19 червня) 1863 р., більш як через місяць після того, як загін Ружицького перетнув кордон у протилежному напрямку.

Першою метою походу мало стати захоплення Радзивилова, який боронила російська залога з 500 солдатів. Повстанці утворили три колони. Ліву з 360 бійців очолив полковник Францішек Городинський. Головними силами (800 піхотинців і 200 кінних) командував сам Висоцький. Праву колону з 500 добровольців очолив полковник Мінєвський. Зранку 2 липня (20 червня) ліва колона мала атакувати Радзивилів з боку Кременця. Колона Висоцького мала вдарити на місто з півдня, через передмістя Левятин. Мінєвський мав ударити з півночі.

Напад на місто не вийшов через те, що не вдалося забезпечити синхронність дій різних загонів повстанців. Колона Городинського першою почала наступ, але відступила після загибелі її командира і багатьох бійців. Росіяни встигли зайняти передмістя Левятин, яке Висоцький розраховував, що буде вільне від ворога. Після запеклого бою повстанці взяли Левятин, але були змушені відступити з тяжкими втратами від міста і зрештою перейти австрійський кордон. Колона Мінєвського взагалі не встигла вчасно вийти на вихідні позиції. Проблукавши кілька днів по околицях, вона також повернулася до Галичини.

Експедиція полковника Мілковського навіть не змогла перетнути російський кордон. 15 (3) липня 1863 р. після короткого бою вона була роззброєна румунськими військами під Костангалією на румунському березі Пруту. Невдало закінчилася й остання спроба сильного повстанського загону з Галичини перетнути кордон коло Жджар 1 листопада (20 жовтня) 1863 р.

Близько 20 повстанських загонів, що діяли в Правобережній Україні, були розгромлені, а частина з них перейшла на територію

Галичини. Під час 35 збройних сутичок було вбито 569 і поранено 109 повстанців, кілька тисяч роззброєно та ув'язнено. Загальна ж кількість репресованих учасників повстання становила 4470 осіб.

Поразка повстання у Правобережній Україні полегшила боротьбу російського уряду з визвольним рухом у самій Польщі, Білорусі та Литві. У травні 1863 р. Народний уряд створив паралельну підпільну державу — власну поліцію, пошту, податкові органи, що якийсь час діяли паралельно з російською адміністрацією. Під час Другої світової війни цей досвід став у пригоді Армії Крайовій.

Дипломатичні демарші Франції, Британії й Австрії, на які розраховували «білі», виявилися безрезультатними та сприяли зближенню між Росією і Пруссією (це, в свою чергу, долучилося до перемог Пруссії у війнах 1866 р. з Австрією та 1870 р. із Францією). Із призначеннями імператором Олександром II генерал-губернатором Південно-Західного краю генерала Михайла Муравйова та намісником Королівства Польського генерала Федора Берґа почався період жорстокого терору проти повстанців і тих, хто їм симпатизував. На початку березня 1864 р. царський уряд оголосив про проведення селянської реформи на землях, охоплених повстанням, на умовах, більш сприятливих для селян, ніж у решті імперії. До вересня 1864 р. повстання було придушено, хоча останній загін повстанців (під проводом священика Станіслава Бжускі) тримався на Підляшші до квітня 1865 р.

Протягом 15 місяців боїв через загони повстанців пройшло близько 200 тисяч людей (хоча одночасно діяло не більш як 35 тисяч) що дали 1228 боїв російським військам (956 у Королівстві Польському, 237 в Литві та Білорусі, 35 у Правобережній Україні). Легендарне повстання стало важливим компонентом польської національної свідомості. Не виключено, що повстання зупинило процес русифікації поляків. У той же час царський уряд посилив русифікацію України, почавши розглядати українську ідею як «польську вигадку». На міжнародній арені повстання призвело до посилення Пруссії та стало важливим етапом до утворення Німецької імперії, що почала претендувати на роль гегемона в Європі, зумовивши з часом дві світові війни.

В українській історичній літературі та масовій свідомості досить поширена думка про те, що все XIX ст. було всуціль бездержавним періодом, оскільки до того часу українська спільнота повністю втратила навіть рештки самоврядування. Ліквідація козацької автономії Гетьманщини, Слобожанщини та Запоріжжя супроводжувалася внутрішнім переворотом у світогляді тогочасної української провідної верстви. Це знаходило свій зовнішній вияв у русифікації козацької аристократії, перетворенні її на частину імперської еліти. Ще раніше на шлях денаціоналізації втрапила еліта на Правобережжі, яка досить швидко усвідомила себе спочатку частиною шляхетської верстви Речі Посполитої, а згодом змушена була маніфестувати свою лояльність до Російської імперії.

Показово, що разом із втратою власної владної верхівки з суспільного обігу зникає і таке поняття, як «українська політика».

Вочевидь, усе, що стосувалося українських земель, вирішувалося в координатах політичних інтересів інших потуг і було «внутрішньою справою» або Російської, або Австрійської імперій. Пробудження новітнього українського національного руху спричинилося до появи «українського питання», яке дедалі більше набувало політичного характеру, поки знову не перетворило на реальність окрему українську політику.

Отже, за всіма цими трансформаціями вимальовується досить важлива проблема існування, характеру та якості тогочасної «української» еліти. Важливими також видаються стосунки, які існували між верхівкою та широкими народними масами: наскільки вони були нормалізовані, гармонійні та взаємолояльні. Цілком зрозуміло, що це безпосередньо впливало на ідентифікацію різних верств населення, можливість народнокультурної мобілізації задля досягнення національних інтересів.

Як відомо, імперський уряд активно залучав лояльно налаштовані еліти національних неросійських регіонів, які були інтегровані до аристократії імперії. Андреас Кеппелер вдало зауважує, що використання станових критеріїв та лояльності сприяла підвищенню статусу вищих прошарків колишньої Гетьманщини (малоросів — вірних слуг династії) у ієрархії лояльності Російської імперії[1]. Але в українському випадку кооптації еліти колишньої Гетьманщини спостерігаються певні особливості. Так, на відміну від інших неросійських еліт (балтійських німців, поляків, фінів, грузинів), які зберегли свою етнічну (етнокультурну) ідентичність, українська еліта під впливом тиску російської імперської культури швидко денаціоналізувалася. Поступова акультурація українського дворянства призвела до зміни офіційного ставлення до них: малороси перестали сприйматися імперським центром як самостійна етнічна група.

Надалі соціальна мобілізація для українців різних станових груп була можлива лише за умови лояльності до імператора й держави та прихильності до російської культури, у тому числі й мови. Характерно, що русифікаційний принцип спрацьовував

[1] Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 9—11.

не тільки при формуванні еліти, але й «контреліти». Під якою розуміється загальноімперський революційний рух. У межах такої системи, на перший погляд, мали складатися оптимальні стосунки між елітою і народними масами, представленими передовсім селянством, яке ще не набуло чіткої національної свідомості. Але реальна ситуація мала принципово інший вигляд. Виявилося, що соціальний антагонізм між селянством та дворянством набуває якщо не національного, то виразно етнічного характеру. Досить поширеним серед селянства було сприйняття поміщика як чужого не тільки за його становістю, а й за етнокультурними ознаками (поляк, великорос).

Водночас не варто вважати, що вся традиційна еліта була втрачена для української національної справи. Малоросійські дворяни або правобережні шляхтичі, як правило, мали подвійну лояльність і зберігали позитивне психологічне сприйняття своєї батьківщини. Їхню ідентифікацію можна визначати як ситуативну. Адже після падіння Російської імперії чимало зрусифікованих представників еліти доволі швидко «відновили» свою українськість і брали активну участь в українському громадському і політичному житті.

Таким чином, через історичні обставини провід української справи в XIX ст. на Наддніпрянщині (і на Наддністрянщині) опинився в руках інтелігенції. І в цьому можна побачити процес формування нової еліти. Проукраїнська інтелігенція виступає як одна з антиімперських сил, але до неї не варто зводити всю національну еліту. Такий підхід породжений тим, що для української історіографії була притаманна надмірна концентрація уваги на революційному русі й на тій «контреліті», яку він фактично представляв. Водночас надто мало уваги приділялося висвітленню діяльності інших елітарних груп: чиновництва, військових, аристократії, буржуазії. Тому можна цілком погодитися з позицією В. Потульницького, який розглядає українське лівобережне панство як органічну складову частину українського суспільства. Тим паче, що на Полтавщині та Чернігівщині нащадки української шляхти колишнього Гетьманату становили до 90 % землевласників. Представники цієї традиційної української еліти сповідували

консервативні, автономістські цінності та брали активну участь у найрізноманітніших формах суспільної діяльності: громадах, земствах, формуванні перших політичних партій тощо[1].

Принагідно зазначимо, що історія «національного відродження» XIX ст. продемонструвала певний колообіг регіональних українських еліт. Спочатку першість належала представникам колишньої Гетьманщини та Слобожанщини (Новгород-Сіверський, Харків), пізніше центр національного життя перемістився на Наддніпрянщину (Київ), далі через несприятливу ситуацію паростки свідомого українського життя плекалися поза межами власне української етнічної території в Женеві (М. Драгоманов) та частково в Петербурзі. У 1880—1890-х рр. першість переходить до української інтелігенції Галичини. Цей край до Першої світової війни відіграє роль українського П'ємонту. Але при цьому не варто забувати, що чималий потенціал українських інституцій у Львові забезпечувався зусиллями громадських діячів практично всієї України.

Цілком зрозуміло, що без діяльності еліти досягти радикального успіху в національній мобілізації мас було неможливо. Як справедливо зазначає Б. Кравченко: «Домінантним чинником, що визначає силу національної свідомості, є особлива поведінка еліти. Національна ідентичність — не вроджена ознака людини, а нова орієнтація в суспільстві». Але при цьому варто враховувати, що поведінка самої еліти може бути амбівалентною: такою, що сприяє народній мобілізації навколо неї, і такою, що співпрацює з чужинською владою й асимілюється з чужорідною культурою. «Якщо еліта не вимагає корпоративного визначення групи як цілого, то народ, хоч і підтримує свою культурну самобутність, не може розвинути спільного почуття національної ідентичності»[2], — резюмує Б. Кравченко.

Цікавою видається спроба виділити декілька генерацій новітньої української інтелігенції.

---

[1] Потульницький В. Світогляд українського лівобережного панства в другій половині XIX ст. // Київська старовина. — 2000. — № 4. — С. 32—39.

[2] Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. — К., 1997. — С. 14.

Уперше цю ідею виразно розвинув у знаменитій «Самостійній Україні» М. Міхновський, хоча його інтерпретація у цьому сенсі має явно негативістське забарвлення. В О. Забужко ця ідея викристалізувалася у «генераційну періодизацію» історії нової української культури, яка «передбачає в її розвиткові наступні етапи, відповідно до міри самоусвідомлення культурою себе як об'єктивації національного буття свого — суб'єкта — українського народу»[1].

Здається, що запропонована періодизація буде доречною й у ситуації, пов'язаній із впливом інтелігенції на національне усвідомлення широких мас. Конкретно вона виглядає так: перше покоління — від «Енеїди» І. Котляревського до «братчиків» (діячів Кирило-Мефодіївського братства), друге — «україно-філи», «сімдесятники», «громадівці», третє — покоління «Молодої України» (з кінця 80-х рр. XIX ст. по десяті роки XX ст.), четверте — покоління революційної доби та «розстріляного Відродження». Окресленій проблемі відповідають саме третє та четверте покоління, які виховані «українською ідеєю» й призначені логікою історії для того, аби завершити іманентно-інтелігентський етап українського національного руху.

На той час (1897 р.) українська інтелігенція становила незначний прошарок населення. У підросійській частині України лише 16 % юристів, менш як чверть учителів, 10 % письменників і артистів належали до української національності. На Галичині ситуація була не кращою. Крім того, українці були практично відсутні у вищих ешелонах інтелігенції, а значилися переважно (приблизно 3/4) серед «третього елементу», тобто земської та сільської інтелігенції, яка здебільшого не мала вищої освіти. Також було очевидним непропорційне територіальне розміщення інтелігенції. Найбільша її частка припадала на Лівобережжя (понад 40 % учителів, 45 % працівників державних установ). Ці особливості не могли не позначитися на потенційний можливості інтелігенції впливати на піднесення національного усвідомлення.

Однією з особливостей модерного українського націостановлення було те, що роль еліти з-поміж усіх потенційних верств

[1] Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період. — К., 1993. — С. 116.

населення змогла відіграти лише світська інтелігенція. Її значення у національних рухах, за Г. Сетоном-Вотсоном, є пропорційно оберненим до актуального рівня економічного розвитку суспільства і політичної свободи в ньому[1]. Як свідчила соціально-економічна та політична ситуація, в Україні у межах Російської імперії ця теза була вповні правомірною. Підрахунки А. Каппелера щодо участі інтелігенції в українському національному русі також підтверджують думку Сетона-Вотсона. Так, 1897 р. було зареєстровано 47 тисяч українців із середньою чи вищою освітою, що становило лише 0,3 % українського населення (для порівняння: серед російського населення України освічені верстви становили 5 %). Водночас інтелігенція домінувала в організованому національному середовищі, бо становила понад 3/4 національного руху. Тому можна погодитися з таким висновком Каппелера: «Надзвичайно висока частка інтелектуалів на тлі дуже низького освітнього рівня всього іншого населення — характерна ознака (на противагу російському революційному рухові) соціальної структури українського національного руху»[2]. Така особливість спричинила те, що навіть у вирішенні суто політичних проблем його представники не залишалися осторонь клопотань щодо рідної мови, культури, історії в системі народної освіти.

Водночас вкрай несприятливі обставини імперської дійсності, передусім жорсткий заборонно-репресивний тиск із боку російської влади, призводив до значного спотворення інтелектуального та ідеологічного оснащення національного руху, що продукувався українсько-орієнтованим інтелігентським середовищем. Як зауважував М. Грушевський, «у таких умовах, звичайно, не мислимий був правильний рух не тільки української літератури чи науки, а й політичної та суспільної думки, позбавленої будь-яких легальних органів свого розвитку»[3]. Ціл-

[1] Seton Watson H. «Intelligentsia» und Nationalismus in Osteuropa, 1848—1918 // Historische Zeitschrift 195. — 1962. — S. 331—345.

[2] Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. — 1992. — № 7. — С. 52.

[3] Грушевский М. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. — СПб., 1907. — С. 49.

ком зрозуміло, що українство в межах Російської імперії до революційних подій початку XX ст. було представлене переважно культурницькою течією.

У період революції 1905 р. українська громадськість вустами своїх лідерів чітко висловлювала розуміння неприродності спроб штучного обмеження власного суспільно-політичного руху лише поточним моментом. Подібне «відсікання» традиції було наслідком не лише названих вище свідомих охоронних заходів імперських поліцейських структур, а й певної несвідомої внутрішньоукраїнської «гуртківщини» та конкуренції різних інтелігентських середовищ. Негативні наслідки такого стану речей адекватно осмислив С. Єфремов. Оцінюючи відсутність будь-якого планового розвитку, він констатував: «Залишений у питаннях опрацювання національного світовідчуття майже на власні сили, українець природно звикав ледь не всю історію українського руху починати з самого себе чи того гуртка, до якого він належав». Тому Кирило-Мефодіївське братство, «Основа», Шевченко, Куліш, Костомаров, Драгоманов, радикальна партія тощо для українців тривалий час лишалися тільки іменами, позбавленими внутрішнього сенсу та значення, такими, що нічого не промовляли ні до серця, ні до розуму й тому не мали чи майже не мали впливу на формування української свідомості. Як приклад наводився факт відсутності історії навіть Кирило-Мефодіївського братства, цієї першої української організації з визначеною суспільно-політичною програмою. Наслідком цього було те, що українське суспільство втратило можливість нормальної національної еволюції та цілеспрямованого розвитку зрілої суспільно-політичної думки. Її становлення йшло своєрідними стрибками, амплітуда ж сягала крайнощів — від проповіді «безполітичної культури» до заперечення будь-якої культурної праці, від радикальних національних заяв до повної національної індиферентності.

Брак історичності національного руху був досить швидко подоланий із появою низки спеціальних досліджень. Однак в історичній та суспільно-політичній думці з'явилася інша надмірність — відбулася певна абсолютизація загальної уваги лише

до інтелігентської течії у визвольному русі. Більше того, виникла небезпека зведення всієї новітньої історії України лише до національно-визвольних змагань. Навіть М. Грушевський волів розглядати український історичний процес XIX — початку XX ст. здебільшого як «національне відродження», уявляючи його «діяльністю національно свідомої інтелігенції». Подібні дослідницькі настанови сформувалися на тлі сприйняття Грушевським ідеї про роль інтелігенції як провідного класу.

Але варто враховувати, що погляди історика на центральну роль інтелігенції у націотворчому процесі не лишалися незмінними. Досвід визвольних змагань 1917—1921 рр., а надто непідготовленість українських інтелектуалів до практичного державотворення, посилили його критичні настанови до інтелігенції. Закиди щодо невиконання нею соціальної та національної місії містилися, зокрема, у статті Грушевського «На село (Чергові завдання української трудової інтелігенції)», опублікованої 1920 р. у журналі «Борітеся — поборете!».

Особливості українського націостановлення позначилися і на невизначеності термінологічного ряду щодо назви та самоназви нової нації. Лише з часом з'ясовується анахронізм використання терміна «україно́філи» щодо українського національного руху. Той же Єфремов цілком логічно зазначав: «Назва "україно́філ", що вживається для означення відомого напряму серед людей українського походження, є позбавленою всякого певного змісту і, будучи не більше як філологічним і логічним непорозумінням, породжує й у подальшому непорозуміння»[1]. Пропонувалося перейти виключно на використання назви «українець» на позначення особи, що належить до української нації, виходячи з аналогії — росіянин, німець, француз тощо. Назва «україно́філ» набувала семантичного відтінку поверховості, парадності, штучності у виявленні своїх симпатій до українства або ж стосувалася носіїв іншої етнічності, які симпатизували українській справі. Але навіть у період національного підйому часів революції 1905 р. назва «українець» уживалася з певними застереженнями щодо рівня національного усвідомлення.

[1] Ефремов С. Заметки на текущие темы... — С. 191.

Подібна ситуація, зрештою, була типова для націй, які ставали реальністю за несприятливих імперських умов, коли існувала відчутна дистанція між етнічною спільнотою (у нашому випадку це наддніпрянські «малороси» й галицькі «русини») та самосвідомою національною спільнотою («українцями»). Проте названа специфіка, напевне, лише очевидніше подає загальну рису процесу націотворення — усвідомлення себе нацією далеко не всією етнічною масою. Завжди буде залишатися певна кількість маргінальних елементів, які перебувають за межами національної спільноти. Суть вирішення проблеми, можливо, полягає у появі певної «критичної маси» носіїв етнічних ознак, які спромоглися усвідомити власну належність до національної спільноти. Тому надзавданням українського руху в усій можливій перспективі було досягти цієї критичної маси адептів нової національної ідентичності, яка змогла б зробити українську націю реальністю. Тоді відпала б потреба у спеціальному наголошуванні щодо національно свідомого виміру у визначенні поняття «українець». Етнічне та національне найменування стало б аналогічним і зійшлося б в одному понятті.

Не менш важливим явищем духовно-інтелектуального простору України була наявність у ньому численного прошарку інтелігенції «російської культури». Ідеться про носіїв подвійної свідомості, людей інтелігентної праці українського походження, але вихованих у спільноімперській російській культурній традиції, які доклали чимало зусиль до розбудови останньої. Від того, наскільки ця частина інтелігенції могла бути включена в український націотворчий процес, значною мірою залежав його перебіг. Слушні думки щодо розуміння цієї проблеми висловив Д. Дорошенко вже після революції, під час дискусії з «євразійцями». Він цілком виважено з'ясував, що сучасне українство не може відцуратися від вагомої культурної спадщини, створеної українцями протягом XIX ст. у межах тодішньої Російської імперії. У відповідь на статтю М. Трубецького про небажаність зречення українців спільноруської культури історик зауважував, що українці усвідомлюють, який величезний внесок був ними зроблений, зокрема, у розвиток російської науки.

Зараховані до лику російських вчених лише на підставі того, що писали свої праці переважно російською мовою, Веланський, Лесевич, Остроградський, Костомаров, Потебня, Антонович, Кістяківський, Ковалевський, Ушинський та багато інших були продуктом творчості українського генія, українського духу, і від них українці не збиралися відмовлятися. Як не відмовлялися вони й від своєї української національності[1]. Такий підхід створював важливу для націотворення традицію.

У науковому осмисленні феномена інтелігенції не бракувало поглядів, які заперечували її націотворчу роль. Найпомітнішим українським мислителем пореволюційного часу, який сповідував такі ідеї, був В. Липинський. Хоча його концепцію навряд чи можна назвати антиінтелігентською. Вона радше мала яскраво виражений аристократично-елітарний характер. А до аристократії, на думку Липинського, могла потрапити лише краща частина інтелігенції. Загальна оцінка суспільної, націотворчої ролі інтелігенції визначалася істориком крізь призму його розуміння природи нації та власної соціальної приналежності.

Заслуговує на увагу його визначення самого явища інтелігенції, позаяк тут враховані основні елементи націотворчого процесу. Інтелігентами вчений називав ту категорію людей у нації, які: «1. Зовсім загубили органічний зв'язок з яким-небудь матеріяльно продукуючим класом, тобто здекласувались, і по способу свого життя і по способу свого думання не можуть бути зараховані ані до хліборобів, ані до промисловців, ані до працюючих фізично робітників. 2. Які не володіють ані зброєю, ані засобами матеріяльної продукції: землею, фабриками, машинами — не мають власної реальної, матеріяльної сили. 3. Які живуть по-інтелігенськи тому, що посідають більшу суму освіти, науки, і тому, що ця здобута в школах більша освіта забезпечує їм необхідний дохід за їхню інтелігентську, розумову працю»[2]. Саме здекласованість, безземельність, непродуктивність інтелігенції зумовила

[1] Дорошенко Д. И. «К украинской проблеме». По поводу статьи кн. Н. С. Трубецкого // Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. — М., 1995. — С. 389.

[2] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. — К.: Філадельфія, 1995. — Т. 6. — Кн. 1. — С. 143.

її не самостійну підпорядковану роль у процесі творення нації — бути посередником між державною владою та народними масами. Однак у цій загальній формулі наявні різні складові, від поєднання яких і залежала оцінка діяльності інтелігенції. Розглядаючи український історичний досвід, Липинський звертав увагу на те, що інтелігенція досить часто виконувала свої посередницькі функції між українськими масами і чужою, російською або польською, державою. Цілком зрозуміло, що в такій ситуації не йшлося про можливість творення власної органічної нації.

На думку Липинського, інтелігенція за своїм громадським спрямуванням ділилася на дві зовсім відмінні групи. Перша використовує свою освіту для служби громаді (нації, державі, класу), тим самим виконуючи одну з найбільш почесних і важких громадських ролей у житті нації. Друга натомість використовує громаду (націю, державу, клас) для задоволення власних вузькостанових або особистих інтересів. Остання ситуація має місце, коли інтелігенція претендує не на службову, а на провідну роль у житті нації. Цікаво, що одна з найпомітніших праць Липинського «Листи до братів-хліборобів» написана з урахуванням окресленого вище поділу інтелігенції на дві групи. Так, у вступному слові автор спеціально наголошував на тому, що його книга адресована до світської інтелігенції, яка не претендує на верховну політичну владу: «Для інтелігенції, якої найбільшою амбіцією і найбільше гарячим бажанням єсть дати своїй нації одну об'єднуючу політичну ідеологію, а не жити з паразитарного розбивання нації на множество взаємно себе пожираючих партій та ідеологій»[1]. Водночас мислитель критикує іншу групу інтелігенції, яка, порушуючи своє соціальне покликання, живе з політики.

В. Липинський писав, що українська матеріально непродуктивна інтелігенція має дуже великі заслуги перед нацією на полі культурної аполітичної праці — без її співучасті важко було б розвинутися українській науці, мистецтву, літературі, навіть українській кооперації. Водночас до політичної праці українська інтелігенція показала себе абсолютно нездатною. Біля неї не може

[1] Там само. — С. XXXVIII.

об'єднатися в одне тіло нація, оскільки для цього бракувало об'єднавчої спільної традиції та культури.

Найбільше претензій до інтелігенції мислитель висував у тій сфері, яка була безпосереднім полем її інтелектуальної діяльності — ідеологічній. На його переконання, історичний досвід доводив, що «ідея своєї держави, збудованої якимись иншими українськими класами, була... як не ворожа, то в найкращім разі абсолютна чужа» українській демократичній інтелігенції. Водночас: «Ідеї, віри, леґенди про одну єдину, всіх Українців об'єднуючу, вільну й незалежну Україну провідники нації не сотворили, за таку ідею не боролися і тому, розуміється, така Україна здійснитись, прибрати реальні живі форми не змогла»[1]. Більше того, історика непокоїла і загальна спрямованість ідеологічних шукань «політикуючої інтелігенції» — те, що «наша інтелігенція, замість творити ідеологію патріотичну, тобто будити Україно-творчу свідомість територіально-політичну, творить ідеологію націоналістичну, тобто будить Україно-руйнуючу свідомість культурно-віросповідну»[2]. Цілком очевидно, що така негативна оцінка була породжена авторським баченням сутності нації передусім як спільноти, збудованої на усвідомленні територіальної єдності.

Далі інтелігенції зроблено докір у неспроможності витворити українську правлячу верству, вкрай потрібну для формування нації та створення власної держави. Причину цього Липинський бачив у тому, що в інтелігенції були відсутні дві риси, необхідні для творення такої провідної націотворчої групи: сила й авторитет. Але, незважаючи на це, українська інтелігенція зуміла зберегти за собою монополію представництва нації як у період «національного відродження» до Першої світової війни, так і в часи державного будівництва. Сталося це тому, що українська інтелігентська демократія скористалася національною слабкістю та політичною нерішучістю інших соціальних верств, передовсім державотворчого хліборобського класу.

---

[1] Там само. — С. 16.

[2] Липинський В. Покликання «варягів» чи організація хліборобів? Кілька уваг з приводу статті Є. Х. Чикаленка «Де вихід?» // Листи до братів-хліборобів про організацію українського монархізму. Писані 1919—1926 рр. — Відень, 1926. — С. 536.

Зрештою, В. Липинський змальовує ідеальну модель участі «чесної, дисциплінованої, зорганізованої» інтелігенції у націотворчому процесі. Для цього інтелігенція мала відмовитися від спроб самостійного політичного керівництва і зосередитися на виробленні загальнонаціональної ідеології та виконанні своїх фахових функцій. Тоді найліпші її представники разом із верхівкою інших продуктивних класів зможуть увійти до складу нової української аристократії. Мислитель спеціально наголошував на тому, що «роля інтелігенції це одна з найбільше почесних ролей у нації: роля духовників і фахово-освічених помішників національної аристократії»[1]. У такій ідеальній схемі знайшлося місце і для здекласованої інтелігенції, що рветься до влади — бути ідейними вождями опозиції. Наявність останньої, за умови доброї організації національної аристократії, буде лише сприяти необхідним реформам та ротації аристократичної верстви. За таких умов, підсумовує Липинський, «ідейна політична праця інтелігенції не приносить шкоди нації, навпаки, вона дає той необхідний і нормальний фермент, який піддержує життя і розвиток націй».

Досить гострою була і проблема національної орієнтації самої інтелігенції. Далеко не всі інтелектуали з-поміж етнічних українців поповнювали лави українських симпатиків. Болісним був процес психологічної адаптації українського інтелігента у зросійщеному чи спольщеному місті. Перед ним поставала дилема: або цілком розчинитися в іноетнічній культурі, або, подолавши всі перешкоди, самоствердитися у власній. Парадоксальність останнього процесу помітив Б. Кравченко, який зазначив: «Через механізм асиміляції українська інтелігенція здобувала національну свідомість»[2].

Процес національного навернення мав своєрідну ієрархічну природу. Від патріархів української культури губерніальних центрів до дрібніших міст і сіл. Якщо київські професори надавали

---

[1] Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму... — С. 147.

[2] Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. — С. 60.

українському рухові певного статусу в очах сільської інтеліґенції, та остання своєю чергою сіяла зерно національної свідомості в селі. Важливим спонукальним чинником, що підштовхнув інтелігенцію до лав національного руху, була проблема соціальної мобілізації і, відповідно, потреба усунення іноетнічних конкурентів зі сфери традиційної інтелектуальної праці.

Окремого розгляду потребує порівняльний аналіз соціального складу наддніпрянської та галицької інтелігенції. У першому випадку переважали різночинці, у другому — було значно більше вихідців зі стану духовенства. Але обидві складові української інтелектуальної еліти були єдині, коли йшлося про конкретні кроки розбудови національних, політичних, освітніх, культурних, наукових, пресових установ. Наприкінці XIX ст. абсолютна їх більшість концентрувалась у Галичині. І саме на їхню підтримку скеровувалися зусилля інтелектуалів із Наддніпрянщини.

* * *

У другій половині XIX ст. погляд на Україну та її мешканців, безперечно, змінився. Унаслідок засвоєння «малоросами» цінностей романтизму, зростаючої національної свідомості їх уже як «українців» (значною мірою завдяки українській національній літературі та політичній діяльності братчиків Кирило-Мефодіївського товариства) повернувся до життя затушований образом «хохла-малороса» стереотип сепаратиста-мазепинця. В офіційних російських колах «мазепинцями» називали фактично всіх, хто міг більш-менш «культурно» говорити українською мовою. І тут ішлося радше не про мовну, а про приховану політичну проблему, адже, по суті, актуалізувалося те, що українці здатні відродити власну політичну еліту, подібну до тієї, яку очолював колись Мазепа.

Романтиками й піонерами серед дворянських кіл, що почали відроджувати політичну еліту України, були декабристи та інші поодинокі представники колишньої української старшини першої половини XIX ст. Але нової переоцінки цінностей потенційна українська еліта, схоже, зазнала-таки після невдалого, але показового дебюту політичної діяльності Кирило-Мефодіївсько-

го братства, а також політизації українського національного руху в Галичині під час революції 1846—1848 років.

Дебютувати у ролі «провідників» нації на початку другої половини XIX ст. судилося дітям польських (точніше, сполонізованих колись українських[1]) дідичів-землевласників, відомих нам із підручників історії як «хлопомани»-народолюбці. І хоча самі вони офіційно заявляли про аполітичність своєї діяльності, є всі підстави вважати її політичною формою боротьби за національні права українців і водночас творенням (поверненням) Україні її еліти.

Так, на початку XX ст. Ф. Матушевський зазначав, що «хлопоманський» рух у тій формі, якої він набув у 1860-х рр., «треба вважати за цілком природний і розумний кінець розвою і зросту соціально-політичних, гуманітарних ідей, що прокинулися з початком XIX віку серед українсько-польської шляхти, розвою і зросту демократичної свідомости і романтичного народолюбства... Від науки та літератури народолюбним думкам треба було зробити дальший ступінь — до політики та громадських відносин. І цей ступінь зробила українсько-шляхетська молодь...»[2]

Далі була діяльність громадівців (1860—1880-ті рр.), «молодих громадівців» (ближче до кінця XIX ст.), виникнення українських політичних партій на Наддніпрянщині (початок XX ст.). Формуванню політичної еліти українства заважали заходи в рамках великодержавної й економічної реакції з боку російського уряду (надто помітної в 1880-х рр. і на початку XX ст.). З одного боку, це притлумлювало бажання деяких українських патріотів виступати з політичними вимогами, а з іншого — призводило до помітнішої радикалізації українського національного руху.

У 1890-х рр. і на початку XX ст. у Наддніпрянській Україні з'явилася низка організацій («Братерство тарасівців», Революційна українська партія, Українська радикальна партія та ін.),

---

[1] Присяжнюк Ю., Шамара С., Ігнатенко Ю. Польські «сліди» українського народолюбства на зламі 1850—1860-х рр. // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. — 2015. — Вип. 29. — С. 105—118.

[2] Матушевський Ф. В. Б. Антонович при світлі автобіографії та даних історії. — К., 1909. — С. 34—35.

які висували програми більш радикального переформатування Російської імперії. У цих програмах уже були вимоги самостійності України, об'єднання наддніпрянських і наддністрянських українців в одній державі, а серед шляхів боротьби допускалися революційний і навіть збройний.

Нерідко ідейно підтримували й фінансували політичні плани цих організацій і партій відомі дворяни українського походження (Скоропадські, Чикаленко та ін.). Деякі з них, отримавши право представляти Україну в І Державній Думі Російської імперії, намагалися обстоювати українські інтереси у рамках її діяльності. Втім, скидається на те, що багато хто з цих діячів зневірився в можливості здобуття української автономності (самостійності) — надто після антинаціональної політики російського уряду напередодні та під час Першої світової війни.

Можливо, саме тому в листі до П. Стебницького від 2 квітня 1917 р. Є. Чикаленко писав: «Але боюсь я отих широких замірів... мало не самостійної України. Ми тільки перелякаємо великоросів у центрі і своїх ольстерців; уже є й приклади. Вже в Київському виконавчому комітеті с. д. кацап та один жид підняли ґвалт з приводу замірів українців посилати депутацію до Петербурга. Кадети про автономію України мовчать, і вони, очевидно, будуть проти неї; взагалі проти неї будуть всі, крім свідомих українців, яких тільки купка. Ну, нехай ще підтримають наші домагання інородці, а все-таки на «Учред. Собрании» більшість буде проти автономії України, я в цьому глибоко певний»[1]. А 12 травня тому ж таки Стебницькому Чикаленко напише: «...За будуще боюсь, власне, за близьке, а не далеке. Що український народ доб'ється автономії, в тому певний, але питання — коли?»[2]

Відомо, що відповідь на запитання Чикаленка не забарилася. Але спроба 1918 р. відродити самостійну Українську державу у формі Гетьманату, де б влада забезпечувалася і легітимізувалася українським аристократичним родом, на жаль, не знайшла підтримки серед широких верств тогочасного українського су-

[1] Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Укр. іст. журнал. — 1997. — № 5. — С. 126.
[2] Там само. — С. 132.

спільства. Ідеї «рівності», «братерства» та інші соціалістичні гасла, що завжди популярні в умовах війни і революції, завадили українській інтелігенції та іншому свідомому громадянству погодитися на свого «царя», коли щойно був скинутий російський.

Отже, у Наддніпрянській Україні другої половини XIX — на початку XX ст. спостерігалися своєрідні стосунки еліти і широких народних мас. На перший погляд, тут складалася ситуація, типова для станово-ієрархічного суспільства, де роль провідної верстви виконували привілейовані стани, які були цілком лояльними до імперської влади. Проте така схема була підважена, з одного боку, місцевою українською традицією, а з іншого — процесами трансформації традиційного суспільства. Як наслідок, у «шпаринах» імперських владно-панівних стосунків почали закладатися елементи власне національної української еліти. На певному етапі, принаймні до революції 1917 р., вона функціонувала в режимі «контреліти», особливо коли намагалася виявляти самостійну політичну активність. Через історичні обставини традиційні провідні верстви (нащадки козацької старшини, шляхта, дворянство) виявилися надто лояльними і, відповідно, кооптованими до імперської еліти. У кращому випадку вони мали подвійну свідомість і продовжували зберігати місцеву етнічну самобутність. Лише окремі представники традиційної еліти виявляли симпатії до української справи. У таких умовах роль національної еліти випала на долю української інтелігенції, яка й винесла на своїх плечах основну вагу реалізації національного проекту. Органічною складовою якого й було національне самоусвідомлення ширших мас.

Потреба прояснити роль селянства у збереженні етнокультурної ідентичності українців Наддніпрянщини вмотивована насамперед тією обставиною, що за багатьма ознаками потенціал асиміляторського тиску й, відповідно, практична реалізація російського національного (імперського) проекту в XIX — на початку XX ст., попри їхню обмеженість, усе ж перевищували можливості українського національного руху. Принагідно нагадаємо, що йдеться про час, коли питання модерного націотворення вже стояло на порядку денному європейського історичного процесу.

Сучасний російський історик О. Міллер небезпідставно зазначає, що «історію змагання загальноросійського й українського проектів національного будівництва потрібно розказувати не тільки (а може, й не стільки) як історію успіху українського національного руху, а й як історію невдачі російських асиміля-

УМОВНІ ЗНАКИ КАРТ КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ
Райони зосередження та дії військ:
російських
османських
британсько-французьких
австрійських
Райони зосередження та дії флотів:
російського
британсько-французького
Битви
Дати подій – за новим стилем

КРИМСЬКА ВІЙНА
ДІЇ НА БАЛКАНАХ І ЧОРНОМУ МОРІ
Листопад 1853 – травень 1854 рр.
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
МОЛДАВІЯ
ВАЛАХІЯ
ДОБРУДЖА
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
ГЕЙСЬКЕ МОРЕ
Ясси
Кишинів
Одеса
Очаків
Кінбурн
Генічеськ
Маріуполь
Бердянськ
Клуж
Мачин
Ісакча
Тульча
Бухарест
Олтеніця 4.11.1853
Четате
Русе
Силістра
Нікополь
Софія
Варна
Едірне
Салоніки
Стамбул
Анкара
Синоп
Синопська битва 30.11.1853
Севастополь
Балаклава
Євпаторія
Сімферополь
Керч
Новоросійськ
Бомбардування Одеси 22.04.1854
04.1854
Примітка:
Валахія, Молдавія, Сербія – васали Османської імперії

КРИМСЬКА ВІЙНА
ДІЇ НА БАЛКАНАХ, В КРИМУ ТА НА ЧОРНОМУ МОРІ
Червень – грудень 1854 рр.
АВСТРІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
МОЛДАВІЯ
ВАЛАХІЯ
СЕРБІЯ
ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ
Ясси
Кишинів
Клуж
Бухарест
Четате
Нікополь
Русе
Силістра
Добруджа
Варна
София
Едірне
Стамбул
Одеса
Очаків
Кінбурн
Маріуполь
Бердянськ
Генічеськ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
Керч
Євпаторія
Сімферополь
Севастополь
Облога Севастополя
Балаклава
Новоросійськ
ЧОРНЕ МОРЕ
Синоп

КРИМСЬКА ВІЙНА
ДІЇ В КРИМУ, НА ЧОРНОМУ ТА АЗОВСЬКОМУ МОРЯХ
Червень – грудень 1855 рр.
РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ
Катеринослав
Одеса
Очаків
Кінбурн
Генічеськ
Маріуполь
Таганрог
Бердянськ
06.1855
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
17.02.1855
10.1855
Євпаторія
Сімферополь
Керч
Севастополь
Балаклава
05.1855
Новоросійськ
ЧЕРКЕСИ
ЧОРНЕ МОРЕ
Захоплення прибережних міст та фортець

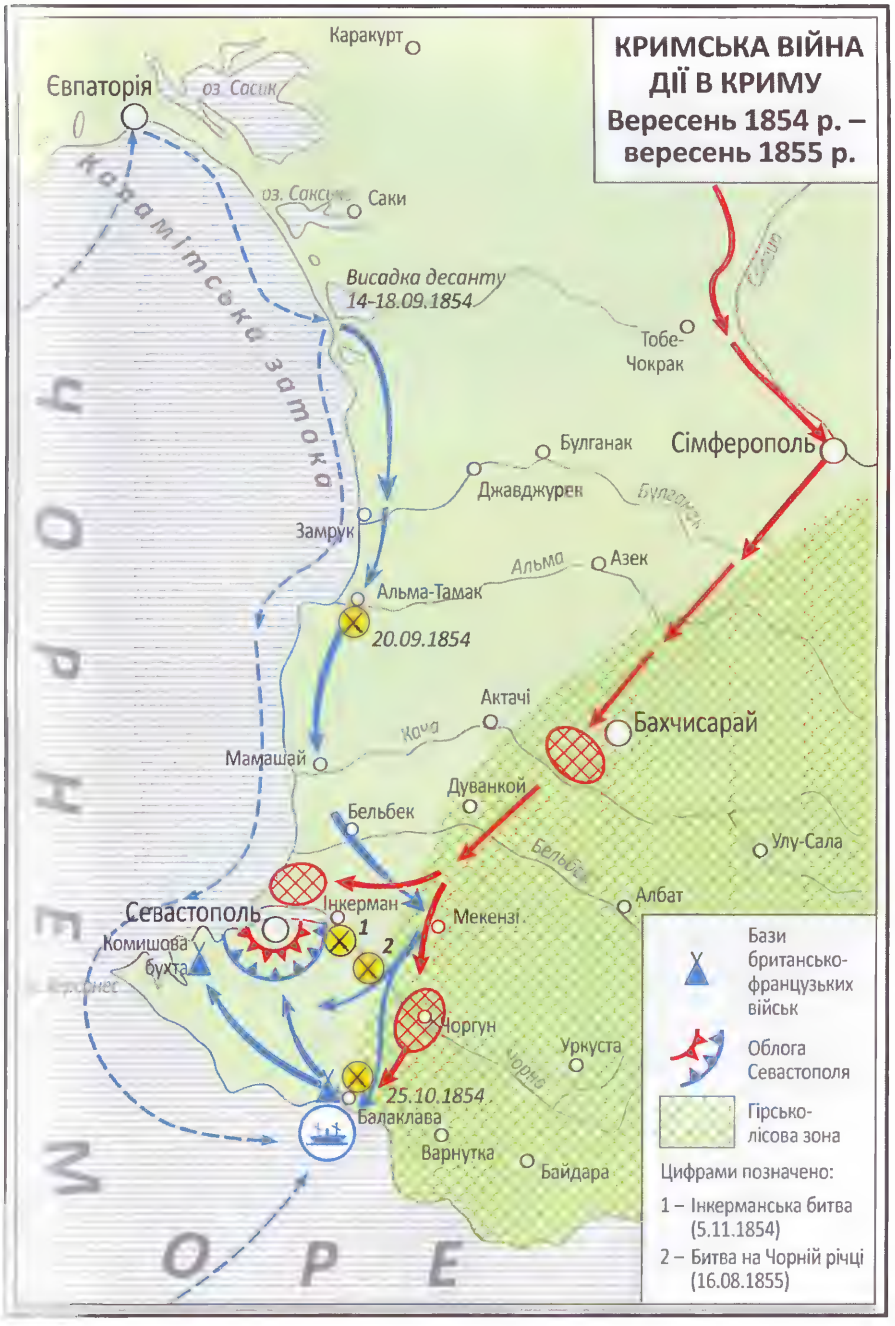
КРИМСЬКА ВІЙНА
ДІЇ В КРИМУ
Вересень 1854 р. –
вересень 1855 р.
Каракурт
Євпаторія
оз. Сасик
оз. Сасик
Саки
Каламітська затока
Висадка десанту
14-18.09.1854
Тобе-
Чокрак
Булганак
Сімферополь
Джавджурек
Замрук
Альма
Азек
Альма-Тамак
20.09.1854
Актачі
Бахчисарай
Мамашай
Дуванкой
Бельбек
Улу-Сала
Севастополь
Інкерман
Мекензі
Албат
Комишова
бухта
Чоргун
Уркуста
25.10.1854
Балаклава
Варнутка
Байдара
ЧОРНЕ МОРЕ
Бази британсько-французьких військ
Облога Севастополя
Гірсько-лісова зона
Цифрами позначено:
1 – Інкерманська битва (5.11.1854)
2 – Битва на Чорній річці (16.08.1855)

Гродненська губ.
Мінська губ.
Могилівська губ.
Чернігівська губ.
Київська губ.
Волинська губ.
Галичина
Подільська губ.
Бессарабська губ.
Херсонська губ.
Угорське королівство
Буковина
Румунія
Чорне
Плоцьк
Варшава
Радом
Кельце
Люблін
Холм
Львів
Житомир
Київ
Чернігів
Кам'янець-Подільський
Чернівці
Кишинів
Одеса
Миколаїв
Кордони держав:
Російської імперії
Австро-Угорщини
Румунії
Кордон між складовими частинами Австро-Угорщини
Межі адміністративно-територіальних одиниць:
1-го порядку (у Рос. імперії – губерній і областей, в Австро-Угорщині – коронних країв)
2-го порядку (лише в Рос. імперії)
Центри адміністративно-територіальних одиниць 1-го порядку
Центри градоначальств
Центри адміністративно-територіальних одиниць 2-го порядку (лише в Рос. імперії)
Адміністративно-територіальні одиниці 2-го порядку:
у губерніях – повіти;
в Області Війська Донського – округи;
у Кубанській області – відділи:
Території з переважанням етносів:
українців
кримських татар
інших
Сучасний кордон України
Назви адміністративно-територіальних одиниць, утворених від назв їхніх центрів, не підписано

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ перед 1914 р.
Орловська губ.
Курська губ.
Воронезька губ.
Харківська губ.
Полтавська губ.
Катеринославська губ.
Херсонська губ.
Таврійська губ.
Чернігівська губ.
Саратовська губ.
Хоперська окр.
Донецька окр.
Донська 2-га окр.
Донська 1-ша окр.
Черкаська окр.
Сальська окр.
Ставропольська губ.
Кубанська обл.
Єйський від.
Таманський від.
Лабинський від.
Чорноморська губ.
Дніпровський пов.
Слов'яносерб. пов.
Область Війська Донського
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ
Орел
Курськ
Воронеж
Харків
Полтава
Катеринослав
Ростов
Новочеркаськ
Ставрополь
Новоросійськ
Сімферополь
Севастополь
Ялта
Керчь
Феодосія
Бердянськ
Мелітополь
Олександрівськ
Новомосковськ
Павлоград
Слов'янськ
Бахмут
Старобільськ
Біловодськ
Богучар
Острогозьк
Валуйки
Кобеляки
Хорол
Миргород
Гадяч
Сумы
Путивль
Рильськ
Льгов
Дмитровськ
Кромы
Трубчевськ
Севськ
Дмитріев
Щигри
Землянськ
Нижньодевицьк
Старий Оскіл
Короткоя
Обоянь
Суджа
Корова
Белгород
Грайворон
Богодухів
Валки
Змів
Костянтиноград
Кам'янське
Юзівка
Дмитрівський
Таганрог
Маріуполь
Олешки
Перекоп
Уманська
Каказька
Слов'янська
Катеринодар
Майкоп
Батальпашинська
Медвеж'є
Усть Медведицька
Нижньочирська
Каменська
Костянтинівська
Селиконяжеська
Кам'янська
Ніжполь
Бахчисарай
Ялта
Туапсе

Герб королівства Галичини й Володимирії

Митрополит Андрей Шептицький

Гульден імператриці Марії Терезії

Головний убір міського урядника, поч. XX ст.

Коломийці слухають мандрівного лірника, 1916 р.

Учні та вчителі польської народної школи на Коломийщині, поч. XX ст.

Гуцульський легінь, поч. XX ст.

Леся Українка та Ольга Кобилянська

Театральна трупа. У центрі — засновник, режисер і актор трупи М. Кропивницький

Іван Франко

Федір Матушевський, громадський діяч, публіцист, літературознавець, критик

У Полтаві, на відкритті пам'ятника І. Котляревському (1903).
Сидять (справа наліво): Є. Чикаленко, М. Міхновський.
Стоїть крайній справа С. Шемет

Герб Галицької України

Українські селяни (односельці), світлина початку XX ст.

Учасники «Просвіти», с. Варва на Чернігівщині (1910-і рр.)

торських зусиль»[1]. При цьому він явно недооцінює або відверто ігнорує модерний потенціал «найнемодернішого класу» — селянства, навіть тоді, коли справедливо вказує на малу ефективність Валуєвського циркуляру й Емського указу щодо забезпечення перемоги проекту «великої російської нації». Так само, коли пише про неминучість серйозної політичної кризи в Російській імперії в перші десятиліття XX ст., неготовність і неспроможність влади радикально змінити політику в українському питанні. Натомість є серйозні підстави вважати, що, власне, українське селянство виявилося однією з тих «лихоносних» перепон для росіян, подолати які їхній, на перший погляд, потужний державний апарат так і не зможе. Як не спроможуться на її осмислення і російські історики — принаймні дотепер, до початку XXI ст., коли ґрунтовні дослідження в царині етнології, психології та лінгвістики суттєво розширюють пізнавальні горизонти їхніх студій і такою ж мірою стимулюють пошукові амбіції авторів.

У другій половині XIX ст. українські селяни, які мешкали в дев'яти губерніях Наддніпрянщини, загалом зберігали відчуття тієї «племінної згуртованості», що означала передусім локальну єдність етнічно-лінгвістичного поля. У цьому плані кожна місцина (село чи округа) залишалася таким собі окремим світом діалектного мовлення, а заодно й релігійних почуттів, фольклорної культури, історичної пам'яті. Порівнюючи ареали підросійської України й тогочасної Франції, маємо підстави стверджувати: для української хліборобської маси поняття реального світу та власної самобутності мало співвідносилося з тим, що перебувало за межами її ойкумени. Щоправда, уявлення і бодай поверхово-фрагментарне усвідомлення хліборобами спільної для всіх долі час від часу виникали на ґрунті територіальної та почасти господарсько-побутової автономності. Багато ще важила однорідність (схожість чи типовість) традицій. На свій лад вона виразно й творчо «працювала» з регіональними етнокультурними відмінностями.

[1] Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб, 2000. — С. 4.

Отже, з погляду завдань модерного націотворення Україну, за словами Я. Верменич, іще «належало "виобразити" з різнорідних елементів: "козацької Малоросії", "запорозької" й "татарської" Новоросії, "польських" Волині та Поділля»[1]. У такий спосіб масштабні соціально-економічні та соціально-політичні перетворення, активізовані реформами 1860-х рр, покликані були перетнутися з глибинними процесами української національної мобілізації. Вочевидь, «замкнутість і недоступність», як і багатогранність суспільних феноменів, що постали на згаданому перетині, спонукає до їх копіткого опрацювання.

Передусім не варто забувати, що за своєю традиційною сутністю українське селянство зберігало стійку гуртову ідентичність, яка аж ніяк не виступала основою для легітимізації політичних утворень. І це за умов, що свою політику, спрямовану на активну асиміляцію українства, російський уряд здійснював здебільшого в річищі «середньовічної традиції» (наголосити на цьому аспекті вкрай важливо, з огляду на активізацію в той час європейського «руху романтизму та відродження національностей»). Процеси модернізації справляли на сільську людність радше косметичний вплив. Це визначало способи сприйняття та реакцій на ті виклики, з якими донедавна ізольованим у глибоких сільських нетрях, напівписьменним або суцільно неписьменним хліборобам доведеться стикатися в посткріпосну епоху. Перебуваючи в полоні традиційного устрою, вони складатимуть власні уявлення про притаманні їм етнокультурні цінності. Докладний аналіз цієї проблеми в контексті тогочасних трансформаційних процесів у суспільстві засвідчує, що селянська маса не була безпосередньо причетна до усвідомленого конструювання етнонаціональних, зокрема й регіональних форм ідентичності. Нічого особливого в цьому не варто вбачати, адже наприкінці XIX ст. навіть у Західній Європі не кожний селянин міг упевнено визначити свою національну належність.

Після ліквідації останніх інститутів козацької державності у другій половині XVIII ст. історична доля населення Наддніпрянської України значною мірою залежала від імперської політики

[1] Верменич Я. В. Еволюція адміністративно-територіального устрою в Україні: проблеми концептуалізації // Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 120.

Росії. Наскільки асиміляційна загроза для української спільноти була тоді реальною, однозначно сказати важко. Хоча вже на початку XX ст. відомий українознавець С. Рудницький зазначав, що імперська теорія «єдності російського народу» була «досить кріпка» ще в XVIII ст. А згаданий вище О. Міллер, висловлюючи сумнів у можливості остаточно прояснити цю проблему, аргументовано припускатиме: «Утвердження того чи іншого варіанта національної ідентичності могли закінчитися як успіхом, так і невдачею»[1]. У будь-якому разі тривала доба (від правління Катерини II) національної бездержавності України в нових умовах означатиме спробу радикально «підкоригувати» ідентичність представників титульного етносу («привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися, як вовки в ліс»).

У першій половині XIX ст., надто після Листопадового польського повстання 1830—1831 рр., на урядовому рівні цілком однозначно проголошували: «Малоросійське плем'я — гілка російського народу» (причому малоросами називали не тільки мешканців Лівобережної України, як це було в XVIII ст., а й усіх, хто говорив українською). В умовах, коли вся маса цих селян-«малоросів» рухалася, хоч і повільними кроками, до злиття в єдине ціле з великоросійською частиною Росії, визнання їхньої «етнографічної територіальності» невдовзі губитиметься в ідеології панславізму та політичному проекті «великої російської нації». У такий спосіб Росія намагатиметься уникнути модерного національного становлення українців. У замітці Миколи I до Особливого комітету це прагнення буде сформульовано так: «Для добра імперії, яка зберігає цілість та могутню велич свою під благодатним сяйвом самодержавства, нетерпимими є окремі самостійні об'єднання провінцій на особливих правах»[2]. І це при тому, що процес формування «історичного простору» самої Російської імперії був ще далеко не завершеним, а знайомство з «великою» Україною у першій половині XIX ст. лише розпочиналося. Уявлення про спільну минувшину

[1] Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)... — С. 12, 235.

[2] Свідзінський М. До історії козаччини 1812 року // Науковий збірник української культури. — Харків, 1925. — С. 42.

та один народ, що заселяв «козацьку Малоросію», «запорозьку» й «татарську» Новоросію, «польські» Волинь та Поділля (як і австрійську Галичину), мало кому спадало на думку. Проте це не заважатиме переконаним у всесиллі державного впливу урядовцям на диво методично та вперто зображати українців росіянами.

Не зайве уточнити, що для російських можновладців етнічні відмінності між малоросами й великоросами були цілком очевидними. Інша річ — як їх публічно трактували. З кінця 1850-х рр. проімперськи налаштована громадськість наполегливо вимагатиме від офіційного Санкт-Петербурга рішучих та інтенсивних асиміляційних заходів. Її співпраця з владою забезпечуватиме саму спроможність великодержавної лінії поведінки, істотно визначатиме ефективність таких дій. Найпереконливіших результатів буде досягнуто в ідейно-пропагандистській сфері.

Окреслена політика спиралася на багатовікову традицію. Переселяючи й асимілюючи «неруські племена» протягом століть, колишня Московія не просто розширювала етнічні території, а саме в такий спосіб стверджувала, говорячи на новий лад, російську ідентичність.

Млявість, з якою запозичували і засвоювали традиційні українці далеко не автентичні їм російські звичаї, провокуватиме хворобливо-зверхнє ставлення до самої назви «малороси». Її сприйматимуть, тлумачитимуть і вимовлятимуть як щось меншовартісне, не варте уваги. З часом таке упереджене ставлення росіян до українців в умовах, коли другі не могли спертися на потугу власної національної держави, знаходитиме своєрідне продовження в осмисленні феномена малоросійства як хвороби інтелігентської. Водночас в інтелектуальних колах формуватиметься переконання, що нібито йдеться про окрему, самобутню етнографічну групу, особливий народ, життя якого не може бути силоміць утримане в чужих для нього культурних рамках: «Ми, великороси, тільки й обмежуємося фактично нічого не вартими викриками на адресу «хохлів»-українців про їхній край.., про їхню співучість та дивовижний, своєрідний їх характер»[1]. Проте серед широкої

[1] Великоросс. Письмо великоросса // Киевская старина. — 1905. — Т. LXXXIX. — С. 250.

громадськості окреслені новації початку XX ст. були ще ледве помітними.

У пореформені десятиліття імперським можновладцям щораз важче було легковажити дедалі більшим інтересом інтелігенції до етнокультурної інакшості, а згодом і до національного самоствердження свого народу. Особливо це ставало очевидним на тлі національної політики Австрії, яка з 1867 р. дещо розширювала можливості для розвитку української культури у Східній Галичині. Хоча щодо «сепаратистських» тенденцій у тогочасному українофільському русі варто відзначити, що політичні ревнощі російського уряду видавалися, м'яко кажучи, безпідставними, принаймні до кінця XIX ст. Та це мало зупиняло фундаторів і апологетів імперської державницької традиції, відтепер покликаної бути «матеріалом» власне російського модерного націотворення. Як, до речі, це не зупиняло їхніх прихильників безпосередньо в українських губерніях і численної вірнопідданої громадськості. Асиміляторський курс, побудований на ідеологічному конструкті «великої російської нації», Санкт-Петербург із тимчасовими послабленнями проводитиме неухильно.

Факт опосередкованого визнання самобутності українців виявлявся у певному ідеологічному парадоксі, який рельєфніше простежувався в південно-західному краї. У другій половині XIX — на початку XX ст. кожна з елітних верств регіону — і польські, і представлені здебільшого чиновництвом росіяни — загалом не дуже бентежилися, видаючи місцевий сільський люд за «свій народ». Робили це, зрозуміло, у вигідній для себе манері й у слушний для власної користі час. При цьому в поняття «свій народ» щоразу вкладали суперечливий, а нерідко й протилежний зміст. У твердженнях польських поміщиків українські хлібороби фігурували як культурно близьке, етнічно однорідне їм населення. Спроби бодай ідейно-теоретично полонізувати українство правобережних губерній підтверджує наведена нижче цитата, що належить М. Костомарову. Її зміст важливий з погляду наявності в пропонованих міркуваннях етнічного мірила ідентифікації місцевого селянства. «Росіяни не знають, що таке Русь; що Русь не є Росія, а Польща і що Росія — країна не слов'янська,

а росіяни самі не знають, що вони є». Натомість у політичних заявах і пропагандистських деклараціях росіян український загал поставав однаковим із ними за походженням, тобто «частиною російського племені». Не в останню чергу такі підходи ґрунтувалися на переконаннях, що національність країни визначає національність виключно її дворянського стану.

Обидві сторони — і поляки, і росіяни — відшукували в минулому фантоми «органічної етнічної єдності» з тутешніми українськими селянами, раз у раз намагалися спертися на ті чи інші «сюжети спільної долі», на власну «доброчинність і милосердя» (хоча фактично окремі вияви милосердя до «дикої маси» з боку польської шляхти та російського дворянства спостерігалися хіба що під час масового голоду). Але у твердженнях польських поміщиків доброта й співчуття швидко зникали, перетворювалися на фікцію, коли йшлося про родинні спадки шляхти, «кожну п'ядь польської землі». Не набагато толерантніше поводилися росіяни — політичні господарі краю. Перебуваючи в політичному протистоянні з «панами-ляхами», вони енергійно, сміливо, вміло й рішуче надавали їм адміністративну, правозахисну, а часто й військову підтримку під час земельних конфліктів з українським сільським простолюдом. Коли ж ішлося про «російський» елемент у землеволодінні, все обмежувалося потребами власне великоросійських поміщиків.

Через товщину хронічної матеріальної злиденності та політичного безправ'я в селян проглядалася якась неймовірна самодостатність, скріплена своєрідним відчуттям самовдоволення. Для поміщиків, чиновників це почуття, певна річ, залишалося малозрозумілим. Навіть у рідкісних випадках доброзичливого ставлення мало кому з них вдавалося збагнути етнокультурні тонкощі автохтонної української людності. Є всі підстави стверджувати, що за сприятливішої політичної кон'юнктури хлібороби спроможні були генерувати зі свого середовища «модерну еліту» й забезпечити різке зростання носіїв національної свідомості. Саме ментальне наповнення життєвої самодостатності визначало його суб'єктів як окрему етнічну спільноту.

Незважаючи на існування в українських селян Наддніпрянщини пам'яті про козацьке минуле й елементарне побутове від-

чуття інакшості, російська влада продовжувала послідовно формувати масову свідомість, що вони — «частина їхньої культури». Отже, тут наявний морально-політичний тиск із використанням могутніх державних інституцій і «зусиль власних земляків-недоумків» (висловлювання Т. Шевченка) проти окремих патріотично налаштованих представників української інтелігенції, котрі репрезентували місцеву, інтелектуальну й почасти політичну еліту. Попри вагомі успіхи у справі «етнокультурного відродження», виконати роль лідерів, спроможних консолідувати селянство, «перші національні носії» не зможуть (принаймні до початку XX ст.). Згодом Д. Бовуа напише: «Зусилля поета Шевченка та українофілів не викличуть у малоросів очікуваного відгуку»[1]. Вочевидь, саме це мав на увазі поет, коли 1849 р. писав:

…А то не діждешся його,
Того писанія святого,
Святої правди ні од кого,
Та й ждать не маю од кого,
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»[2]…

Безперечно, вплив інтелігенції на національне пробудження селян так однозначно тлумачити не варто. Особливо якщо зважити на зростання загальноукраїнської справи, ініціативу якої візьме на себе західноукраїнська інтелігенція, світогляд якої формувався, зокрема, й на творчій спадщині Т. Шевченка.

Проблему збереження ідентичності почасти зумовлювала та обставина, що інтелігенція, а тим паче самі селяни, не послуговувалися однорідним тлумаченням етнонаціональних інтересів. Історики сходяться на думці, що народний характер (який в Україні асоціюється саме з селянською верствою) не є випадковою сукупністю душевних рис і цілком залежить від зовнішніх

[1] Бовуа Д. Битва за землю в Україні в 1863—1914 рр. Поляки в соціоетнічних конфліктах / Пер. укр. З. Борисюк. — К., 1998. — С. 101.
[2] Шевченко Т. Г. Кобзар. — К., 1987. — С. 454.

історичних подій. Останні, вочевидь, лише «виховують, ламають» його, але не відображаються в ньому безпосередньо. У процесі життєдіяльності багатьох поколінь селянства насправді формувалася усталена ієрархія ментальних пріоритетів, яка ставала унікальною під дією передусім природно-кліматичного довкілля та соціального оточення.

Важливі обставини щодо селянства як основного носія і виразника етнічної культури добре простежуються, якщо порівняти соціальні структури тогочасних української та російської спільнот. Насамперед це видно з тих громадсько-політичних форм самовираження, що їх продукували згадані ментальні відмінності. Щодо росіян, то до «почуття сирітства без держави» і становлення у такий спосіб російської модерної нації були причетні урядовці, поміщики, підприємці (від стародавніх боярських родів, новоявлених нуворишів бізнесу до дрібних комерсантів, посередників, лихварів), а також традиційно об'єднані відповідною ідеологією та світоглядними цінностями широкі верстви населення. Здається, немає підстав сумніватися в тому, що примат державності домінував у російському національному характері, а ідеалом тамтешньої людини залишався «цар, який усе може». Українство ж, втиснуте в рамки «хуторянства», політично не почувалося повновладним господарем навіть у межах своєї ойкумени. Над селом неподільно панували ті ж таки російські (чи зросійщені) дворяни-землевласники, чиновники, священики, польські шляхтичі, євреї-посередники, «німці» (колоністи). За умов, коли «москаля не доводилося дядьком називати», освічена і професійно амбітна частина української людності реалізовувала свої мистецькі здібності переважно в чужорідному культурному середовищі, а політичний потенціал — в імперському державному організмі. Носієм «виразної етнічності» в пореформені десятиліття залишався простий люд, який за історично усталеною традицією був представлений хліборобським населенням сіл, містечок, а певною мірою і великих міст.

Немає підстав штучно перебільшувати, а тим паче ідеалізувати роль хліборобів в українському «національному відродженні», як, до речі, перевищувати міру самого модернізаційного поступу тогочасної української спільноти. Недоречність таких спроб стає

очевидною, якщо зважити на мізерність потенціалу усвідомлення самим простолюдом сутності, мети, завдань національного руху, свого місця в цьому процесі. Водночас ототожнення понять «селянин», «народ», «люди», «малороси» в контексті тогочасної соціальної структури населення, зокрема політичних, господарських, культурних, церковно-релігійних зв'язків, — явище для другої половини XIX — початку XX ст. досить симптоматичне. Понад усе воно є показовим для виокремлення українського хліборобського населення з-поміж «загальноруської народності».

Історичне покликання українського селянства зберігати етнокультурну ідентичність було більш значущим за суспільно-політичну роль «аграрної глибинки» тих модерних націй, які формувалися на ґрунті титульних держав. Хоч як це парадоксально на перший погляд, але загалом неспроможне до конструктивних політичних дій малописьменне селянство зуміло відповісти на виклики долі.

Помітною обставиною, що «візуально вирізняла» етнічну неповторність українських селян, було їхнє ставлення до російської державності як до явища чужорідного. Про цю нелюбов нагадував, зокрема, стійкий потяг до традицій, які мали небагато спільного з чинними тоді політико-правовими нормами. У випадках невимушених контактів із посадовцями недовіра виникала вже на тій підставі, що вони «пани, люди в сюртуках». За ближчого знайомства селяни легко помічали принципові відмінності в поглядах «московських патріотів», а саме: православ'я, народність, державність як завойовницьку силу.

Глибоке почуття окремішності «супроти поляків і москалів» зберігалося завдяки стійким архетипним структурам. Не випадково під час судових розслідувань хлібороби часто самовільно виходили з наперед програних справ.

Вороже ставлення до «панської» влади посилювалося враженнями від каральних дій військових підрозділів, надмірно жорстоких і несправедливих, як на погляд селян. Логіку думок і вчинків тих, хто потрапляв під екзекуцію, збагнути неважко. Особливо, якщо зважати, що перебіг подій визначала здебільшого прозаїчна обставина: «хто не повертав узятого в поміщика майна за першою

вимогою, той був битий нагаями на очах своїх дружин та дітей»[1]. З тих самих причин не існувало довіри до виборних зі свого середовища — старшин, писарів, старост, соцьких, десяцьких.

Проблеми культурної самобутності та ментальної окремішності самих селян, як правило, не турбували. Якщо ж траплялося «наблизитися до національної свідомості», вони мислили традиційно поверхово, емоційно реагуючи на пізнання окремих національних ознак. Помітивши, скажімо, різницю з тими ж росіянами, цим і задовольнялись або звично зводили все до персональних характеристик.

Отже, українські селяни зберігали власний етнічний колорит, так би мовити, об'єктивно. Тобто радше своїм традиційним існуванням, а не якимись цілеспрямованими чи тим паче громадсько-політичними діями. Непереборний потяг до узвичаєних форм господарювання на землі перешкоджав їм, з одного боку, підноситися до потреби власного державного життя, а з другого — унеможливлював зусилля досягти такої бажаної для російсько-імперського уряду органічної єдності двох народів. Сила «вродженого традиціоналізму» виявилася значно переконливішою за асиміляторські потуги імперського центру. У цьому контексті слушною видається думка, що «проект Новоросія» був реалізований тільки у його промисловій частині[2]. Прикметно також, що влада так і не наважилася заборонити використання «натурального малоросійського наріччя» в сільській місцевості.

В умовах певної лібералізації самодержавних порядків «вишуканe» дворянство, а разом із ним «святе» духівництво та «обізнана» інтелігенція підросійської України почнуть звертати увагу на інфантильність мовчазної сільської більшості. Вона неприємно і певною мірою несподівано здивує провідні верстви своєю економічною рутинністю, соціально-політичною патріархальністю та, як могло здатися, культурною архаїчністю. Щоправда, окремі борці за народні інтереси продовжуватимуть захоплюватися бунтарським

[1] Коцюбинський М. Твори в семи томах. — Т. 3. Оповідання. Повісті (1908—1913). — К., 1974. — С. 314, 316.

[2] Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. — 1921 р.): Історичні нариси. — К., 2003. — С. 277.

духом селян, дехто з них — довершеністю їхнього громадського устрою та навіть формами господарської діяльності. Проте провина хліборобів полягала лише в тому, що вони і в посткріпосну добу з її епохальними змінами трималися усталених віковічних порядків, залишалися неспроможними самотужки навчитися «по-сучасному» реагувати на інноваційні події, явища, процеси.

Ідеалізуючи у своїх мріях землю і працю на ній, продукуючи на цих поглядах певний стиль поведінки, селяни саме в такий спосіб зберігали «племінну» самобутність. Вороже ставлення до росіян і поляків як до землевласників виявлялося в них значно сильніше, ніж упереджене поводження з цими групами населення на етнічному ґрунті.

Своєрідний хліборобський устрій слугував однією з тих об'єктивних підвалин, які зумовлювали існування «хуторянського» патріотизму. Його збереження визначала настійна й віковічна потреба вільної праці «на землі-годувальниці». Відома прихильність українофілів до України асоціювалася у селян із любов'ю до рідної землі майже в прямому розумінні. Це почасти позначалося й на творчості патріотично налаштованих інтелектуалів.

Ідеалізоване в уявленнях інтелігенції «хуторянство» наддніпрянських селян означало збереження притаманного їм способу життєдіяльності. За таких обставин вони залишалися далекими до будь-яких національно об'єднавчих ідей. Дещо розчарований у своїх земляках-хліборобах, Б. Грінченко наприкінці XIX ст. зазначав: «З досвітку й до смерку працює (селянин) за шматок хліба. Така людина буде байдужа до всяких національних справ, до всякого патріотизму, опріч того патріотизму, що велить оборонятися свою хату, одежу, їжу, як їх видимо хто однімає»[1]. Утім, віддаючи належне спостережливості та заувагам визначного українського культурно-громадського діяча, маємо підстави трактувати роль селянства стосовно ймовірного пожвавлення національного ствердження дещо ширше. Адже, крім страху й невпевненості за власну оселю та господарство, патріотизм хлібороба охоплював «емоційно насичену» соціальну поведінку в журбі за ба́тьківщиною

[1] Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX — поч. XX ст. — К., 1994. — С. 108.

і всім рідним. Така громадська активність мала певну перспективу на етапі формування модерного суспільства.

Видимою ознакою, яка синтезувала цілісність культури, була мова. У той час, як окремі патріотично налаштовані інтелігенти, наражаючись на репресії російського уряду, прагнули витворити з народно-діалектного спілкування («наріччя», «піднаріччя», «говірок») літературний варіант, наділивши його здатністю виконувати символічну, національно-репрезентативну роль, селянство «відзначилося» практичним використанням мови. Незважаючи на вкрай несприятливі політичні умови, нею спілкувалася абсолютна більшість хліборобів. Водночас «калічена московщина» залишалася для них неприйнятною, хоча й цілком зрозумілою та почасти вживаною. «Кожний наш мужик знає, — зазначав з цього приводу С. Рудницький, — що московська та польська мови чужі йому»[1].

Сільський простолюд, залишаючись переважно неграмотним, офіційної російської мови ґрунтовно не вивчав. У селах Наддніпрянщини хронічно не вистачало шкільних приміщень, учителів, підручників. Зрештою, ідеологічно декларований і підтримуваний відповідними пропагандистськими заходами русифікаторський вплив на хліборобів насправді переконливим не був. І справа не тільки в недостатньому економічному забезпеченні імперської політики в освітній сфері, а й у тому, що в кінцевому підсумку висока обізнаність та ерудованість українських селян могла пробуджувати в них думки про потребу належного поцінування рідної мови.

Той незначний відсоток селянства, який долучався до «культурно-мистецького міста», «вибивався в люди», здобуваючи початкову освіту російською, схильний був ігнорувати своє соціальне коріння. Цей «провал пам'яті» аж ніяк не означав радикальних змін у ментальності, точніше кажучи, не призводив до безповоротної асиміляції.

Щодо мови як національного символу, то в хліборобському середовищі другої половини XIX — початку XX ст. майже непо-

[1] Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? / Упоряд. О. І. Шаблія. — Львів, 1994. — С. 54.

дільно панували несвідомі аполітичність, лояльність, байдужість. Цьому сприяла неспроможність «жорстко опиратися чужим впливам». Служба в армії, навчання в містах, перебування на заробітках — далеко не повний перелік тих вербальних і письмових середовищ, де «людина від плуга» могла забувати рідну мову. На думку деяких державних посадовців, українські селяни навіть були схильними перейматися почуттям загальноросійської народності, усвідомлювати себе справжньою російською людністю. Проте, виходячи з логіки міркувань самих хліборобів і спираючись на спостереження представників інтелігенції, вкотре конкретизуємо: характер такого ставлення до етнокультурних джерел зумовлювала природна інфантильність світосприйняття.

Кілька слів про соціально-політичний аспект цієї трансформації. Маємо на увазі ту ж нагоду «вибитися в люди», приєднавшись до громадської організації, представницьких чи адміністративних структур влади. Типовим явищем тут можна вважати спроби окремих селян обійняти посади гласних у земських установах. Таке кар'єрне зростання означало не тільки можливий успіх у вузькополітичному значенні, а й велику перемогу над історично сформованим світоглядним комплексом. Тож не дивно, що у прагненні хоч якось бути схожим на авторитетне панство, переважна частина гласних від селянського загалу невимушено переходила на спілкування російською. Однак цей процес не супроводжувало руйнування глибинних (архетипних) пластів ментальності. «Готових до русифікації малоросів» від рідної мови відвертала не її орфографічна непридатність, а майже винятково низький і, як мало здаватися, приречений на віковічну неповноцінність соціальний статус («мужицькість»)[1]. А якби не існувало такої народної дипломатії, то де вже «сірому мужикові» було мріяти про кар'єру.

Мова селян охоплювала цілий світ унікальних понять та, як орган духовного самовираження, поставала глибоко індивідуальним і неповторним феноменом. Вона допомагала адаптуватися до реалій «тим, що всьому — кожному явищу і предмету — давали свою назву, визначали його місце у світобудові». Хлібороби «ніби

[1] Русов О. О. Видатки 8 українських губерній на початкову народну освіту // Світло. — 1914. — № 7—8. — С. 28.

малювали власну картину світу»[1]. Радикально відмовитися від неї можна було лише через знищення історично сформованого життєвого устрою. (Не зайвим буде згадати, що не тільки за економічні ресурси, а й як носіїв української ментальності більшовики нищили селян УСРР в голодоморні 1932—1933 рр.)

Дещо незвичний ракурс у ставленні до рідної мови спостерігаємо в тих хліборобів, які потрапляли в «москальське» середовище на тривалий час. Зокрема, у переселенців, доля яких завела до віддалених регіонів імперії. У нашому розпорядженні є чудовий опис міжетнічних стосунків мешканців села Таврійського, заснованого українськими мігрантами в Казахстані. Зазнаючи глузувань з боку тамтешніх росіян за «неправильную речь», селяни й самі переймалися таким розумінням. Найчастіше їх засмучувала неготовність переходити на спілкування «сибірською» власних дітей. На цьому ґрунті виникало багато комічних випадків, коли молоді батьки роз'яснювали синам і дочкам, як замість українських слів «що», «хліб», «тато» вимовляти російські відповідники «что», «хлеб», «батя». Зрозуміло, що безпосередньою причиною, яка спонукала вивчати й використовувати «великодержавну» мову, а також пристосовувати до неї рідне мовлення, була зацікавленість у культурно-господарському спілкуванні з місцевим населенням. Публічно селяни намагалися використовувати весь свій запас великоруських слів. Більше того, принагідно опановували й казахську лексику. Натомість у себе вдома незворушно користувалися українською.

У місцевостях, де морально-психологічний тиск був меншим, селяни не забували і не калічили батьківської мови. Саме такий режим її застосування зберігався в більшості сіл Наддніпрянщини. Причому там, де поширювався термін «Україна», корінні мешканці вимовляли його з наголосом на «ї». Принагідно зазначимо, що мовному вжитку сучасних росіян намагаються прищепити слова «Украина» й «украинцы» з наголосом на «а», тобто з підкресленням «окраинности» (безпорадності, невизначеності) тутешнього народу, що за логікою «великої держави» розуміється як явище

[1] Музиченко Я. Польові дослідження українського менталітету // Україна молода. — 2002. — 7 червня.

тимчасове. Чим не традиційний погляд на українців, як на «малих росів» (народу, що не уявляє життя без «старшого брата»)? Цікаво, що ще на початку XX ст. російські імперські кола ніяк не хотіли миритися з прописką в громадській уяві терміна «українці». Коли ж воно стало фактом історії, завзяті представники російського шовінізму перекрутили й досі перекручують його у вигідний їхнім великодержавним амбіціям щойно описаний спосіб.

Отже, відстежуючи роль рільничої людності у збереженні етнокультурної ідентичності, не варто перебільшувати самого факту її мовного зросійщення. Зайвим підтвердженням цього може слугувати активна позиція багатьох сільських громад. Така, яку вдалося зафіксувати на зборах мешканців села Троїцьке Золотоніського повіту Полтавської губернії в листопаді 1905 р.: «У школах, судах, установах повинна вживатися українська мова, зрозуміла для населення»[1]. Тоді ж на Золотоніщині провели цікаве опитування серед місцевих селян, яке мало з'ясувати їхнє ставлення до їхнього ж мовлення. Результат виявився таким: понад 58 % респондентів висловили бажання передплачувати (за помірну плату) україномовну періодичну пресу, 52 % «стояли за такі ж підручники» (а ще 28 %, здебільшого неписьменним, це питання було байдуже), 86 % заявили, що бажають бачити викладання рідною мовою шкільних дисциплін. Близько 57 % підтвердили прагнення навчитися читати та писати і українською, і російською («по-панськи», «по-вченому»)[2].

Власне, на мовний імунітет своїх земляків 1907 р. звертав увагу С. Петлюра: «Селяни заявляють, що вони відчувають потребу національної школи на Україні і ганять русифікаторську політику уряду»[3]. Багато хто з хліборобів справді не міг переступити вербального бар'єра — більше того, залишався україномовним навіть тоді, коли це перешкоджало кар'єрним прагненням. Про такі явища в роки Першої світової війни В. Королів писав: «Селяни, які проходили в гласні, не знаючи московської мови і спостерігаючи

[1] Боротьба селян за навчання українською мовою // Наш рідний край: Хрестоматія з історії Черкащини. — К., 1995. — С. 19.

[2] Підраховано за: Ефремов С. Заметки на текущие темы // Киевская старина. — 1905. — Т. LXXXIX. — С. 298—299.

[3] Петлюра С. З українського життя // Україна. — 1907. — Т. 1 (березень). — С. 131.

до своєї таке зневажливе ставлення на кожному кроці.., часто соромилися вживання рідної мови й інколи через одне це мусили мовчати тоді, коли їм особливо треба було б говорити»[1].

Апатія у ставленні до статусу «мови предків» як масове явище — це радше поверховий зріз проблеми. Для з'ясування практичної ролі українських хліборобів у забезпеченні цього аспекту етнічної ідентичності наведемо епізод із сільського життя Київського повіту, описаний на сторінках «Вестника Юго-Западной и Западной России» (№ 4 за 1863 р.). Тримаючи в руках циркуляр, викладений почергово російською та українською, до одного з тамтешніх поміщиків прийшов місцевий волосний старшина. На запитання дідича, навіщо в документі «таке подвоєння», він відповів: «А хто його знає? Хто не зрозуміє однієї, той не зрозуміє й іншої». Для історика важливі не тільки слова селянина, а й політично упереджене резюме автора — професора Сильвестра Гогоцького («Ось відповідь простої людини, не знайомої ні з якими задніми думками»). Адже волосний старшина — українець-хлібороб, чиє ім'я залишилося для історії невідомим, виявив апатичність не лише до статусу української мови, а й байдужість до російської, на той час офіційної (державної)[2]. При цьому в повсякденному спілкуванні він, як і абсолютна більшість його оточення, залишався україномовним. Усе це дає підстави стверджувати, що «культурна сила самого народу», зокрема й мова (на думку П. Куліша, «орган національного самопочуття»)[3], виявилася набагато переконливішою за відверто кон'юнктурні студії таких інтелектуалів, як Гогоцький.

Підтвердження сказаного знаходимо в пізніших міркуваннях С. Єфремова. Вони датовані 1905 р.: «Погляд українця-селянина на російську мову як на мову «панську»; це переконання переходить від покоління до покоління від часів кріпосного права. І коли хто-небудь із селян скаже фразу російською, це викликає загальне кепкування з боку інших: «Панською, мовляв, говорить!» І доводиться говорити «своєю», аби не відчувати незруч-

---

[1] Королів В. Про народне самоврядування (земство). — К., 1917. — С. 9.

[2] Гогоцкий С. На каком языке следует обучать в сельских школах Юго-Западной России // Вестник Юго-Западной и Западной России. — 1863. — Кн. 4. — С. 97—98.

[3] Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції // Твори: У 2-х т. — 2-ге вид. — К., 1998. — С. 402, 403.

ність перед батьками»[1]. Зміст цитати прямо вказує на існування у хліборобів стійкої мовно-етнічної ідентичності, що бере початок у глибинах традиційності, і саме тому в різній варіативності це явище існує й донині.

Про те, що етнокультурні імперативи мовного питання «зберігалися в цілості», свідчили численні повідомлення сільських кореспондентів. Серед наявних у нашому розпорядженні матеріалів особливої уваги заслуговує одне повідомлення з культурно ополяченої й водночас політично зросійщеної Волинської губернії. У ньому зазначалося, що корінні мешканці «одного з патріархальних сіл» (Божедарівки) не просто виявляли інтерес до губернських та повітових новин, а бажали отримувати той варіант повідомлень, що написаний зрозумілішою їм українською мовою.

Зважаючи на таку потребу користуватися рідною мовою, чим же тоді пояснити ту легкість, з якою селяни «її калічили», переходячи на суржик? Надто коли опинялися в російськомовному оточенні.

Мотиви такого поводження крилися в етосі — всьому, що пов'язане з поведінкою, вольовим життєвиявом людей. Схоже, саме своєрідна толерантність робила їх безпорадними перед владою, громадською думкою, продукованою російськомовним середовищем. Замкнена суб'єктивність, як унікальне на свій лад поєднання апатичності, терпимості, поступливості, самоізольованості, ніби змушувала зраджувати себе («вони не могли нікому відмовити»)[2]. Вочевидь, чітко виражена національна байдужість до мови, її статусу була міцно пов'язана з надмірно персоніфікованим сприйняттям соціально-політичного життя. А позаяк публічне обстоювання поглядів вимагало надмірних інтелектуальних та емоційних зусиль, то традиційно спрацьовувало безпечніше уникання будь-якої громадсько-активної позиції. Об'єктивно українське селянство протиставляло силовій асиміляторській політиці, яка використовувала всю наявну силу державного апарату, ментальну настанову маргінальності (пристосовництва) та відповідну їй світоглядну

[1] Ефремов С. Заметки на текущие темы... — С. 292.

[2] Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). — К., 2001. — С. 259.

ідеологію справедливості. Помітна ж інфантильність була індивідуальною (а в історичному контексті й колективною) формою виживання в тій ситуації, коли хлібороби постійно почувалися заручниками часу.

Зазвичай сільські люди орієнтувалися на той ідеал доброго життя, який тримався в їхній уяві. У ньому рідко знаходилося місце державно-політичним чи мовним проблемам.

У пошуках механізму збереження селянами етнічної ідентичності варто звернути увагу на їхню, так би мовити, «племінну» саморефлексію. Схоже, про неї йдеться в одному оригінальному сюжеті, який поміщено в сьомому томі етнографічних досліджень під загальною редакцією П. Чубинського. Ось його фрагмент: «Малорос був русским і є русским. Якщо він так себе не називає там, де він зустрічається з великоросом, то там, де він зустрічається з поляком, молдаванином і угорцем, він твердо знає, що він — русин»[1]. У подальших роздумах Чубинський не вважав за потрібне провести поділ між «росіянином» і «русином». І, напевне, даремно, зважаючи на загальноприйняту в офіційних урядових колах та серед інтелігенції тотожність «русский» і «великорос». Росіянами ж українські селяни себе ніколи не вважали. Такої думки дотримувалися й самі північно-східні сусіди. Усвідомлюючи, що «малороссы не русские», ті часто обмежувалися непошитво-зверхнім назвиськом: «хохлами вони звуться»[2]. «Русин» же — це, безперечно, щось відмінне. Причому як в історичному контексті, так і щодо тогочасної ідентичності двох селянських спільнот. Архівні, етнографічні та лінгвістичні джерела не фіксують випадків використання корінними мешканцями російських сіл цього терміна як самоназви. На початку XX ст. «русский» в етнічному, а не політичному значенні для українських хліборобів означало щось альтернативне до «свій», «наш».

Стан повсякденного занурення в життєві турботи й нехитрі, часто жартівливі розмірковування ніяк не спонукав переймати-

[1] Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой ИРГО. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собр. П. П. Чубинским. — Т. 7. Евреи, поляки. Статистика малорусского населения; обзор малорусских говоров; жилище, пища и одежда малороссов. — СПб, 1877. — С. 357.

[2] Попов Р. С. О Малороссии и малороссах. Чтение для народа. — М., 1877. — С. 4.

ся проблемами ідентичності. Сприйняття звичного укладу життя, усталених манер соціальної поведінки, своєї розмовної мови як «Богом даних речей» давало можливість не відчувати потреби щось комусь доводити чи спростовувати. Свої інтереси селяни обстоювали тією мірою і в той спосіб, як могли їх збагнути самі. Зачувши, скажімо, звертання «хохлы», неодмінно називали кривдників «кацапами». Приниження людської гідності в цьому випадку усвідомлювали, видно, як особисту образу.

Аналіз численних народних легенд про походження та характеристичні особливості українського простолюду засвідчує існування цілком конкретно вираженої етнокультурної ідентичності. Публічне позиціонування себе чимось відмінним від «німців», «жидів», «уніятів», тих-таки «кацапів» відбувалося у формі власних стереотипних оцінних міркувань. Тим часом про себе селяни думали як про добродушних, ніжних, щирих, працьовитих, готових допомогти ближньому в біді й вибачити образи людей. Помічали також відмінності в манерах поводження: «Ми ходимо гуртом, а москалі — один за одним, щоб легше було». Чіткіше виявлений «матеріалізм та прагматизм» росіян пояснювали так: «Москаль неодмінно тебе обдурить, або ж доведеться з ним сваритися через його лінощі й лукавство, і тоді він накоїть тобі такого, що потім весь вік жалкуватимеш»[1]. І все ж без згаданої вище причини «кацапами» росіян називали відносно рідко.

Стійкість та живучість усталених поглядів забезпечувалася ніби мимовільно. Потреби заглиблюватися в мотиви їхнього збереження хлібороби здебільшого не відчували. Відсутність такого потягу надійно компенсувало усвідомлення правильності й достатності життєвого устрою. Тому етнічні риси, на які так часто звертали увагу представники громадськості й навіть самі селяни, мали приховане культурне підґрунтя. Поява ж альтернативних форм самопізнання залишалася малоймовірною, бо могла відбуватися тільки за умов докорінних змін соціально-економічного становища та політико-правового статусу.

[1] Міфи України / За книгою Г. Булашева «Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях» / Пер. Ю. Буряка. — К., 2003. — С. 123.

Неграмотність селян не була тим суто зовнішнім неуцтвом, яке могло свідчити, що вони поверхово засвоїли відомі граматичні правила. Принаймні невміння читати й писати не перешкоджало вияву особливого чуття мови, яке співвідносилося зі стійкими морально-етичними вимогами. Освічені й уважні до селянського побуту сучасники (передусім етнографи) помічали, що мешканці села, які не вміли читати й писати, менше піддавалися чужоземному впливу. Нерідко вони говорили правильною, красивою, надзвичайно образною та живою українською мовою. Сукупно ж ні російськомовна школа, ні будь-які інші впливи не могли витравити з душі українців-хліборобів усе те багатство, яке передавалося їм на генетичному рівні. Русифікаторські дії, нав'язуючи почуття презирливості до цього неоціненого спадку, давали взамін здебільшого лише кілька десятків, у крайньому разі кілька сотень чужих слів. І навіть коли це спрацьовувало, лексику та звороти, яких бракувало, селяни брали з невичерпного запасу рідної мови (часто, на жаль, у такому скаліченому вигляді, що в оцінках патріотичної інтелігенції таке запозичення викликало хіба що відразу).

Схильність до усвідомленого відчуття власної унікальності зумовлювали переважно об'єктивні реалії сільського устрою. Це підтверджує та обставина, що «малоросійське плем'я» зберігало культурну цілісність. А вона сама собою серйозно перешкоджала зросійщенню й заодно радикальним еволюційним змінам у структурі суспільства. Українські хлібороби як суб'єкти оригінальної системи вартостей перманентно поширювали їх на менш численне іноетнічне рільниче населення, яке мешкало по-сусідству в аналогічних (або схожих) природних і соціальних, а почасти й політико-правових умовах. Ось як цей вплив зафіксований у рукописі колишнього сільського вчителя з Феодосійського повіту Таврійської губернії М. Дмитрієвського: «Російська мова зіпсована малоросійським і польським наріччями; причиною цього є наявність у цій місцевості великої кількості малоросіян». Траплялися й досить незвичні та кумедні випадки. За словами Є. Чикаленка, єврей Мошко, «тихий, релігійний і розумний» житель села Перешори Ананьївського повіту, взявся господарювати

на землі. «Але він такий був безпорадний, що в його господарстві, як у всьому, йому не щастило. Коли він позичить воли, щоб виорати чи зралити свою ниву, то довго ходить по степу, поки її найде.., або піде полоти свою ниву, а виполе помилкову чужу... А вже діти повиростали його справжніми хліборобами»[1].

Зрозуміло, що українізація іноетнічного хліборобського населення Наддніпрянщини в тогочасних історичних умовах могла відбуватися лише несвідомо й ненавмисно. Тобто без будь-яких «націоналістичних» намірів і розрахунків. Її справді належно ніхто не осмислював і, певна річ, не планував. Підтвердження знаходимо в офіційній урядовій документації. Так, готуючи 1896 р. письмовий звіт, чиновники канцелярії волинського губернатора звернули увагу на соціально-психологічний портрет тутешніх чиншовиків (колишніх дрібних польських шляхтичів). Принагідно констатували, що в домашньому побуті вони засвоїли національність малоросійську, за віросповіданням православні й до «штундистського псевдовчення» не належать. Ще менше бажання з'ясувати феноменологію цих змін мали самі українські селяни. Вони не пам'ятали «панського минулого» сусідів-чиншовиків, їхнє «змалоросійщення» сприймали як справу очевидну.

Треба визнати, що колективна свідомість наддніпрянських хліборобів успішно кодувала такі універсальні й водночас своєрідні соціокультурні цінності, як залучення індивіда до справ та інтересів громади, станова солідарність, господарська співпраця (толоки, супряги, скіпщини), різноманітні форми взаємодопомоги. Фахівцям ще треба з'ясувати шляхи еволюції власне колективізму в «індивідуалістичній» ментальності українських селян, зокрема в умовах інтенсифікації ринкових перетворень. Тут вкажемо лише на її, так би мовити, ментальну специфіку.

За незначним винятком громадський чинник не був запорукою поліпшення матеріального забезпечення, зростання добробуту, всього того, що можна було б назвати економічним процвітанням рільничих родин. Здебільшого хлібороби, коли бажали збагатитися,

[1] Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). — Нью-Йорк, 1955. — С. 175.

мали розраховувати на власні сили. У цьому випадку вони не потребували чогось істотно відмінного, як, скажімо, сприймали й за що цінували колективне начало польські чи російські селяни, німецькі колоністи. Натомість їх міцно прив'язували до громади зубожіння, малоземелля, станова приналежність, труднощі, спричинені викупними платежами. І все ж універсалізм не настільки нівелював етнічне начало в характерології, щоб його не можна було помічати. Якщо в росіян ця риса становила більш-менш органічний, зумовлений усім попереднім перебігом подій, унікальним громадсько-господарським устроєм ментальний атрибут, то в українців зберігалося значно виваженіше сприйняття. Попри всі колізії врівноваження традиційного інноваційним, у них залишалося достатньо незалежності та впертості. Ці характерологічні риси нагадували про себе в найнесприятливіших обставинах, нерідко на межі цілковитого господарського занепаду та фізичного виживання.

Як справедливо зазначають дослідники, за умови збереження значних мас селянства у складі населення воно ж, селянство, впливає на ментальність усього суспільства та його культурно-історичне обличчя. Це твердження вкрай актуальне для української спільноти, бо якраз автохтонні хлібороби культурно домінували в період, коли нечисленні передові верстви українства залишалися декласованими і денаціоналізованими. До того ж вони перебували в жорсткій політичній підпорядкованості, що різко посилювало їхню залежність від іноетнічних впливів. У цьому контексті «посадженому на землю» сільському простолюду навіть не потрібно було дбати про окрему індивідуальність — вона існувала природно, на прихованому рівні. Мізерний результат імперських асиміляторських зусиль, за умови слабкості українського національного руху, переконливо це підтверджує.

Отже, власним невичерпним джерелом української простонародної культури, яка й далі переважала, селянство досить конструктивно репрезентувало етнокультуру й на підсвідомому рівні давало паростки майбутнього національного ствердження. Свою місію тривалий час воно виконувало в умовах слабкості

освітньо-ідеологічного впливу інтелігенції, відсутності справжніх політичних лідерів.

Початки формування української модерної нації гальмували намагання російських можновладців, підтримуваних такою ж проімперськи налаштованою громадськістю, реалізувати проекти панславізму. У діяльності влади переважали пропагандистські та адміністративні методи, які поєднувалися зі сподіваннями на природний перебіг подій. Утім, до початку XX ст. «вікно можливостей» радикального асиміляторського курсу істотно звузилося. Історично ці заходи виявилися занадто слабкими. Принаймні не достатніми, щоб прищепити українському традиційному селянству почуття загальнодержавної (громадянської) належності. Цікаво зазначити, що в матеріалах першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. інформацію про українців подаватимуть окремо від росіян.

Українцям, що перебували по суті в колоніальних умовах, вдалося зберегти свою самобутність. Окрім того, вони спромоглися певною мірою передати свої традиційні цінності чужоетнічному населенню — здебільшого тому, яке не мало якогось виняткового становища, тобто було представлене соціально однорідною хліборобською людністю. Таке «можна було спостерігати в середовищі мешканців слобід Люджа, Верхолюджа, Пожня, Дернове, Ницяха та Поляне Охтирського повіту, які на початку XX ст. належали до російського анклаву цього регіону»[1]. Багато елементів традиційної обрядовості (скажімо, розплітання коси молодій, виготовлення короваю, перезву тощо) до цього часу тамтешні жителі вже запозичили. Мало чим відрізнялися і їхні весільні пісні. Так, українські селяни сусідньої Боромлі відомий приспів про тещу зазвичай закінчували словами:

Щоб наші підківки бряжчали,
Щоб наші вороги мовчали.

[1] Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) // Труды Харьковской предварительной комиссии по устройству XII Археологического съезда. — Т. 2. — Ч. 1. — Х., 1902. — С. 20—24.

У місцевих росіян зустрічалася така інтерпретація:

Убирайся, тёщенька, убирайся,
В сафьяны, сапожки обувайся,
Топчи враги под ноги.
А сопостаты под пяты,
Чтоб наши подковки гремели,
Чтоб наши враги понемели.

Аналіз народних звичаїв на Слобожанщині не тільки допомагає виявити асиміляційні процеси, а й можливість з'ясувати їхнє історичне підґрунтя. У 1860-х рр. етнограф Г. Ткачов, обстежуючи регіон українсько-російського порубіжжя, до якого належали Харківська, Воронізька, Курська губернії, зазначав, що «великороси та малороси, проживаючи стільки часу поряд, маючи спільні інтереси і начальство.., не могли не запозичити одне в одного деяких рис не тільки зовнішніх, а й внутрішніх»[1]. У другій половині XIX ст., коли русифікаторська політика щодо титульного населення Наддніпрянщини була істотно активізована, процес «розукраїнення» природно мав посилюватися. На перший погляд здається, що так воно й було. У середині 1980-х рр. науковець Л. Чижикова дійшла висновку, що під впливом ринку та соціального оточення українці XIX ст. корегували свою мову, змінювали національний одяг на міський костюм, забували колядки й щедрівки, переймали в росіян їхні пісенні мотиви. Саме тоді зазнали трансформації багато прізвищ: Яцько на Яцьков, Кащенко на Кащенков, Зозуля на Зозулін тощо. Істинність своїх спостережень Чижикова підтвердила такими словами селян: «Припустимо, що ми не великороси, але вже й малоросами, простими хохлами нас не можна назвати»[2]. Отже, є підстави вважати, що на зламі XIX—XX ст. локальна русифікація селян набула достатньо стійкої тенденції. Проте більш-менш чітко визначилися й граничні можливості асиміляторської політики.

---

[1] Ткачёв Г. Этнографические очерки Богучарского уезда // Памятная книжка Воронежской губернии на 1865—1866 гг. — Воронеж, 1867. — С. 174.

[2] Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционной культуры. — М., 1988. — С. 48.

Про це свідчить поведінка тих вихідців із Наддніпрянщини, які осідали у власне російському соціально-культурному середовищі. Оселившись, скажімо, там, де переважало таке інокультурне населення, українці швидко «московщилися». Адаптація відбувалася передусім за, так би мовити, зовнішніми ознаками. Привертає увагу той факт, що хлібороби переймали традиції здебільшого не місцевого, а загальноросійського зразка. Тому й надалі мали небагато спільного зі своїми великоросійськими сусідами-орачами. Тобто підтакували по-російськи, але не говорили мовою односельців, сказане якими раз у раз передражнювали. Міжетнічні шлюби траплялися рідко, бо між обома етносами продовжував зберігатися «якийсь антагонізм».

Коли процеси модернізації глибше проникали в життя українців-орачів, зокрема тих, які мешкали на Сумщині та Харківщині, вони виражали своє самоусвідомлення словами: «Ми не росіяни і не українці, ми перевертні»[1]. Є серйозні підстави вважати такі вияви національної байдужості наслідком збереження традиційного світобачення, яке на свій лад реагувало на протегований державою вплив російського етнокультурного середовища. Не випадково ж у своїх говорах терміни «малороси», «великороси», а тим паче «українці», «росіяни», селяни «перехідного характеру» використовували досить рідко.

Потяг рільників «дотримуватися самобутності» — переконливий доказ непересічної ролі цієї верстви у збереженні етнічної ідентичності. Крім мізерної кількості вищезгаданих змішаних шлюбів, важливими чинниками диференціації залишалися мова, релігія, побутова культура, звичаєве право, які формували народну свідомість. Унікальні традиції, способи життєдіяльності українських і російських хліборобів зберігалися навіть під час спільних колонізаційних рухів. Зокрема, у процесі освоєння територій Курської та Воронізької губерній, де перші становили 22,9 % і, відповідно, 36,2 % населення. У середині XIX ст. українці відрізнялися від росіян тим, що «до дрібниць любили чистоту».

[1] Там само. — С. 49.

Така вірність традиціям пращурів відчувалася доволі рельєфно. Коли виникала потреба усвідомленого вибору, то нерідко хлібороби демонстрували цілковиту байдужість до «свого» й «чужого». Напевне тому вони майже завжди були готові до компромісів у «великій політиці зближення з братнім народом» і не надто переймалися тим, що появу чогось спільного не супроводжувало бажання обох етносів відмовлятися від власних культурних цінностей. Між собою й особливо в сім'ях українці продовжували спілкуватися рідною мовою. У них і надалі залишалися «своя пісня, весільний обряд, щедрування, посівання, колядка, кутя та святвечір, смажене порося на Великдень». До певної міри аналогічні процеси спостерігалися в усіх регіонах Наддніпрянщини, де компактно мешкали українські селяни й іноетнічне хліборобське населення.

Дотримання дідівських форм соціальної поведінки можна було простежити в південних губерніях. Деякі дослідники у спробах з'ясувати феноменологію більшості люду степової України, схильні були виокремлювати його як самобутній «новоросійський» тип. Так, В. Ястребов, детально знайомлячись на початку 1890-х рр. із селянами Єлисаветградського та Олександрійського повітів Херсонської губернії, дійшов висновку, що місцеві «серби вже розтанули, розпливлися з-поміж довколишнього малоросійського елементу»[1]. Схожа ситуація склалася з «москалями», які переселилися на Катеринославщину задовго до скасування кріпацтва. Ще на початку 1860-х рр. В. Павлович зазначав: «Малороси так переважають над великоросами.., що других і непомітно. Зрештою, усі малороси.., за винятком розкольників»[2]. Зважаючи, що в «новоросів» не було вагомої альтернативи етнокультурного самовираження, маємо підстави говорити про самобутній український регіональний субетнос.

---

[1] Кримский А. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елизаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым. — О., 1894. — 202 с. // Этнографическое обозрение. — 1896. — № 2—3. — С. 280.

[2] Павлович В. Екатеринославская губерния. Материалы для географии и статистики России, собр. офицерами Генерального Штаба. — СПб, 1862. — С. 176.

Опосередковане підтвердження таким міркуванням знаходимо в Т. Осадчого. Одну зі своїх праць він присвятив детальному етнографічному опису Щербанівської волості Єлисаветградського повіту. Привертає увагу, що між українцями й молдованами, найчисленнішими етнічними групами, які відносно недавно осіли в цій місцевості, досить часто виникали конфлікти. Натомість у тих поколінь, що переселялися щонайпізніше століття тому, унаслідок регулярного спілкування, взаєморозуміння та працелюбності племінні відмінності майже не спостерігалися. Зокрема, шлюби між такими українцями й молдованами вже давно стали нормою.

Залишаючи поза увагою росіян і поляків, які, попри аналогічну схильність до культивування хліборобського способу господарювання, уникали етнокультурного зближення з місцевими «руснаками», уважніше придивимося до феномену українсько-молдовської подібності. Привертає увагу ставлення до жінки. Молдованин уважав за норму бити свою дружину навіть за те, що вона випадково назвала його на «ти». Водночас далеко не завжди толерантний у родинних стосунках українець значно більше звертав увагу саме на злагоду в сімейному союзі. «Волох» часто силоміць змушував дружину до сезонних польових робіт, а хатній клопіт вона надолужувала опісля, коли господар «пиячив». В українській родині спільна праця частіше ґрунтувалася на поділі обов'язків. І хоча доля жінки була також нелегкою, а злагода нерідко чергувалася зі взаємними докорами, звинуваченнями та сварками, для матері вважалося за правило взагалі «у степ не ходити», коли діти досягали дорослого віку.

Отож навіть на «окраїнах» Наддніпрянщини асиміляційні процеси відбувалися до певних меж. На тлі локального й ледве помітного стирання відмінностей між українцями й іноетнічними хліборобами істотно пришвидшувалася універсалізація культурного світу колишніх панщинників та різних категорій державних селян. Кепкування, відсутність вишуканих форм спілкування, гризня — усе, що дісталося від доби поневолення, залишалося притаманним їхнім взаєминам, коли «назва кріпака,

кріпацької людини зумовила відчуження і разом з тим жалість до задавленої особи»[1]. У тих місцевостях, де модернізаційні впливи майже не відчувалися, досвіду одного-двох поколінь виявилося замало, щоб викреслити з пам'яті ті стосунки, коли «вільні» (державні) дивилися на «панських» (кріпаків) як на людей диких, «обголених» (збіднілих), поголовно «злодіїв і грабіжників». Ті ж, виснажені кріпосницькою дійсністю, учиняли в деяких місцях цілі набіги на вільні хутори скарбових селян, спустошували їхні баштани, городи, крали з поля, з хат, із лавок, на базарах. Вихваляючись своїми «подвигами», поміщицькі підлеглі перебували під протегуванням дідича, який переслідував їх лише в разі домашніх крадіжок.

Етнокультурна відмінність виявлялася до певної міри чітко й однозначно, коли малоросам доводилося оцінювати порівняно підприємливіших великоросів. Поселяючись на вже обжитих територіях Слобожанщини, ті в мисленні українських селян поставали людьми іншої вдачі. Тому сприймали їхні світоглядні цінності упереджено, а соціальну поведінку та господарський хист — з недовірою й підозрою. «Де двор — там вор, а де нема — там він найма», — говорили селяни про сусідів-росіян, «провину» яких помічали насамперед у тому, що ті віддавали перевагу промислам чи дрібному підприємництву перед землеробством[2].

Подібні оцінки мали місце і щодо регіональних груп чи навіть окремих родин. Траплялося, що, прагнучи йти в ногу з часом, частина колишніх козаків Полтавщини так втягувалася в торгівлю, що й землі свої проторговувала. Блукаючи в пошуках заробітків південними губерніями та Слобожанщиною, такі «перевертні» не лише «не набиралися розуму», а й зовсім розучувалися працювати на землі. У розумінні своїх же односельців, тобто тих, що трималися традиційних форм господарювання, «торгівля наклала на них огидне тавро»[3].

---

[1] О некоторых юридических обычаях у крестьян Полтавской губернии Кременчугского уезда // Основа. — 1862. — Лютий. — С. 19.

[2] Замечания о праздниках у малороссиян. — Харків, 1843. — С. 4.

[3] Сумцов М. Ф. Слобожани. Історично-етнографічна розвідка. — Харків, 1918. — С. 84.

В умовах формування нових уявлень про себе та своє місце в сучасному світі в українських селян з'являлися деякі інновації в побуті. Так, парубки дедалі частіше витрачали останню копійчину на «панське вбрання». Те, у чому їхні батьки вбачали нерозсудливість і марнотратство, а чиновники — розбещеність та шалапутство, деякі юнаки й дівчата вважали виявом шляхетності й своєрідної культурності. Ця тенденція свідчила про їхнє бажання не задовольнятися тим, чого цілком достатньо було старшим поколінням. Утім, вона не була стійкою. З досягненням зрілого віку потяг селян до сучасної моди, зокрема й хизування одягом, поволі слабшав, розчиняючись у всюдисущому й поки що майже всесильному етнокультурному традиціоналізмі.

Отже, збереження основ звичного устрою, особливо домашнього, родинно-господарського характеру, не спонукало хліборобів по-модерному замислюватися над цінністю того етнокультурного середовища, до якого вони належали. Тобто «почуття національної ідентичності... ще не проникло у глиб мас сільського населення», його поява була явищем фрагментарним[1]. Однак, успадковуючи зразки панівних у поколіннях манер соціальних практик, люди «від плуга» об'єктивно виконували таку історичну місію. Водночас в умовах активізації модернізаційних впливів українське село дедалі частіше потрапляло в поле зору науковців і публіцистів, які зосереджували свої погляди на тих характерологічних рисах «мужицької нації», що відносно легко сприймалися на буденному рівні. На початку XX ст. ще донедавна єдиних і нероздільних простих мужиків упізнавали вже як «бідняків», «багачів», «злидарів» і «куркулів», тих, що чинять добро і шкоду, турботливих та пияків, господарів і робітників. При цьому для абсолютної більшості сучасників селянство залишалося й надалі незбагненним, позаяк його «націоналізм» у цілому зберігав достатньо чітко виражену антимодернізаційну, точніше промонархічну, спрямованість.

Відомі деякі факти, датовані ще початком 1860-х рр. Коли 1862 р. київський цивільний губернатор М. Гессе об'їжджав

[1] Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні // Духовна Україна: Зб. гв. — К., 1994. — С. 17.

підпорядковану йому територію з метою переконати селян у потребі складання уставних грамот, мав біля себе чиновника, який повторював його промови «малоросійською» й роздавав потім друковані примірники цього тексту волосним старшинам. Імовірно також переважна частина тих, котрі позиціонували себе українофілами, прагнули поширювати грамотність серед сільського простолюду українською мовою. А імперський міністр внутрішніх справ П. Валуєв вважав, що після звільнення селян із кріпосної залежності на перший план висувається проблема ліквідації неписьменності. В офіційному листуванні з Олександром II він натякав на потребу вирішення питання, гострота якого ставала дедалі відчутнішою. Кажучи сучасною мовою, потрібно було щось робити з невизначеністю національної ідентичності численного селянства підросійської України. Наступного року «безпроблемне питання» буде вирішене в радикальний спосіб.

Водночас (навіть 1905 р.), коли прихильники запровадження української мови в початковій школі вказували, що низький рівень грамотності селян пов'язаний із потребою навчання рідною мовою, влада їм відповідала, що це пояснюється передусім двірічним терміном навчанням. Таке розуміння абсолютно не впливало на реальний стан справ. За кілька десятиліть, які розділяли скасування кріпацтва від революційних подій початку XX ст., російська влада так і не спромоглася виправити становище.

Історики, які прагнуть до правдивого висвітлення проблеми ідентичності, асиміляції, етнокультурної самобутності українського селянства, у цілому справедливо вказують як на особливості та відмінності цієї спільноти, так і «низький асиміляційний бар'єр». Щоправда, мало уваги приділяють аналізові цих відмінних ознак. Такі однобічні підходи, що були притаманні радянській («інтернаціональній») історіографії, превалюють, на жаль, і в численних новітніх працях. Скажімо, культурологічна парадигма, що віднедавна набула популярності у студіях, спонукає до виявлення і прояснення спільних властивостей, притаманних традиційному селянству. Тому етнічні (точніше, етноментальні) характеристики дослідники простежують, як правило, або епізодично, або взагалі не звертають на них уваги.

Щодо посткріпосного селянства, за лінгвістичними особливостями якого інколи справді важко визначити, де «закінчувалися малороси і починалися великороси чи білоруси», то не варто ігнорувати двох обставин. По-перше, тривале перебування всіх трьох традиційних етнічних хліборобських культур під патронатом Російської держави, що суттєво впливало на трансформацію їхньої ідентичності в умовах формування модерного суспільства. По-друге, наукове з'ясування реального потенціалу асиміляції, а також згадуваних меж цього процесу. Російські історики, зокрема й такий визнаний фахівець з проблем історичної ідентичності, як О. Міллер, полюбляють акцентувати увагу на «майже добровільному», багатосоттисячному переходу українців у лоно російської етнокультури, однак чи не завжди обходять факт досить масового змалоросійщення численних етнічних груп, що мешкали на теренах Наддніпрянщини. Не кажучи вже про побутування українських говірок у регіонах, які в історіографії давно отримали великоросійську прописку (місто Севастополь та ін.). При цьому не пропустять нагоди зайвий раз поскаржитися на відсталість соціально-економічного розвитку Росії порівняно з провідними європейськими державами, що начебто не дало змоги логічно завершити процес русифікації. На наш погляд, постійне апелювання до відсутності залізничної мережі, відсталості промисловості, слабкої урбанізації насамперед підтверджує особливості модернізаційних процесів у суспільстві, та аж ніяк не є ключовою обставиною краху імперських планів. Для порівняння, наскільки б непереконливо виглядало твердження на кшталт: через ліквідацію Гетьманщини у XVIII ст. «національне відродження» в Україні історично запізнювалося.

Радикальний вихід для науковців з окресленого стану вбачаємо у включенні до пізнавального багажу внутрішнього світу (культури, ментальності, світу уявлень) хліборобської верстви. Соціоментальний (у розумінні синтезу усвідомлювано-практичного й приховано-стереотипного) підхід дає змогу визначити низку базових характеристик цієї самобутньої спільноти й передусім відповісти на питання історичності її внутрішньої автентичності. Адже ігнорувати сприйняття та ставлення самих хліборобів до подій, явищ,

процесів, що відбувалися в їхньому житті, задовольнятися констатаціями на кшталт «прихильність селянина до його "української" землі не варто міфологізувати», «місто в період, що його розглядаємо, просто не створювало достатньо робочих місць, які могли бути зайняті вихідцями з села», — це означає невиправдано спрощувати проблему, наперед прирікати себе на упередженість у її осмисленні. Тим паче важливо це робити, позаяк суто позитивістський підхід, опора на статистику не завжди точно забезпечують наближення до правдивого відображення минувшини, а нерідко використовуються для навмисної фальсифікації. Окрім того, долучення прихованого підґрунтя до творення дискурсу покликане істотно підважити авторитетність погляду на історію українського селянства як на виключно результат російсько-польського змагання, що виявлялося в політичній, соціально-економічній, культурній сферах. Перетворити рільників з об'єкта на суб'єкт власної історії — такий вихід вбачається для вдосконалення й оптимізації подальших наукових пошуків.

Насамкінець — щодо стереотипу «українського зрадництва» як стійкого імперативу імперського мислення політичних росіян. Його походження та сутність є цілком зрозумілими в контексті знань про їхню національну (великодержавну) свідомість, самобутній процес її формування. Вписавши свого часу українців як етнос (народ) в орбіту своєї ідентичності, вони стали довічними заручниками своїх уявлень, відтак приречені хворобливо реагувати на будь-який вияв їхнього національного пробудження та ствердження.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В КОНТЕКСТІ «ОСУЧАСНЕННЯ» СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ: МІЖ ВЛАДОЮ ТА НАРОДОМ, МІЖ «МАЛОРОСІЙСТВОМ» ТА «УКРАЇНСТВОМ»

У нинішній громадській думці поняття інтелігенції набуло широкого соціологічного трактування. Під ним розуміють ледь не всіх, хто «має освіту», «переважно працює розумово», «продукує культурні цінності» тощо. Такі уявлення складаються у людей тоді, коли їм пропонують замислитися над тим, кого б вони назвали інтелігенцією. Однак ще століття тому такого поширеного погляду на інтелігенцію в Україні ми б не зустріли. У російсько-імперський період української історії (фактично все XVIII, XIX і початок XX ст.), а тим паче раніше, взагалі було важко уявити, що існує чимала кількість людей, які живуть за рахунок інтелектуальної праці. У зв'язку з цим історикам варто б з'ясувати, що це поняття має, так би мовити, свою «культуру вжитку», залежно від епохи, місця й обставин.

Учені давно намагалися з'ясувати процес епохальних змін значення слова «інтелігенція». Наразі відомо, що античні автори

вживали це поняття для характеристики людського самопізнання, що виявлялося у внутрішніх розумових операціях і переживаннях людини. Середньовічні мислителі надали йому релігійного змісту (воно передбачало пізнання Бога). В епоху Реформації та Просвітництва до нього було внесено гуманістичний сенс і водночас ознаку причетності до Божественного розуму. Завершення цієї тенденції сучасні філософи вбачають в ідеях німецьких класиків (І. Канта, Г. Гегеля), які розуміли інтелігентність як властивість людської свідомості, що пізнає, осягає світ, а також як особливий стан «теоретичного духу», що досяг свого самоусвідомлення[1].

Лише в XIX ст. поняття «інтелігенція» стало використовуватися на позначення особливої соціальної групи. Привнесення в це поняття соціологічного змісту і використання його для найменування соціального прошарку, що охоплює освічених людей, відбулося у 1830—1840-х рр. Причому в Російській імперії фактично відразу ж склалася традиція називати інтелігенцією «передових людей, що прагнули ставити свої інтелектуальні здібності на служіння суспільству, суспільному благу, стурбованих долею народу та вітчизни». Тобто, щоб бути інтелігентом, було мало формального здобуття освіти. Тогочасного інтелігента шанували та пізнавали за ознаками великого інтелекту, високої моральності, шляхетності й такої собі жертовності на благо інших, як правило, знедолених верств.

Аналогічно до ситуації в усій Російській імперії, в Україні поняття «інтелігенція» набуло свого соціокультурного значення (для позначення конкретного кола людей та їхньої культурної місії) і ввійшло в суспільний ужиток у другій половині XIX — на початку XX ст. Фактично відтоді верства, яку позначало це слово, стала предметом наукової (і не тільки) критики для багатьох суспільствознавців і природно породила велике розмаїття думок про неї. Основним недоліком, який часто можна спостерігати в ініціаторів полеміки щодо визначення поняття «інтелігенція» на сучасному етапі, є те, що кожен із них користується виключно своїми (власне, нинішніми) уявленнями про нього. Тим самим порушується принцип історизму як такий. Позаяк у нашій

[1] Мамедов Р. Интеллигенция как социальная общность, её жизнедеятельность и роль в современном мире: Автореф. дис. д-ра филос. наук. — М., 1993. — С. 5.

книзі йдеться фактично про українську інтелігенцію другої половини XIX — початку XX ст., ми будемо послуговуватися тим значенням «інтелігенції», яке воно мало в зазначений період.

Отже, чому раптом слово «інтелігенція», яке означало певні інтелектуальні процедури, стало соціальною назвою[1] для окремої верстви населення? Цілком імовірно, тому, що саме ця верства мала найхарактернішу свою ознаку — професію «думання». Також тому, що вона стала досить помітним чинником суспільного життя. Надто яскраво це було видно на тлі бюрократичної системи Російської імперії, яка намагалася мавпувати Європу в питаннях модернізації економіки й соціальних інститутів, але не мала відповідних інтелектуальних сил. Цікаво, що російський уряд (через свою консервативність) прагнув перетворити будь-яку мислячу людину радше на бюрократа, ніж на вільнодумного громадянина. І саме тому «інтелігенція» стала для нього чужою силою не просто номінально, а й унаслідок її «світоглядної непевності».

Фактично ж «перші» представники інтелігенції в Російській імперії були змушені (або й свідомо намагалися) протиставляти себе панівному режимові. Відомий львівський історик Я. Грицак пропонує розглядати стосунки інтелігенції та влади у вигляді відношення планет до Сонця, де найближча і найдальша орбіти позначають мінімальну й максимальну відчуженість освіченої людини від влади. Змальовуючи «ідеальний тип» українського інтелігента періоду, який ми розглядаємо, вчений доходить висновку, що українським інтелектуалам випадало бути й на найбільш віддаленій орбіті від влади (цьому прикметно відповідає російський тип інтелігента, борця за «всезагальне добро», здатного до крайнощів і самопожертви), і на мінімально віддаленій (що передбачало типове поводження німецького інтелігента-бюрократа — такого собі освіченого бюргера, майже не критичного

[1] Поняття «українство» спочатку теж уживалося як ознака належності людини до українського народу. Тобто на зламі XIX—XX ст. «українство» було насамперед рисою певного кола людей. У суспільній думці того часу розрізняли «свідоме українство» (таке, що піднімалося на рівень усвідомлення українців як повноцінної нації) і «несвідоме українство» (що перебувало на етнічному рівні самоусвідомлення). Лише згодом, після Української революції 1917—1921 рр. і з появою нової хвилі емігрантів, які мусили якось себе визначати, поняття «українство» набуло значення соціальної (а не ідейної) групи людей, тобто українців як сформованої нації (а в діаспорі як національної меншини).

до влади). Історик слушно зауважив, що англосаксонський і французький тип інтелігента, який «рівно віддалявся» і від влади, і від народу, був радше мрією українського інтелігента, ніж реальністю. Зрештою, дослідник оригінально помічає головну суперечливість у житті останнього: «Ситуація українського інтелектуала виглядала так, що він був бюрократом від дев'ятої ранку до шостої вечора та революціонером від шостої вечора до дев'ятої ранку»[1]. Звідси й така притаманна рубежу XIX—XX ст. велика амплітуда коливань у настроях української інтелігенції (від жертовної звитяги до апатичної зневіри). Протиставлення владі інтелігенції здійснювалося або у відвертій формі (тут можна згадати ще й декабристів), або ж, що було частіше, через конспіративну діяльність (етнографічні, просвітницькі та менш лояльні «ходіння в народ»).

Тобто на другу половину XIX ст. до образу інтелігента в Російській імперії входили такі ознаки: висока освіченість, інтелект і моральність, шляхетність і жертовність у поводженні, праця на благо народу, незважаючи на її суперечливість щодо урядових приписів. Певна річ, різна за етнічним походженням інтелігенція працювала кожна на свій «народ», — і це в умовах імперії ще більше ставило її в опозицію до панівного «единорусского» режиму.

Тут важливо також відзначити, що перші покоління інтелігенції як самобутньої верстви, власне, й формували образ народу, який фактично не мав можливостей до високоінтелектуального самопізнання, адже був здебільшого елементарно неграмотний. І саме в цій праці «заради народу» багато хто з інтелігентів шукав власне обличчя, свої корені, кровну спорідненість із «величною масою» такого незбагненного селянства. Тобто, формуючи образ народу (в етнічному, національному чи то соціальному значеннях[2]), інтелігенція творила також міф про своє призначення бути ідеологом цього народу. Підкреслювати цю місію було ще однією ознакою «справжньої» інтелігентності.

Позиція російського уряду з 1830-х рр. полягала у стимулюванні знань про народність, але у випадку, коли ці знання не під-

---

[1] Грицак Я. Інтелектуали і влада // Критика. — 2005. — Ч. 10 (96). — С. 2.

[2] Детальніше про відмінність цих значень див.: Галушко К. Народи, етноси, нації: Популярне видання. — К., 2008.

ривали, а підтверджували цілісність імперії. Ясна річ, діяльність інтелігенції в плані розвитку знань про народність як самодостатню і самобутню спільноту з державницьким потенціалом (потенціалом нації) не вміщувалася в рамки офіціозу. Таким чином, ті інтелігенти, які вивчали суспільство Російської імперії з погляду етнічної багатоманітності, автоматично вважалися опозиційними до уряду. Наслідки не забарилися.

Уже в 1870-х рр. офіційна преса використовувала слово «інтелігенція» в негативному значенні. 1881 р. газета «Новое время» атакувала поняття «інтелігенція», запропонувавши інтелектуалам Російської імперії як альтернативу ідентифікацію «буржуазії». С. Трубєцкой пригадував, що «бути "культурною людиною" було добре, але слово "інтелігент" було таким же мало похвальним, як і "чиновник"... Усе це добре ввійшло в підсвідомість ще раніше, ніж у свідомість»[1].

З іншого боку, російський ліберальний діяч С. Єлпатьєвський 1905 р. стверджував, що «інтелігенція» — це та «суспільно мисляча і суспільно чутлива.., озброєна знаннями, керована суспільними імпульсами частина соціуму, яка в своїх думках і почуттях, у своєму світорозумінні і своїй громадській поведінці відштовхується не від вузьких, особистих, групових, професійних або класових інтересів, а від інтересів країни в цілому, народу в цілому». Він же відзначав, що поняття «інтелігенція» має більш як півсторічну історію, і цим словом можна позначати все те, що розуміється під висловом «культурні люди», тобто культурні класи населення, причому незалежно від того, мають вони дипломом про освіту чи ні. Цікаве ще одне спостереження Єлпатьєвського, згідно з яким інтелігенція, по суті, є рухливою (динамічною) верствою, що не дає «права народження». «У ній нема права стану, печаті соціального становища»[2], — зазначав він.

---

[1] Колоницкий Б. Интеллигенция в конце XIX — начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы // Из истории русской интеллигенции: Сб. материалов и статей к 100-летию со дня рождения В. Р. Лейкиной-Свирской / Отв. ред.: Р. Ш. Ганелин. — СПб, 2003. — С. 183—184.

[2] Елпатьевский С. По поводу разговоров о русской интеллигенции // Русское богатство. — 1905. — № 3. — С. 57—82.

За спогадами С. Волконського, поняття «інтелігенція», яке тільки-но з'явилося, мало виразно полемічний характер і протиставлялося «аристократії». У межах Російської імперії воно стало активно поширюватися в останнє двадцятиріччя XIX ст., — вважає сучасний російський дослідник Б. Колоніцький. Словники того часу описували інтелігенцію як «клас освічених людей», як «передову за своїм розумовим розвитком частину суспільства». Енциклопедичний словник «Гранат» на початку XX ст. класифікував «інтелігентів» як людей, «професія яких визначається їхніми знаннями і здібностями».

У радянській історіографії часовий проміжок 1861—1895 рр. було прийнято характеризувати «різночинським» періодом. Як правило, радянські суспільствознавці, цитуючи праці В. Леніна, вважали, що в посткріпосну добу революційний рух об'єднував усі форми боротьби трудящих мас і передової інтелігенції проти царського самодержавства. Зауважмо, що поняття «різночинець» (утворилося, вочевидь, від російського словосполучення «разное чинить») використовувалося прихильниками ленінської схеми бачення революційного процесу в історичному контексті: воно справді широко вживалося в ту епоху для позначення людей «вільних професій», хоча помалу й витіснялося поняттям «інтелігенції». Урешті-решт, формулювання «різночинська інтелігенція» на початку XX ст. стало майже тавтологією.

«Різночинцями *de facto*, — писав один із сучасників, — стають усі ті люди, діяльність яких не вписується у станові межі». Свого часу радянська дослідниця В. Лєйкіна-Свірська доповнила його, зазначаючи, що «фактично на різночинців перетворювалися не тільки діти купців і духовних осіб, які формально вийшли зі свого стану, але й діти міщан і селян, які зберігали свою станову приналежність, навіть якщо втрачали зв'язок з економічними коренями, заняттям і побутом своєї верстви»[1].

Дещо раніше відомий український соціолог та історик В. Липинський вбачав в інтелігенції посередницьку функцію інтелектуальної праці. Представники цього прошарку, на його думку, за способом

[1] Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. — М., 1971. — С. 24.

життя і світоглядом уже не можуть бути віднесені ні до хліборобів, ні до промисловців, ні до робітників, які працюють фізично.

І. Лисяк-Рудницький дотримувався погляду В. Липинського, згідно з яким люди, зайняті у сільському господарстві, промисловості, торгівлі, війську, навіть якщо вони мають вищу освіту, не є інтелігенцією. Принагідно він указував на ще одне «інтелігентське звання» — духовенство — і вважав його частиною інтелігенції[1].

Більшовицька ідеологія у 1920-х рр. виробила власний підхід щодо визначення інтелігенції. Здобувши владу, Ленін та його оточення відцуралися власного «інтелігентного статусу», а решту інтелігенції, яка мешкала в СРСР, оголосили пережитком, що швидко зійде з історичної арени. Щоправда, лідери компартії невдовзі зрозуміли, що без спеціалістів вони не зможуть закріпитися в номінально самостійних національних республіках, — і дещо послабили пресинг інтелігенції й навіть стали на її захист. Однак у добу сталінізму вже цілком серйозно йшлося про зникнення інтелігенції, оскільки її «революційний рух», мовляв, ніколи «не спирався на організацію класу»[2].

Фактично до брежнєвської доби в радянському суспільствознавстві не було серйозних досліджень інтелігенції. У 1960—1980-х рр. ідеологи КПРС, як і підконтрольні їм історики, нарешті визнали, що інтелігенція посідає специфічне місце в структурі суспільства. Хоча й не погоджувалися із західними дослідниками, які визначали її як елітну групу суспільства, що, окрім усього, володіє власними засобами виробництва — «інтелектуальним капіталом». У той період, поряд із «радянською людиною», «радянським народом» з'явилася і «радянська інтелігенція», бо ж іншої в межах СРСР бути просто не могло.

Переважно вузький, функціональний, соціологічний підхід до трактування інтелігенції з радянських часів дістався у спадщину вченим пострадянської доби. Стихійна та широкомасштабна наукова цікавість до недоступних раніше джерел і значно менша увага до теоретико-методологічних засад їхнього дослідження

---

[1] Лисяк-Рудницький І. Вироджения та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака, — К., 1994. — Т. 2. — С. 361.

[2] Ярославський Єм. Про роль інтелігенції в СРСР. — К., 1939. — С. 7.

й досі породжують дискусії між представниками умовно соціологічного та культурологічного (філософського) визначення інтелігенції в Україні. Перші наполягають на обов'язковості «походження», підтвердженням якого є освіта (бажано вища), другі — на потребі «поводження», доказом якого є висока моральність. Не бракує і синтетичних підходів. Однак наголосимо: основна помилка, якої припускаються історики, досліджуючи інтелігенцію минулого, полягає в тому, що вони мало окреслюють (уявляють) це поняття «у часі». Вочевидь, інтелігенція кінця XIX — початку XX ст. не тотожна за своїми характеристиками інтелігенції кінця XX — початку XXI ст. Сімдесят років панування матеріалістичного світогляду, прагматичність постмодерного суспільства призвели до того, що сьогодні вже не так розуміються й «освіченість», і «альтруїзм». Відповідно, й інтелігенція сьогодні не така, як століття тому.

В Україні існують ґрунтовні історичні дослідження інтелігенції. Так, Г. Касьянов у роботі «Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: соціально-політичний портрет» розглядає інтелігенцію як специфічну, відносно стабільну соціально-професійну групу, що мала свої, притаманні саме їй соціально-психологічні риси. З огляду на це, до інтелігенції, яка жила і працювала в описувану добу дослідник відносить усіх людей, професійно зайнятих кваліфікованою розумовою працею у сфері культури, управління, освіти, науки та матеріального виробництва. При цьому вчений зауважує на особливостях відтворення інтелектуальних кадрів у ті часи, у зв'язку з чим додає до інтелігентської верстви ще й осіб, які не мали вищої чи то спеціальної освіти, але займалися розумовою працею. До цієї категорії він відніс деяких учителів, митців, а також студентство[1].

Г. Касьянов, як і багато його попередників, теж наголошує на тому, що термін «інтелігенція» з'явився в середині XIX ст. для позначення тієї частини освіченого суспільства, яка в тій чи іншій формі виявляла свою незгоду з політикою абсолютизму. Характерно те, що в радянський період вимога «опозиційності» інтелігенції правлячому режимові матиме тенденцію зникати (зокрема,

[1] Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX століть: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 4, 12.

й у трактуваннях істориків і суспільствознавців). А спершу це було одним із найголовніших критеріїв, за яким відбувалася її ідентифікація як верстви.

Отже, впродовж другої половини XIX — початку XX ст. в Україні формувалася відносно нова соціальна верства інтелігенції, яка складалася з окремих інтелігентів, кожен із яких уявлявся як освічена людина, що відповідно до своїх професійних обов'язків виконує розумову роботу, а в суспільстві стоїть на активній громадській позиції. Певна річ, таке визначення не включає всіх дипломованих спеціалістів, бо ж і «справжніми інтелігентами» серед них були не всі. Окрім того, це визначення значно ускладнює «чіткий підрахунок» чисельності інтелігенції, адже звужує коло тих осіб, які заробляють на хліб розумовою працею, але не задовольняють морально-етичного критерію. Однак таке визначення дає більш-менш чітке уявлення про відокремлення інтелігенції з-поміж інших станів Російської імперії (незважаючи на те, що інтелігентом міг бути, не полишаючи свого стану, і дворянин).

* * *

На середину XIX ст. більшість інтелігенції Наддніпрянщини становили люди з малоросійською етнокультурною ідентичністю. Жили та працювали вони в умовах сильних культурних впливів росіян, поляків і євреїв (перші переважали на півдні й Слобожанщині, другі — на Правобережжі, треті були сусідами повсюдно).

На формування «національного обличчя» інтелігенції Наддніпрянщини впливала низка чинників, серед яких більш значущими були: асиміляторська політика російського уряду в культурно-освітній та інших галузях і багатоетнічна специфіка формування інтелектуального середовища. Причому нерідко саме національні меншини цієї частини України вказували на неспроможність українців бути окремим народом (у перспективі — нацією). Вони десь свідомо, а десь опосередковано, обстоюючи власні культурно-національні права, підкреслювали малоросійський характер українського народу. Іншими словами, вони (хоч і не всі) приставали до погляду на нього як на частину «єдиного руського народу», що широко пропагувалося російсько-імперською ідеологічною

машиною. Часто це пояснювали навіть як нездатність більшості малоросів (селянства) здобути освіту на високому рівні та нездатність українців, як таких, бути високоінтелектуальною спільнотою. Зрештою, це знайшло свій вияв у спрямованій протидії здобуттю освіти місцевим селянством.

Як приклад, поляк Тадеуш Флорковський зі Скали, колишній слухач Сільськогосподарського інституту в Пулавах, а пізніше відомий польський національний діяч, на зборах товариства «Огниво» в Умані 1914 р. сказав, що «селянина навчати належить тільки в мінімальному розмірі, читати стільки, аби міг молитися з молитовника, рахувати стільки, щоби не дати себе ошукати євреєві»[1]. (Згадані тут євреї теж впливали на формування інтелектуального середовища Наддніпрянської України. У другій половині XIX ст. внаслідок індустріалізації тутешніх міст євреї (ремісники) дедалі менше впливали на промисловість регіону (наприклад, повністю занепали деякі види ремесел, а деякі ледь витримували конкуренцію). Багато єврейських родин переключалося на торговельно-посередницьку діяльність, але й тут лише 10 % забезпечували собі рентабельний прибуток. Відтоді єврейство перейшло на розумові види роботи — на т. зв. «вільні професії», тобто наблизилося до класу інтелігентів. Дуже швидко євреї освоїли схему формування кадрів інтелігенції й поповнили її своїм товариством. Окрім традиційних посад, які вони обіймали раніше (аптекарів, лікарів), відкривалася перспектива здобуття інших інтелектуальних професій (юридичних, інженерних, сільськогосподарських і гуманітарних). На початок XX ст. розумовою діяльністю заробляло на життя понад 10 % робочого єврейського населення Наддніпрянщини, тоді як хліборобством займалося лише 3—4 %.)

Згадані вище погляди на освіту селянства були тоді досить поширеними серед поляків Правобережної України[2]. З іншого боку, сприяли живучості міфу про «неосвічених малоросів», як частину «руського народу», й українські (фактично малоросійські) інтелек-

[1] Самарцев І. Євреї в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. — 1994. — № 4. — С. 27.

[2] Epsztein T. Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II poł. XIX w. — Warszawa, 1998. — S. 131.

туали. Зокрема, на початку 1860-х рр. у зв'язку із загальною ситуацією русифікації Наддніпрянщини П. Куліш висловлював великий сумнів щодо того, чи принесе користь селянству освітня реформа. І пов'язував він це якраз з існуючими на той час умовами формування інтелігентської верстви. П. Куліш зазначав: «Нехай би через науку, через освіту простого нашого люду не меншало. Ато, хто вихопить ся в письменні, в тямущі книжкові люде, уже й не наш. Німець з його німцем, — півень, а не чоловік, хоч візьми та й посади на сідало. Мій Боже! Чи то ж наш простий люд не варт, щоб ми його образу подобилися? Та же ж ніяка наука такого правдивого серця не дасть, як у нашого доброго селянина, або хуторянина»[1]. Ясна річ, дещо ідеалізуючи сердечну «народну мудрість», діяч водночас добре підмітив, що за тих імперських умов будь-яка «тямуща людина» відразу ж намагалася затерти своє етнічне коріння.

Фактично, починаючи з 1860-х рр., серед більшості поляків Правобережжя популярним був силогізм, що «потреби народу виражаються в його освічених представниках; а як більш освічена частина тутешнього суспільства ополячилась, то значить тутешній край польський!»[2] Отже, йшлося про формування польського національного проекту на українських етнічних землях. Цього не сприйняли, як відомо, деякі представники ополяченої колись української шляхти (як-то В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський та ін. «хлопомани»). Вони стали боронити українську ідентичність місцевої людності через свою інтелектуальну діяльність. Спершу ця діяльність мала етнографічний, тобто вузький культурний характер, але в перспективі (і це усвідомлювали самі діячі) це мало велике значення для українського націотворення на землях Наддніпрянщини. Тож зовсім не випадково українське артистичне товариство в Чернігові з нагоди ювілею В. Антоновича 1905 р. писало: «Ви були одним із піонерів українського інтелігентного руху і в сій ролі піднялись на такий високий щабель, що Україна може справді пишатися Вами, як своїм "першим інтелігентом"»[3].

---

[1] Козак Белебен (Куліш П.) Листи з хутора // Основа. — 1861. — Кн. 11—12. — С. 127.

[2] Стешенко І. Українські шістдесятники. — К.: Українське наукове товариство в Києві, 1908. — С. 41.

[3] Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (З приводу двадцятої річниці з дня його смерти) / Зібрав і зредагував Д. Багалій. — К., 1929. — С. 112.

Однак діячі російських чорносотенних монархічних кіл початку XX ст., не бажаючи визнавати масовість сучасного їм українського національного руху, з абсолютною переконаністю вважали, що «в 1840-х рр. малоросійська інтелігенція не була ще настільки нечисленною, щоб думку двох десятків українофілів можна було сприймати за думку всієї (інтелігентної) Малоросії»[1]. Здавалося б, парадоксально, але через діяльність російських чорносотенців поняття «Україна», «українство», «українці» ще міцніше отримували прописку в громадській думці[2].

Як це починалося і як це відбувалося під пресингом інших культур, добре засвідчують особисті приклади справді «перших українських інтелігентів» середини XIX ст. — уже згадуваних хлопоманів (ополячених колись українців, які вважали за честь повернутися до своєї української ідентичності).

«Українські поляки, — писав П. Куліш, — згоджуються, що вони, здебільша, ті ж Українці, обернені католицизмом и польщизною в иншу народність». «Що ж може бути придатніш для освіченого мислителя, як вернутись на той простий шлях, яким ішли їх предки, не зведені ще єзуїтами та варшавськими політиками?»[3] — задавався питанням Куліш.

К. Михальчук у мемуарах «Из украинского былого» писав, що «знищення в собі самих усяких слідів панської культури стало гаслом цих ідеалістів [хлопоманів], а ми знаємо, що частина з них стала, справді, писарями, інша — вчителями тощо»[4].

На думку самих хлопоманів, перше, що необхідно було зробити полякам, — це дати українцям свободу й припинити ставитися до них, як до людей нижчого ґатунку. Свою позицію вони доводили власними прикладами. Якщо польський магнат і його оточення любили українця як свого підлеглого, то студент-хлопоман початку 1860-х рр. не мав такої корисливої любові. «Його любов до народу, до українця, — писав один із них, Б. Познан-

---

[1] Щеголев С. История «украинского» сепаратизма [репринт 1912 р.]. — М., 2004. — С. 124.

[2] Федевич К. Термин «Украина» и радикальные монархисты Российской империи. 10.05.2016. — Інтернет-ресурс. http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1894-klimentij-fedevich-termin-ukraina-i-radikal-nye-monarkhisty-rossijskoj-imperii.

[3] Стешенко І. Українські шістдесятники. — К., 1908. — С. 31.

[4] Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (З приводу двадцятої річниці з дня його смерти) / Зібрав і зредагував Д. Багалій. — К., 1929. — С. 62.

ський, — сварила його з найближчими рідними, зазнавала гоніння не тільки офіційної влади, але й усіх її компатріотів-однодумців»[1].

Конфлікт поколінь яскраво простежувався у відмові батьків сприймати участь своїх синів в «антиурядовій діяльності» як нормальне, гідне уваги, явище. Унаслідок такої реакції з університету свого сина забрав шляхтич Моргулець, а батько Т. Рильського особисто прохав генерал-губернатора звернути увагу на «злобливу пропаганду» сина й запроторити його разом з іншими студентами куди-небудь у заслання з Києва. Все починалося у формі звичайного соціального конфлікту або навіть сімейних непорозумінь, які у своїй типовості стали масовими. Й у випадку з ополяченими українцями-хлопоманами йшлося, скоріше, не про зміну прізвищ із польського на український манер, а про зміну предмета діяльності («національного будівництва») — з польської нації на українську. По суті, це вже були добротні, хоча й локальні початки політизації українського національного руху; ішлося, зрештою, про формування української політичної еліти, на відміну від польської чи російської.

З погляду оцінки інтелігентності цих вчинків сумніватися не приходиться, адже молоді люди відмовлялися від багатьох своїх амбіцій заради фактично безнадійної на той час справи.

Сюжети з «польськими впливами» на Правобережжі Наддніпрянщини свідчать, що на формування українськості інтелігенції впливали також національні та релігійні рухи інших народів. Не дарма ж О. Лотоцький у своїх мемуарах відзначав про те, як у XIX ст. російський уряд сильні українські національні позиції подільського духовенства пояснював впливами польщизни («польських умонастроєній») і уніатства[2]. На його думку, високе почуття гідності виробилося у місцевого духовенства під впливом католицизму і польського націоналізму. І в цьому треба з ним погодитися, бо номінально московські владики не помилялися, але помилялися вони по суті: місцеві священики були «гонористі» не стільки через те, що піддалися впливам польської національно-релігійної культури, а якраз навпаки, тому що противилися

[1] Познанский Б. Воспоминания. — М., 1913. — С. 31.

[2] Лотоцький О. Сторінки минулого. — Частина перша. — Варшава, 1932. — С. 34—35.

процесам полонізації та покатоличення, а відтак виробляли власний український «релігійний націоналізм».

В. Нестеренко зазначає, як на рубежі XIX—XX ст. католицькі місіонери поряд із релігійними питаннями займалися політичною пропагандою, роздавали українським селянам антиправославну та антиросійську літературу, яка подекуди призводила до появи опозиційних настроїв[1]. Проте українці-католики, хоч і відвідували католицькі храми та богослужіння, не пов'язували свої політичні й економічні інтереси з прагненнями польських магнатів і шляхти. Більше солідарності вони виявляли до православних українців.

Пропаганда римо-католицької та греко-католицької церкви наприкінці XIX ст. спричинила не тільки своєрідне «релігійне відродження» (перероджения) населення Наддніпрянщини. З боку російського уряду посилився адміністративний тиск на ці церкви. Синод і підпорядковані йому священики намагалися зупинити процес переходу православних українців до католиків або інших «упорствующих православью». Захищені государевим скіпетром сили зазвичай діяли репресивними методами. Хоча, як слушно зауважив В. Нестеренко, були серед православних священиків і поміркованні, які наголошували у методах боротьби на важливості лише національного чинника. Вони, зокрема, пропонували ввести богослужіння для українців-католиків у костьолах українською або російською мовою, тоді б буцімто «римський католицизм не служив би засобом для переходу селянства в польську національність»[2]. Принагідно зазначимо, що усвідомлення чинника мови як основи національної ідентичності та поступка йому першим місцем із боку релігійної ідентичності — надзвичайно важливий аспект у формуванні вже не традиційного, а модерного суспільства. Очевидно, частина православних священиків це вже добре усвідомлювала. Поза будь-якими сумнівами, на цьому розумілося і католицьке духівництво, яке виконувало, де тільки могло, церковну службу польською мовою.

---

[1] Нестеренко В. Українці-католики на Поділлі на рубежі XIX—XX ст. // Історія релігій в Україні: Праці XIII Міжнародної наукової конференції (м. Львів, 20—22 травня 2003 року). — Кн. І. — Львів, 2003. — С. 364.

[2] Там само. — С. 365.

Сучасник епохи В. Боржковський описував, як під впливом указу про віротерпимість 1905 р. на Поділлі (у Кам'янець-Подільському, Проскурівському, Ушицькому, Ямпольському, Могилевському повітах) ксьондзи зверталися до своєї української пастви виключно польською мовою. («Костьольна відправа, пісні — все польське», — відзначав він.) Цікаво, що багато сімей, у яких основною мовою була українська, таки переходили з православ'я в католицизм. Особливо це простежувалося в мішаних шлюбах: «Жінка-католичка потягла за собою православного чоловіка, чоловік-католик свою православну жінку, за ними пішли діти». Більш того, переходили і виключно православні сім'ї. Переконані у православ'ї українці називали своїх покатоличених братів «ляхами». Зрештою, В. Боржковський відзначає, що саме під впливом ксьондзів виникла гостра ворожнеча меж католиками та православними Поділля, коли села ділилися інколи на два ворожих стани[1]. Окрім того, тогочасна преса повідомляла про часті бійки всередині сімей, де хтось переходив із православного на католицький обряд[2]. Після видання «революційного» як для імперського типу держави указу про віротерпимість 1905 р. православні священики Російської імперії, за дуже невеликим винятком, рішуче виступили проти відновлення унії, а більшість польських ксьондзів, добре розуміючи, що поява греко-католицьких парафій послабить їхній вплив на українське селянство, не бажала відновлення східного обряду для католиків. Таким чином, виник парадокс, коли навіть у короткий період «свобод» ситуація складалася не на користь української церкви — чи то православної, чи то греко-католицької.

Характеризуючи вищезгаданий указ 1905 р. про віротерпимість, не можна не вказати на його оцінку сучасною білоруською дослідницею В. Яновською, яка переконана, що він лише злегка послабляв дієвість старих юридичних норм у релігійній площині[3] і що після його проголошення «довгоочікуваного зрівняння прав різних вірувань» так і не відбулося. Як основний аргумент

[1] Боржковський В. Листи з Поділля // Громадська Думка. — 1906. — № 10. — С. 2.
[2] Дописи // Громадська Думка. — 1906. — № 108. — С. 4.
[3] Яноўская В. Указ 17 красавіка 1905 г. («Аб замацаванны пачаткаў верацярпімасці») у сучаснай гістарычнай традыцыі // Історія релігій в Україні: Праці XII Міжнародної наукової конференції (Львів, 20—24 травня 2002 року). — Кн. І. — Львів, 2002. — С. 498.

дослідниця наводить те, що вихід у позавіросповідний стан і надалі заборонявся (порушувався таким чином головний принцип свободи совісті). Тобто свобода релігійного самовизначення визнавалася тільки в межах віросповідання (будь-якого), а не поза ним. Окрім того, у межах Російської імперії лише панівна православна церква мала право переконувати віруючих інших християнських вірувань та іновірців у прийнятті її вчення про віру. Логічно напрошується висновок, що не офіційні дозволи чи заборони сприяли переходам наддніпрянських українців із православ'я в католицизм, а більш привабливa на той час соціокультурна ситуація в католицькій церкві, ближчий за своїм духом до народу католицький клір. Певна річ, у деяких випадках мав місце й примус.

Згідно з офіційними даними, за 1905—1907 рр. із православ'я у католицтво в Російській імперії загалом перейшло понад 170 тисяч осіб. Укладачі довідника «История Римско-католической церкви в Российской империи (XVIII—XX вв.) в документах Российского государственного исторического архива» відзначають, що за 1905—1909 рр. до католицької церкви в імперії перейшло 233 тисяч осіб[1].

За підрахунками В. Яновської, в українських губерніях з 15 квітня 1905 р. і до квітня 1909 р. з православ'я у католицтво перейшло 3646 осіб, у тому числі понад 300 сімей. Зокрема, в Київській губернії — 1720 осіб (у тому числі 174 сім'ї), Подільській — 612 осіб (зокрема 40 сімей), Волинській — 1314 осіб (про кількість сімей відомості відсутні, але дослідниця припускає, що їх було не менш як 130)[2]. В. Нестеренко дещо підвищує ці показники, вважаючи, що лише 1906 р. 1500 православних селян Подільської єпархії перейшли в католицизм. На наш погляд, різниця в кількості переходів з одного віросповідання в інше не суттєва сама по собі (особливо якщо зважити, що фактично всі автори посилаються на різні джерела імперського походження, які не завжди є правдивими). Головне вловити тенденцію, яку досить часто фіксує тогочасна преса. І вона така: православні селяни, міщани та інші

[1] История Римско-католической церкви в Российской империи (XVIII—XX вв.) в документах Российского государственного исторического архива. — СПб; Варшава, 1999. — С. 128.

[2] Яноўская В. Указ 17 красавіка... — С. 499.

соціальні категорії Наддніпрянської України наприкінці XIX — на початку XX ст. почали переходити в римо-католицьке та греко-католицьке віросповідання, адже вважали їх кращими за православ'я з багатьох причин. У більшості випадків вони ставали ближчими до польської культури, тоді як навіть офіційні російські кола вважали за краще дозволити «малоросійський характер» православної церкви на Правобережжі України (відомим є експеримент із українізацією православної служби на Поділлі на початку XX ст.), ніж втратити малоросійську паству на користь польського національно-релігійного руху.

Акцент на інтелігентній ролі тогочасного духовенства тут не випадковий. Тривалий час священиків періоду імперії дослідники не включали до аналізу інтелігенції, а відповідно — її діяльності. Це данина традиції радянського історіописання, в рамках якого вважалося, що якщо вже й вивчати життєдіяльність такої «нелюбої» інтелігенції, то не згадуючи при цьому ще менш «любе» духовенство. Насправді ж, якщо користуватися поняттями епохи зламу XIX—XX ст., то духовенство теж вважалося інтелігенцією, — ясна річ, коли воно поводилося, як належало цьому шару суспільства відповідно до громадської думки.

З одного боку, не варто забувати, що на Київщині, Волині й Поділлі, у Полтавській, Чернігівській, Катеринославській, Таврійській губерніях священики жили не гірше від багатих поміщиків. Як стверджували сучасники, вони володіли сотнями десятин землі, роз'їжджали на фаетонах, мали велике господарство. Так, Подільська єпархія посідала перше місце в імперії за кількістю церков, наділених землею, друге належало Київській єпархії, третє — Волинській, четверте — Полтавській, сьоме — Чернігівській, дев'ятнадцяте — Харківській із 56 єпархій Російської імперії[1].

У міру збагачення сільського духовенства навіть дячихи стали цуратися тих видів робіт, які ще півстоліття тому безапеляційно виконували їхні баби. Для кінця XIX ст. І. Нечуй-Левицький змальовує типову картину, коли дякова жінка вже не носить сама води і не пере одяг на річці: «Вона обставила свою світлицю

[1] Любинецкий Н. Землевладение церквей и монастырей Российской империи. — СПб, 1900. — С. 86—88.

канапою, стільцями та столиком, в кутку над образами почепила дві кісейні завіси од стелі аж додолу й пообшпилювала їх рожами, букетиками та пучечками перкалових дешевих троянд. Все було вона нарікає, що її чоловік не господарює, а тільки на скрипочку грає та ноти пише, а вона сама всьому дає ряд і в хаті, і надворі»[1]. На початку 1860-х рр. діячі «Основи» з якоюсь особливою ностальгією зазначали, що «в старовину духовенство південно-західної Русі цілком не існувало, як особливий стан, виділений з народу, відзначений від нього різними привілеями. Парафіяни самі, зі свого ж осередку, обирали для себе попа». «Головна причина порвання зв'язку межи священиками і парафіянами — це брак в більшости теперішніх священиків християнської любови до своїх парафіян, почуття гордого презирства, з яким більшість наших сільських пастирів відноситься до простолюду»[2], — вважав Ф. Вовк. Мабуть, не з меншою ностальгією на початку XX ст. П. Стебницький констатував, що традиція обирати священиків з-поміж народу, яка мала місце до поневолення України Росією, безслідно зникла. Як наслідок, сільський панотець став далеким від народу. «Тепер, — писав Стебницький, — сільське духовенство — ті самі пани або чиновники, тільки в рясах, і служать вони вже не народу, а казні, відплачуючи їй за хліб всякими послугами. Але ж за те й селянству вони зробились чужі і мало потрібні»[3].

Із другого боку, ситуація із «зажерливим духовенством» не була такою однозначною, як часом емоційно її сприймали сучасники й описували дослідники. Тут варто звернутися до двох реальних типових портретів сільських священиків доби реформ 1860—1870-х рр., які змальовує відомий діяч українського національного руху тих часів Є. Чикаленко у своїх мемуарах.

Панотець Василь Лопатинський був першим учителем семирічного Євгена. Усі парафіяни, «як пани, так і люди», дуже любили і говорили про цього перешорського священика, як про

---

[1] Нечуй-Левицький І. Сільська старшина бенкетує! // Прозові й драматичні твори. — Т. 9. — К., 1967. — С. 135.

[2] Яструбець [Вовк Ф.]. Отношения сельских священников к народу в Юго-западной Руси // Основа. — 1862. — Кн. 4. — С. 38—41.

[3] Стебницький П. Поміж двох революцій: Нариси політичного життя за роки 1907—1918. — К., 1918. — С. 35.

незвичайного чоловіка. За треби він нічого не вимагав, а брав те, хто що дасть. Зовні був схожий на тогочасних студентів. Сам ходив за плугом, косив, сам возив і взагалі справляв усі господарські роботи. На думку Є. Чикаленка, був начитаним («як на провінціяльного священика») і головне — незлобливим і сердечним, «якими повинні бути люди по Євангелії». Цей панотець був багатодітним і водночас добрим та щедрим. Про нього казали, що «останню сорочку з себе віддасть, а на старість буде нищим». Окрім того, В. Лопатинський співав під гітару українські пісні. Як зізнавався згодом Є. Чикаленко, прихильне ставлення панотця Василя до українства змалку прив'язало його до священика і вони приятелювали аж до смерті останнього[1].

Інший типаж — теж священик-земляк Чикаленка — Олександр Івашкевич. Це був «величезний рудий патлатий піп-удовець з червоною від горілки пикою», про якого оповідали низку анекдотів. Чикаленко переказує, як одного разу панотець Олександр, зачинившись у церкві, відлупцював дяка, але, як син місцевого благочинного, не був покараний ні за це, ні за багато інших своїх зловживань. Загалом цей священик нажив багато ворогів, і «вони йому мстилися». Тож не дивно, що на його тлі люди вважали вищезгадуваного священика В. Лопатинського чоловіком «святої жизні». І, як згодом переконався Є. Чикаленко на життєвому досвіді, отець Лопатинський справді був «білою вороною серед православних попів».

Отже, говорячи про «інтелігенту поставу» духовенства, як однієї з освічених верств тогочасної Наддніпрянщини, можемо констатувати, що здебільшого воно не вважалося прихильником захисту знедолених перед тиском можновладців. Однак існувало чимало прикладів справді інтелігентного поводження священиків. Так характеризували, наприклад, старосанжарівського священика А. Геращенка з Полтавщини[2]. Інший приклад: при Свято-Михайлівській церкві м. Суботова Чигиринського повіту ще 1843 р. було організовано двокласне парафіяльне училище,

[1] Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). — Нью-Йорк, 1955. — С. 54, 72, 82.

[2] Євселевський Л., Фарина С. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні: Історичний нарис. — К., 1993. — С. 65.

в якому з 1851 до 1869 р. дітей Суботівської волості навчав отець Р. Орловський — освічена, високопорядна людина. Цікаво, що настоятель ініціював і домігся ухвалення рішення про надання училищу імені Б. Хмельницького. Цим ім'ям місцева школа називається дотепер. Кращі традиції Р. Орловського примножив український етнограф і фольклорист панотець Марко Грушевський, який був настоятелем Свято-Михайлівської церкви у 1897—1910 рр.[1] Цей сільський священик — чотириюрідний брат відомого українського історика М. Грушевського — став однією з найколоритніших постатей українського національно-православного руху кінця XIX — початку XX ст.

Узагалі вихованці та вчителі Київської, Чернігівської, Харківської, Одеської духовних семінарій ще з початку 1890-х рр. брали активну участь у діяльності «Громад». Д. Дорошенко зазначає: «Вони виховували десятки й сотні ідейних священиків-українців, які свідомо йшли на село, щоб будити національну народну свідомість»[2]. Таким був, зокрема, і Марко Грушевський. Закінчивши 1889 р. Київську духовну семінарію, М. Грушевський повернувся на Чигиринщину, де вчителював і був псаломщиком по селах Чигиринського і Черкаського повітів: Худоліївці, Чорнявці, Мордві й Головківці, а заодно намагався «примір показать на собі»[3].

Організовуючи етнографічне товариство з інтелігенції та грамотних селян Чигиринщини, Марко Грушевський зазначав: «Я не скривав перед спільниками своїми, що хочу описати село так, як воно є, і почав діло з розмови з ними про вартість самого діла, про спосіб, як би його найменше і найдокладніше зробити і врешті, який би йому заголовок дати. Гуртом було доведено, що варто показати й себе між другими людьми, особливо в порівнянню з Росіянами, між якими Великороси вдають із себе кращу, командуючу горстку людей. Найбільш, правда, сю вартість прошено

[1] Кукса Н. Церква в ім'я Святого Архістратига Михаїла в Суботові // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. — Кн. І. — Львів, 2005. — С. 323—324.

[2] Дорошенко Д. Православна церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 46.

[3] Кучеренко М. Життєпис Марка Грушевського // Грушевський Марко. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. — К., 2006. — С. 234.

в гурті показати, що до бідноти, темности та безправности на українському селі»[1].

Революційні події 1905—1907 рр. вплинули на подальші настрої панотця Марка. В одному з листів до Михайла Грушевського він писав: «...Обурення, яке склалося в мені ще здавна щодо російських порядків, які тепер простим народом звуться "старими порядками", тепер так забушувало, що гидким стало мені все, а властиво вже підроблювання совісті й честі й під той лад, ...а я підроблюватися сили вже не знайшов... скинув і попівство своє хороше і хоч часиночку хочу побути собою. Ніхто так не певен, як ти, що брехуном я не родився і мені нелегко було фальшувати до сього часу. Час 17 жовтня відібрав від мене останні крихти моєї сили. Скинув я своє попівство поки що серцем тіко, але се вже видко, що й до факту недалеко. Де ж дітись? Тепер скрізь знову заходить або старий лад або кривава ломка його. А я трубою урядових брехень не хочу бути — гидко». Тобто в часи революції 1905—1907 рр. цей суботівський панотець і подібні йому священики цілком адекватно розумілися на національній справі й місці в ній автономного релігійного чинника.

На думку М. Сергеєва, інтелектуальна еліта України ще з середини XIX ст. почала порушувати питання про автокефалію українського православ'я. Цей рух, як вважає дослідник, набув поширення та підтримки з боку революційної демократії у 1905—1907 рр. й особливо 1917 р.[2]

З іншого боку, Н. Шип переконана, що «церковно-православний рух в Україні до кінця XIX ст. не позначився жодним помітним явищем, яке б сприяло задоволенню духовних і національних інтересів українського православного населення»[3]. А на думку історика В. Ульяновського, і 1917 р. «загалом у середовищі

---

[1] Кукса Н. Постать Марка Федоровича Грушевського у становленні дитячої етнографії та Української автокефальної православної церкви // Черкащина в контексті історії України. Матеріали Першої науково-краєзнавчої конференції Черкащини, присвяченої 50-річчю утворення Черкаської області. — Черкаси, 2004. — С. 388.

[2] Сергеев М. Російська православна церква в Україні // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. — Кн. І. — Львів, 2005. — С. 527—528.

[3] Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). — К., 1995. — С. 10.

духовенства всіх рівнів у принципі був достатньо незначний відсоток свідомих прибічників української національної ідеї»[1].

На перший погляд, тези цих дослідників видаються достатньо слушними. Життєва позиція українського духовенства Наддніпрянщини тривалий час не виходила за межі етнічного рівня свідомості. Вона існувала на рівні традиції і повсякденності. Але не можна оминути увагою нові форми життя сільського духовенства пореформеного періоду. Так, окрім часто констатованої світською інтелігенцією соціальної відчуженості панотців від селянства, у наддніпрянських селах простежувалася їхня культурна відчуженість від російського православ'я.

Як пригадував син сільського священика О. Лотоцький, у родинах духовних осіб на Поділлі «дуже високо стояло почуття власної гідності, що кваліфікувалося з московського боку як вплив польщизни й уніатства». «Звідси та зовнішня культурність, — писав він, — якою визначалося життя й поводження подільського духовенства, пристойність хатньої обстанови, одягу, виїзду, ввічливість та навіть певна церемонність у відносинах. З цього погляду москалі-попи, яких цілими герелицями перетягали за собою москалі-архієреї, зустрічали за своє простацьке грубіянство щире презирство і глум з боку автохтонного духовенства». О. Лотоцький відзначав, що священики «українську мову вживали з не з якихось засадчих мотивів, а як єдино доцільну в життєвих відносинах мову, яку найкраще знали, до неї звикли і тому найзручніше її було вживати. Це було так натурально, що коли хто прохоплювався російським реченням чи навіть словом, то це викликало у співбесідника іронічну репліку чи принаймні усміх цілком добродушний. Таке було становище мови в духовних родинах, таке воно було в духовних школах»[2].

Водночас така культурна самоідентифікація поширювалася на місцеву людність. Ще 1862 р. діячі «Основи» зазначали, як на Полтавщині вони зустрічали панотців, які казали їм, що «поки не предпишуть учить по українським книжкам, потіль пользи

---

[1] Ульяновський В. Церква в Українській державі (доба Української Центральної Ради). — К., 1997. — С. 26.

[2] Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. І. — Варшава, 1932. — С. 34—35.

буде мало; бо діти московських книжок не понимають, хоч і учать їх на пам'ять»[1]. Отже, усвідомлення ваги національної освіти мало місце в частини духовенства ще в середині XIX ст. Утім, наполягання прогресивно мислячих діячів на викладанні дисциплін початкової школи українською мовою не знайшло підтримки ні серед основної маси священиків, ні серед інших соціальних верств українського суспільства.

У цілому варто погодитися, що українське православне духовенство і в XIX ст., і на початку XX ст. потерпало від психологічної роздвоєності. З одного боку, воно підтримувало суспільно-корисні ініціативи кооперації селянства, українізації школи тощо, а з іншого — продовжувало виконувати свої службові обов'язки у рамках російської імперської православної церкви.

Отже, мав рацію і гетьман Української Держави П. Скоропадський, який у своїх спогадах після поразки Української революції 1917—1921 рр. зазначав, що «сільські священики в турботах про насущний поживок своєї численної родини під впливом вищого духівництва, котре до цього часу лише за малим винятком все великоруське (московського напрямку), не висловлюється визначено. Але якщо пошукати, то в кожного з них знайдеться українська книжка і прихована мрія здійснення України»[2]. Треба відзначити, що потужний рух за автокефалію Української православної церкви в 1920-х рр. яскраво підтверджує роздуми Скоропадського. Негативним для цього руху як у XIX, так і в першій третині XX ст. було те, що загальне падіння авторитету православ'я призвело до соціальної ізоляції священиків від інших верств українського суспільства: місцеве духовенство виявилося переважно наодинці з роздумами про релігійну реформацію, без особливої підтримки селянства та інших груп інтелігенції.

Серед інших груп інтелігенції, що жили і працювали тоді в Наддніпрянській Україні, можна виокремити управлінську й гуманітарну, кожна з яких відповідала за сферу влади й управління та освіти, медицини, культури й мистецтва.

---

[1] Переходовець О. Вісті зі Старих Санжар (Полтавського повіту) // Основа. — 1862. — Кн. 5. — С. 15—16.

[2] Скоропадський П. Воспоминания. Конец 1917 года по декабрь 1918 года / За ред. И. Пеленського. — К.: Філадельфія, 1995. — С. 49.

Стосовно гуманітарної інтелігенції зауважимо, що її представники, вирощені в місті (на відміну від духовенства та управлінців, які, напевно, менше відчували свій розрив із селянством, адже і жили поряд, і живилися за рахунок хліборобів), часто піддавалися розчаруванням у своєму «ходінні в народ». Наприклад, про таке «падіння ідеалів» навесні 1875 р. у листі до російських народників за кордоном відомий український учений і лікар С. Подолинський писав: «Ходіння в народ є, без сумніву, кращою формою діяльності, з тим, однак, щоб під словом «ходіння» мався на увазі перехід у народ і міцне (звісно, наскільки поліція дозволить) поселення серед народу. З тих, хто досі ходив у народ, величезна більшість або попалась, або ж на зиму повернулась в інтелігенцію. Перше, звичайно, залежить або від випадку, або з необачності, друге ж діє дуже шкідливо, тому що вже встигло спаплюжити ходіння в народ, понизивши його до літньої прогулянки з сильними відчуттями»[1]. Цікаво зауважити, як Подолинський розрізняє два типи народників (народолюбців) — «поселені в народі» (інтегровані в селянський соціум) та «повернені в інтелігенцію» (ті, що обмежили свої реформістські прагнення кабінетною теоретичною роботою). Це підтверджує загальновивчену тенденцію, що в XIX ст. «справжньою інтелігенцією» (істотно свідомою своєї соціальної ролі) вважалася та, яка дбала про інтереси найбільш знедоленої частини суспільства — селянства. Усі інші інтелектуали в часи народолюбства (особливо в 1870—1880-х рр., потім у добу революції 1905—1907 рр.) вважалися «пасивною інтелігенцією».

Щодо етнокультурної характеристики управлінської інтелігенції Наддніпрянщини, то джерела дають підстави стверджувати, що в пореформений період більшість волосних і сільських старост і писарів була родом із села, тобто «з селян малоросів», як зазначається в одному з документів[2]. На Правобережжі України це було особливо поширеним явищем, коли уряд, побоюючись розвитку польського руху, навесні 1864 р. наказав звільни-

---

[1] Рудько М. С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст. (З неопублікованого листування С. А. Подолинського з секретарем редакції журналу «Вперед!» В. М. Смирновим) // Укр. іст. журн. — 1966. — № 7. — С. 123.

[2] Центральний державний історичний архів України в Києві. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 514. — Арк. 48.

ти всіх волосних писарів римо-католицького віросповідання, призначивши на їхні посади «руських людей»[1].

Етнічна свідомість переростала в національну в більш освічених верств управлінської інтелігенції та передавалася на місця. Яскравий приклад — діяльність батька Лесі Українки П. Косача, який, будучи предводителем дворянства й головою з'їзду мирових посередників на Волині, поширював через одного з волосних писарів книги, написані українською мовою[2].

Отже, у другій половині XIX — на початку XX ст. управлінська інтелігенція Наддніпрянської України (насамперед земські діячі, волосні старшини, судді й писарі, сільські старости й писарчуки, поліція, мирові посередники, агрономи, інженери, землеміри й інші категорії службовців) мала певні етнокультурні характеристики. Соціально-професійний і суспільний статус управлінської інтелігенції, який зумовлювався здебільшого причетністю до урядової або самоврядної влади, виявлявся, відповідно, у провладних (державно-консервативних) та опозиційних (ліберальних і радикальних) настроях різних груп службовців. Це простежується в характері діяльності різних інституцій, а на суспільно-політичному рівні добре засвідчується політичним дебютом управлінської інтелігенції під час революції 1905—1907 рр. І хоча цей дебют завершився провалом опозиційної діяльності, здатність деякої частини управлінської інтелігенції до радикальних дій (точніше, дій, що виходили за рамки офіційних приписів) на початку XX ст. була дедалі очевиднішою.

Зауважимо, що представники різних владних структур на селі, на відміну від своїх міських колег, повільно засвоювали радикальні гасла, вважали їх безглуздими і лише зростання їхньої популярності в суспільній свідомості змінили цю тенденцію у зворотний бік. Це саме стосується етнокультурного виміру життєдіяльності управлінської інтелігенції наддніпрянського села тих часів. Будучи переважно українцями за походженням, представники цієї групи розумових працівників намагалися

---

[1] Державний архів Вінницької області. — Ф. 213. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 168.

[2] Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. — К., 1991. — С. 124—125.

приховати його, і лише поширення національного проекту на село призвело до того, що етнічні чинники її самоідентифікації трансформувалися у національну свідомість групи.

Гуманітарній інтелігенції Наддніпрянської України, яка більше чи менше ідеалізувала «український народ» (селянство), потрібні були величезна сила волі, здоров'я і заповзятливість, щоб, як вони самі говорили, «вивести народ із темряви». Адже не випадково Б. Грінченко вкладає у вуста одному зі своїх персонажів таку фразу: «Одна річ — читати наших белетристів-мужикофілів, а зовсім інша — жити з тими ж таки мужиками»[1].

Не вдаючись до загалом відомих з української історіографії сюжетів діяльності культурно-мистецьких кіл національної інтелігенції України в XIX — на початку XX ст., зауважмо, що політична активність частини вчителів, лікарів, літераторів, журналістів із сільської місцевості дає підстави стверджувати про здатність цієї групи до об'єднання з міськими спеціалістами свого цеху на спільній політичній платформі. Зрештою, ця нездоланна, здавалося б, проблема розірваності інтелектуалів села й міста таки була подолана лише 1917 р., коли в Україні розгорнувся широкий національний рух. Варто було знайти національно свідомого селянина — і в ньому вгадувався досвід місцевого вчителя або лікаря.

Становленню національної ідентичності гуманітарної інтелігенції сприяв її переважно український етнічний склад. Цікаво, що внаслідок цього процесу з початком української національно-демократичної революції навіть у регіонах із сильними впливами русифікації (наприклад, Слобожанщині) яскраво виявлялася українська національна свідомість верстви[2].

Природно, що визначальною спонукою вибору національної ідентичності інтелігенції України був захист прав української мови. Описуючи ситуацію у навчальних закладах Наддніпрянщини другої половини XIX ст., О. Лотоцький слушно зауважив, як чинник рідної мови дедалі більше набував у них націоналізувального значення. Не в останню чергу це була реакція, як вва-

---

[1] Грінченко Б. На розпутті // Твори: В 2 т. — Т. 1. — К., 1990. — С. 533.

[2] Державний архів Харківської області. — Ф. 307. — Оп. 1. — Спр. 1а. — Арк. 31 зв. — 32 зв., 49 зв. — 50.

жає діяч, на «грубий дотик» націоналістичної нетерпимості та зоологічних апетитів великоросів[1].

Складність самовизначення українських інтелектуалів за мовною ознакою полягала в тому, що основна їхня маса була розпорошена по місцях і користувалася різними діалектами. У зв'язку з цим на початку 1890-х рр. Б. Грінченко зазначав, що «наша вкраїнська інтелігенція живе здебільшого по містах, село бачить інколи та не довго, чує круг себе саму московську мову — се все робить такий вплив, що людина й сама не помічає, як форми чужі, московські стають їй немов своїми, вона починає вважати їх за свої і вживати в рідній мові. Через се мова, звісно, не кращає»[2]. Він же у своєму творі «Сонячний промінь» наголошував на тій обставині, що в Україні може виникнути феномен кількох «українських мов». Справді, часом й інтелігенція, і грамотне селянство пореформеного періоду вважали, що вони говорять різними мовами: зокрема, відрізняли степовика від полтавця, киянина[3].

Зауважимо також, що формування національної ідентичності селян та інтелігенції відбувалося на основі спільних історичних міфів та історичної пам'яті. Надзвичайно популярним залишався міф козацької України. Аналіз двох статей Г. Коваленка, надрукованих 1906 р. у «Рідному Краї» як своєрідна кореспонденція, адресована сільській людності Наддніпрянської України, дає можливість говорити, що найважливіше місце в історичній пам'яті наддніпрянських українців посідали події Хмельниччини і Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Б. Хмельницький визнавався ними як «великий» і «славний» гетьман, однак його інтереси на початку війни з Польщею обмежувалися козацькими вольностями, тоді як народ прагнув волі й для себе. Переяславська рада 1654 р. уявлялась як наслідок усвідомлення гетьманом вимушеної необхідності військового союзу з Московською державою. Угода, яку уклали Б. Хмельницький і весь український народ із православним царем, не дозволяла останньому урядувати

---

[1] Лотоцький О. Сторінки минулого. — Ч. І. — Варшава, 1932. — С. 108.

[2] Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 44.

[3] Грінченко Б. Сонячний промінь // Твори: В 2 т. — Т. 1. — К., 1990. — С. 377, 396.

в Україні. З обох статей Г. Коваленка постає не надто привабливий образ історії Московщини у період до Хмельниччини. Незважаючи на це, він припускає, що співжиття українців і росіян в одній державі буде тривати й надалі, хоча основна біда українського народу полягає в тому, що, допустивши до України російський уряд, він потрапив у таку ж неволю, як і російський народ[1].

Отже, тема Хмельниччини й козаччини залишалася в українській історичній міфології привабливою і на початку XX ст. Водночас важко не помітити, як, з одного боку, «козацький міф» сприяв консолідації різних верств модерної української нації, а з іншого — ніс із собою психологічно неприємні або малозрозумілі почуття приреченості, поразки, безвиході, адже відродити козацтво як основу державності здавалося неможливим.

19 серпня 1906 р. помічник начальника Київського відділу охорони Кулябко дав загалом справедливу характеристику діяльності української інтелігенції за останні півстоліття: «Підйом, пережитий Російським суспільством у період «епохи реформ» спричинив пожвавлення Української національної свідомості, даючи йому підпору в щойно народжуваній українській інтелігенції. Але розмірів дійсного політичного значення вона не досягла як через слабкість нового класу, так і внаслідок реакції, що припинила на довгий час революційний рух у Росії»[2].

Зараз можна стверджувати, що діяч помилявся щодо майбутнього українського руху, який став і національним, і політичним, і революційним, особливо, коли це дозволили загальнополітичні умови і крах Російської імперії 1917 р. Однак у його часи ситуація була справді іншою.

Ідеї національного руху вироблялися насамперед інтелектуалами міста. Сільська ж інтелігенція, за словами Б. Кравченка, подібно до інших націй Східної Європи, «непевна і спантеличена пристала до того руху лише тоді, коли він набув певного престижу». До того ж справедливим є й інше зауваження дослід-

---

[1] Коваленко Г. Переяславська рада 8 січня 1654 року // Рідний Край. — 1906. — № 2. — С. 3—5; № 4. — С. 3—7.

[2] Центральний державний історичний архів України у Києві. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 1111. — Арк. 3.

ника: «Майбутні активісти з інтелігенції формувалися в містах, але не з міських мешканців»[1].

У зв'язку з цим не можна погодитись із закордонним дослідником А. Каппелером, який, порівнюючи український національний рух у Галичині й на Наддніпрянщині, вважає, що в першому випадку «визначну роль відіграли священики, вчителі та артисти», а в другому «була відсутня велика соціальна група, котра могла бути проміжною ланкою між невеликим прошарком міської інтелігенції та селянськими масами»[2]. Сільська інтелігенція, за словами Г. Касьянова, не відмежовувалася від процесів «національного відродження» й організації національно-визвольного руху. Інша річ, що її чисельна перевага над міською багато в чому зумовлювала і слабкість цього руху, і Г. Касьянов говорить про брак її організованості й комунікабельності, розпорошеність тощо[3].

Проте це не завадило багатьом діячам саме сільської інтелігенції стати в авангарді українського національного руху. На це вказує кілька фактів. Наприклад, до Центральної Ради та її представницьких органів входили вихідці з сімей сільських учителів (В. Бойко, Н. Григоріїв, М. Полоз), лікарів (І. Шраг), священиків (С. Єфремов, С. Веселовський, В. Голубович, Д. Ісаєвич, В. Королів, М. Корчинський, Ф. Крижанівський, М. Левитський, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, К. Мацієвич, М. Міхновський, В. Прокопович, В. Садовський, О. Саліковський, П. Стебницький, В. Чехівський, А. Яковлів)[4].

Членами українських урядів, органів виконавчої, законодавчої та судової влади, військових і дипломатичних місій періоду 1917—1921 рр. і навіть 1920-х рр. були колишні сільські інтелігенти дореволюційної доби. Так, серед ініціаторів створення Центральної Ради був колишній сільський учитель зі степової України Олександр Волошин, а її членом і секретарем — сільський вчитель із Волині Антін Постоловський. Генеральний секретаріат

---

[1] Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. — К., 1997. — С. 59.

[2] Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. — 1992. — № 7. — С. 55.

[3] Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX—XX століть: соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 43—44.

[4] Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998.

земельних справ УНР певний період очолював повітовий агроном із Чернігівщини Михайло Савченко-Більський. Міністром внутрішніх справ Директорії УНР був колишній інструктор із лісництва і землемір, уродженець Катеринославщини Олександр Мицюк. Лісівником був і Микита Шаповал — генеральний секретар пошт і телеграфу УНР, міністр земельних справ Директорії УНР. Економічним радником УНР у Відні працював ветеринарний лікар із Кременчука Олександр Степаненко. Відомий у добу Української революції 1917—1921 рр. генерал-хорунжий Армії УНР Юрій Тютюнник у молодості після закінчення Уманської аграрної школи працював садівником і пасічником на Звенигородщині. Майбутній народний комісар освіти УСРР Олександр Шумський у 1908—1911 рр. був меліоратором. У цілому можна зробити висновок, що українська національно-демократична революція винесла в авангард національного руху саме «провінційних діячів», які до цього змушені були приховувати своє коріння, культурну орієнтацію, національну свідомість, професійні та соціальні амбіції.

З іншого боку, міністр торгівлі та промисловості в українському уряді тих часів І. Фещенко-Чопівський таки слушно зазначав, як улітку 1917 р. Київ перетворився на місто паломництва для національно-свідомих кадрів українства, тоді як їхня допомога була потрібна саме в регіонах — для розбудови й укріплення адміністративного апарату. Як наслідок, Київ став містом, що весь час «мітингує, принципіалізує та теоретизує», а провінція залишилася без своїх кращих кадрів. На селі підтримка Центральної Ради була стихійною і неорганізованою, і це, разом із блокуванням фондів для фінансування адмінресурсу з боку Тимчасового уряду, призвело до появи багатьох перешкод у справі визнання влади Центральної Ради в Україні як єдиної, законно репрезентативної та цілісної[1]. До поширення цих явищ була причетна українська сільська інтелігенція. Найбільш амбітна її частина з початком Української революції захопилася реалізовувати свої здібності, не реалізовані в часи імперії, на більш доступних тепер посадах у великих і малих містах. Другу й дещо меншу частину являли собою сільські інтелігенти,

[1] Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Передмова В. О. Шевчука. — Житомир, 1992. — С. 36—37.

яких лише обставини (обов'язок, сім'я) затримали в селі: саме на них могла спиратися українська влада як на організаторів «селянської стихії» у потрібному ключі. Нарешті, третю частину становили пасивні елементи сільської інтелігенції, яких важко було класифікувати інтелігенцією у типовому для тих часів розумінні.

Відсутність загальнонаціональної єдності інтелігенції Наддніпрянщини напередодні й під час революції 1917—1921 рр., разом із розмаїттям політичної ідеології (націоналізм, лібералізм, соціалізм, консерватизм), призвела до втрати нею потужних державотворчих важелів, і сама інтелігенція виявилася неспроможною очолити й утримати Українську державу.

Водночас не можна не помітити, що внаслідок змін у діяльності української інтелігенції пореформеного періоду в Україні похитнулися всі три стовпи державної ідеології Російської імперії — самодержавство, православ'я і народність. Умовно кажучи, управлінська інтелігенція (відповідала за перший стовп), духовенство (відповідало за другий) і гуманітарна інтелігенція (формувала образ «народності») уже не були надійною підтримкою російського режиму на Наддніпрянщині. Втім, усі ці ділянки імперської ідеології були підважені неоднаково: меншою мірою це спостерігалося серед управлінської інтелігенції, більшою — у релігійній сфері, а найбільше в питаннях формування «народності», де нечисленна та несвідома, спершу педагогічна, творча і медична українська інтелігенція творила образ уже не імперського «єдиного народу», а складала проект нової (як їм здавалося, «відродження старої») нації. Таких проектів, як уже зазначалося, було декілька (український, польський, російський), але найвиразнішим і найбільш аргументованим видавався в аграрній, селянській Україні український національний проект, який, з усіма своїми перевагами й недоліками, у XIX ст. мав здебільшого академічний характер, а в XX ст. увійшов за більш масової соціальної підтримки у свою політичну фазу.

Можна по-різному оцінювати роль української інтелігенції в процесах трансформації Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст., однак важко заперечити: вона не була байдужою до питань визначення людини в новій системі соціальних і національних координат так, як часом були байдужими до неї інші верстви.

Поведінка населення західноукраїнського регіону наприкінці XIX — на початку XX ст. була позначена амплітудою коливань від активної участі в етнічних рухах чи, навпаки, протиставлення центральній та регіональній владі, аж до інертного споглядання за інституалізацією політичних партій. Саме вони й виступали своєрідним інструментом інтеграції населення краю в загальнодержавний політичний простір. З одного боку, в атмосфері чимраз більшої політичної самосвідомості населення Галичини і Буковини діяльність партій спрямовувалася на реалізацію конкретних політичних завдань, з другого — була результатом суспільних реалій суто західноукраїнського регіону.

У своєму сучасному розумінні *етнічні групи* виникли в період становлення капіталістичного ладу та розвитку масового друкарства. Новостворені групи людей прагнули до захисту власних

інтересів у владі. Як результат виник новий тип політичних партій — *етнічні партії*. Процес цей тривав не одне десятиліття, і наприкінці XIX ст. проникнення етнічності в політику (якщо бути точнішим — у творення державної політики) було вже безповоротним. Для етнічних спільнот, які не мали можливості відстоювати свої інтереси через федеративний устрій держави, важливо було примусити визнати їх представників на рівні партій. Так виникла національна поліпартійність. У ній національні суперечності поєднувалися з соціальними та політичними, породжуючи ще більші ускладнення, оскільки створені партіями комунікаційні канали сприяли посиленню етнічної самостійності їхніх членів. І тільки на рубежі XIX—XX ст. національні партії стали реальністю.

У реаліях поліетнічного суспільства інституалізація національних політичних партій здійснювала функцію своєрідного індикатора політизації етнічностей і усталення політичної свідомості. Цей багаторівневий процес на західноукраїнських землях розпочався в середині XIX ст. Для основних учасників політичного процесу на західноукраїнських землях ці десятиліття стали тим часом етнічного відродження, коли вони пройшли періоди патріотичної агітації (який спонукав до поступового усталення етнічної свідомості) та формування масових рухів.

* * *

Провісником етнічного відродження і водночас усталення етнічної свідомості української спільноти Галичини і Буковини стало утворення Головної руської ради у Львові (ГРР). Це була перша українська політична організація у Галичині, створена 2 травня 1848 у Львові під час революції в Австрійській імперії для оборони прав українського населення. У маніфесті від 10 травня 1848 р. ГРР заявила про єдність усього 15-мільйонного українського народу і підтримала національні права всіх поневолених народів Австрійської імперії. Зокрема, ГРР вимагала поділити Галичину на дві окремі адміністративні одиниці: східну — українську і західну — польську; об'єднати в одну провінцію українські землі — Галичину, Буковину і Закарпаття; викладання в школах та видання урядових розпоряджень вести

українською мовою. Одночасно ГРР організувала культурно-освітнє товариство «Галицько-Руську матицю» (1850 р.), відкрила Народний Дім у Львові (1850). 19 жовтня 1848 р. скликала «Собор руських ученых», видавала першу в Галичині українську газету «Зоря Галицька». У червні 1851 р. діяльність ГРР була припинена.

Утворення ГРР знаменувало собою перехід українського національного руху в Галичині від культурно-просвітницької до політичної фази розвитку, що відбувався в контексті та під прямим впливом революційних потрясінь, що сколихнули майже всю Європу навесні 1848 р., та виявив не тільки гостру необхідність соціально-економічних перетворень, але й поставив на порядок денний справу національного відродження народів Габсбурзької монархії.

Проголошення Австрії конституційною монархією імператорською грамотою від 25 квітня 1848 р., декларування демократичних свобод (свободи особи, совісті й віросповідання, друку, зборів, організацій і т. ін.), гарантування усім націям монархії непорушності їх етнічності і мови, обговорення в загальноімперському парламенті проекту перетворення Австрійської монархії на федерацію вільних і рівноправних націй породили в українців Галичини і Буковини чималі надії та стимулювали значне пожвавлення українського національного руху й набуття цим рухом політичного характеру.

Так, зокрема, ГРР виробила широку програму демократичних перетворень і забезпечення вільного етнічного розвитку українців та інших етнічних меншин у складі конституційної монархії. Уже в першій своїй відозві, опублікованій 15 травня 1848 р. в «Зорі Галицькій», ГРР закликала українців Галичини до праці над етнічним самоутвердженням на основі декларованих конституційних свобод і рівноправності при поступованні «в любові і згоді» з іншими етнонаціями. У відозві «Співгромадяни!», що вийшла навесні 1848 р., вказувалося, що «натхненні новим життям, вони (русини. — Авт.) також прагнуть руху вперед, піднятися із занепаду... визнають рівноправність інших національностей, хочуть зберегти спокій, порядок

і силу законів та прагнуть сучасних форм у дорозі права...» Разом із тим взаємини між українцями і поляками в Галичині та відповідно їхніми етнічними організаціями характеризувалися посиленням конфронтації. Своє відображення вона знайшла в тогочасних документах, адже польські демократи проголошували мету створення «Литовсько-руcько-польської Речі Посполитої», а Центральна Рада Народова заявила про рівність культурних прав поляків і українців, але не про їхню політичну рівноправність. З іншого боку, як поборник польсько-українського об'єднання 11 травня 1848 р. був утворений «Руський собор», що складався з полонізованих аристократів «руського походження», радикальної польської інтелігенції та декількох українських патріотів. Однак польська громадськість — від родовитих магнатів до радикальних демократів однозначно негативно зустріла появу окремого політичного актора українців. Його вважали сторонньою інтригою, спрямованою проти поляків, витвором чи то австрійських бюрократів, чи «московських рублів». Зі свого боку діячі ГРР категорично заявляли, що «...ніколи не були поляками, зараз не хочемо ними бути і ніколи не станемо!» Відтак загроза втрати етнічної ідентичності у разі перемоги польської сторони і необхідність мати реальну опору в прагненнях до етнічного самоутвердження стимулювали лояльність українського руху щодо Австрійської конституційної монархії.

Подібний тон спостерігався в «Меморіалі рутенської нації в Галичині для з'ясування її становища», датованому 31 липня 1848 р.: «...Галичина дала притулок різним народам; українці, поляки (мазури), волохи, німці, вірмени, євреї і караїми заселяють спільно цю... землю... З 1772 року ми під австрійською владою, одначе ми не германізувалися і залишись українцями. Нашій національності з боку німців ніщо не загрожує. Запорукою цього можуть бути чехи, які міцно зберігають свою слов'янську національність, хоча з німцями вони в набагато ближчому контакті... Ми, галичани, попали під австрійську владу. Деякі обставини в матеріальному плані склалися більш сприятливо, і українська нація почуває себе зобов'язаною до глибокої

вдячності австрійському урядові за багато добродійних законів. Одначе про піднесення української нації не подбали, а намагання поляків нас денаціоналізувати не припинялися і під австрійською владою...»

Зовсім іншу тональність мала відозва до німецького населення краю «Німецькі брати! Голос русинів у Галичині» від 23 серпня 1848 р.: «Німецькомовні громадяни, які живете поруч з нами! Руська нація не прагне порушувати прав інших. Тому не турбуйтесь, русини не заподіють вам ніякої кривди. Нація пожертвує всім, щоб захистити і зміцнити свою національність. Але в той же час вона оголошує недоторканність кожної національності. Тому ви, німецькі брати, які живете поруч з нами, не маєте чого боятися за свою національність. ... Руська нація ось визнає себе прихильницею нової народної політики, яка поряд з рівністю громадян і релігій відстоює також рівність націй і національностей. Тому ви, німецькі співгромадяни, не турбуйтесь за свої громадянські права, будьте спокійні за свою релігію, мову і національність. Русини не бажають вважатися великими завдяки пригнобленню іншого племені... Навпаки, їхнім девізом є свобода, рівність і братерство всіх націй, усіх національностей, усіх мов. Тому, німецькі співгромадяни, подайте нам руку для здійснення цієї гуманної ідеї. Наша мета — право. ...Ми урочисто проголошуємо рівність, свободу, братерство. Хай торжествує наша справедливість! Хай живуть наші брати та їхні священні права!»

Спроби усталення етнополітичної свідомості «своїх» спостерігалися й у діяльності Буковинського комітету, який виник у червні 1848 р. Його засновниками стали румунські і вірменські бояри, верхівка православного духівництва, деякі німецькі політики. У петиції до австрійського імператора вони вимагали створення національних шкіл, уведення мов етнонацій у державних установах, забезпечення рівноправності всіх народів краю.

Про етнічне відродження українців Буковини 1848 р. свідчили перші спроби заявити про себе як окремий народ. Так, 15 грудня 1848 р. у петиції сільських громад Серетського,

Сторожинецького, Сучавського і Радовецького повітів зазначалося: «Підписані нижче уповноважені сільських громад одностайно підтримують... клопотання і висловлюють загальне бажання, щоб Буковина була нероздільно об'єднана, як 13 округа, з русинською Галичиною». Проте в роки революції так і не вдалося заснувати на Буковині окружне відділення Головної руської ради. Це свідчило про слабкість етнічного руху буковинських українців у середині XIX ст. І тільки велика трансформація політичного життя Австро-Угорщини, яка розпочалася в 1860-х рр. унаслідок реформ Габсбурзької монархії, створила сприятливі передумови для політичної мобілізації різних етнічних спільнот краю і складання партійних програм етнонаціональних спільнот.

Отже, з 1848 р. умовна демаркаційна лінія чітко й однозначно проходила поміж тими, хто прагнув облаштувати державу на принципах суверенітету окремих етнонацій, і тими, хто хотів і надалі зберігати її на основі монархічної легітимності. Це призводило до боротьби між принаймні двома етнонаціями за певну територію, яка відтепер оберталася на боротьбу за етнічність цієї території. Це стало фактично сенсом формування партійно-політичної системи на західноукраїнських землях.

Ці зміни концептуалізують появу «публічного простору» в західноукраїнському регіоні. Саме наявність його складників — добровільних громадських організацій, клубів, товариств, культурницьких і наукових організацій та видань відкривала можливості для вільного й інтенсивного обміну думками і досягнення певного консенсусу впродовж та внаслідок цих дискусій. Зокрема узагальнивши проблему інституційного структурування за етнічним принципом, свого часу В. Старосольський виснував: «...Проза політичних рухів говорить про права націй, про їхнє стремління, домагання, боротьбу тощо.».

Останнє десятиріччя XIX ст. позначене в Галичині й на Буковині утворенням політичних партій європейського зразка. Так програма Русько-української радикальної партії (РУРП),

створеної 1890 р., проголошувала, що партія сповідує «науковий соціалізм» і прагне до «переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму». Своєю метою партія визначала плекання почуття етнічного солідаризму.

Вже на першому партійному з'їзді в жовтні 1890 р. гостро постало питання міжетнічних відносин, оскільки частина лідерів запропонувала положення про утворення незалежної Української держави як основний постулат партійної програми-максимуму і поділ Галичини на окремі польську та українську частини як постулат програми-мінімуму. Поступово компонентами ідеології партії стали ідеї всеукраїнської єдності, політичної самостійності та здобуття автономії в межах Австро-Угорщини. Відтак 1895 р., про досягнення політичної самостійності України як кардинального завдання проголосив уже з'їзд Української радикальної партії (УРП).

Найчисленнішою політичною партією, яка своєю побудовою нагадувала широкий політичний рух, стала Українська національно-демократична партія (УНДП), яку створили 1899 р. вихідці із УРП, зокрема І. Франко. Своє політичне завдання партія вбачала в здобутті українцями самостійності та їх з'єднанні в «одноцільний національний організм». Програмна відозва Народного комітету УДНП від 5 січня 1900 р. ідеалом партії визначала незалежну Русь-Україну: «Ідеалом нашим повинна бути незалежна Русь-Україна, в якій би всі частини нашої нації об'єдналися в одну новочасну культурну державу». Так само і програма-мінімум передбачала поділ Галичини за етнічною ознакою, створення на тих її теренах, де українці становили етнічну більшість, окремої адміністративної одиниці з широкою автономією (крайовий сейм, самоврядування тощо).

Таким чином, в українському сегменті політичної системи держави на початку XX ст. виникла, так би мовити, двопартійна система, в якій провідну роль центристської УНДП стимулювала й урівноважувала опозиція лівої УРП. Це мало велике значення для стабілізації політичного життя українців провінції. Щоправда, діяли й інші політичні партії, частина з яких вийшла з лона прибічників так званої нової ери і поль-

ського-української угоди 1890 р.[1] — Русько-український християнський союз (1896).

Інша ж частина галицьких політиків, яка виокремилася з марксистів із РУРП, створила Українську соціал-демократичну партію (УСДП) (1899 р.). Згідно з позицією, озвученою очільниками УСДП, її метою були поділ Галичини на польську та українську автономні провінції, перетворення Австрії на союз вільних спільнот, який забезпечив би умови для їхнього культурного розвою. На їхню думку, такий союз мав припинити своє існування в момент, коли кожен з етносів зміг би здобути політичну самостійність і незалежність. Осібно стояли галицькі русофіли, які заснували «Русско-народную партию» (РНП) (1900 р.). Її провідники виступали з яскраво вираженими москвофільськими поглядами, відповідно ототожнюючи себе з росіянами і російською мовою.

Отже, кінець XIX ст. став для галицьких українців знаковим, адже саме тоді відбулася кристалізація ідеї політичної самостійності України в програмових документах майже всіх українських партій та їхній практичній діяльності і перетворення українців на етнонацію. Політичні цілі галицьких українців проголосила праця Ю. Бачинського «Україна irredenta» (1895), у якій автор стверджував: «Боротьба за політичну самостійність України не стосується виключно лише українців-народу, а взагалі всіх, що замешкують Україну... Спільний інтерес... змусить їх усіх стати українськими патріотами». *Незважаючи на марксистське*

[1] Угода між українською та польською фракціями Галицького крайового сейму 1890 р. Зростаючий український національно-визвольний рух, у якому основну роль відігравали народовці, загострення відносин між Австро-Угорщиною і Росією змусили австрійський уряд шукати шляхи врегулювання українсько-польських відносин у Галичині. Зокрема, Ю. Романчук, митрополит С. Сембратович, О. Барвінський за посередництва В. Антоновича уклали з польськими політичними колами і австрійським урядом компромісну угоду, яка дістала назву «нової ери». Від імені уряду намісник Галичини граф К. Бадені пообіцяв надати кілька депутатських місць у парламенті, запровадити українську мову в судах і адміністративних органах, відкрити три українські гімназії, утворити кафедру української історії і другу кафедру української літератури у Львівському університеті, отримати право на створення страхового товариства «Дністер» та ін., видання українською мовою урядової газети «Народний Часопис». За ці незначні поступки Ю. Романчук від імені частини народовців заявив про підтримку політики Австрійської держави, проголосив «нову еру» у польсько-українських відносинах у Галичині.

доктринерство, саме «Україна irredenta» як своєрідний маніфест тогочасного українського покоління ознаменувала становлення ідеології новітнього українського етнічного руху.

Значно пізніше відбулася інституціоналізація політичних партій українців Буковини. Першою з їх числа стала «Національна Рада русинів на Буковині», створена восени 1905 р. Предтечею цієї фактично української національно-демократичної партії було міжнаціональне депутатське об'єднання «Вільнодумний союз», створене 1903 р. в Буковинському крайовому сеймі. Програмні документи «Національної Ради» були близькими до установчих документів УРП і УНДП. У програмовій заяві «Чого ми хочемо?», опублікованій у листопаді 1905 р., діячі першої політичної партії буковинських українців зокрема заявляли: «Ми, Русини на Буковині, яко частина українського народу... будемо підтримувати і скріпляти національну силу, єдність і самостійність нашого народу».

В українському сегменті політичної системи держави 1907 р. радикальні ідеї оформилися в Українську радикальну партію Буковини. У її програмі, яка була частково опублікована 1909 р., наголошувалося, що визволення українського народу пов'язується з широкими соціально-економічними перетвореннями, встановленням соціалізму, а також поряд з низкою економічних вимог указувалося на перспективи надання самоуправління українцям і всім політично поневоленим народам.

Третьою значною силою в українському національному русі Буковини була Соціал-демократична партія Буковини (1896), а також УСДП Галичини і Буковини (1899). Однак більшість гасел соціал-демократів довгий час були незрозумілими для селян, а робітників-українців тут було небагато. Тільки з 1908 р. український соціал-демократичний рух на Буковині досить зміцнів і почав справляти реальний вплив на суспільні процеси в краї. Аналогічною з діяльністю в Галичині на Буковині вважалася РНП москвофільського спрямування, яку слід розглядати не як повноцінну політичну силу, а в багатьох випадках як буковинську громадсько-церковну організацію. Такий стан справ зумовлений етнополітичною мобілізацією українців, яка супроводжувалася

кризою москвофільства та спробами росіян (етнічних росіян у Галичині та старообрядців на Буковині) реанімувати його.

Українське етнічне відродження несло в собі нові детермінантні імпульси для подальшого розгортання процесу політизації двосторонніх взаємин українців та поляків в західноукраїнському регіоні. Важливим у цьому контексті залишалося й коригування взаємин старих візаві, особливо у випадку євреїв. Останні, враховуючи свій етнічний статус і боротьбу за громадянську рівноправність, відмовлялися бути «зброєю» перших у тиску на других («сусідів»), висували програми, які врегульовували їхні інтереси. Імовірно, в чужому етнічному середовищі партії як етнічної, так і класово-соціальної ідеології пріоритетними вважали етнонаціональні цінності та інтереси.

Підписана в жовтні 1890 р. С. Даниловичем, Є. Левицьким, Р. Яросевичем, М. Павликом та І. Франком програма РУРП передбачала: «В справах політичних... уділеня кожному народови можности як найповнішого розвою культурного. ...Запанованє у внутрішній політиці Австрії правдивого автономізму...» У програмі Народної Ради від 27 грудня 1892 р. знаходимо бажання: «...В державі австрійській, — поважній на вні, а сильній внутрі, згодою і задоволеннєм всіх єї народів, — на основі конституційній, законними средствами здобути народови руському таке становисько політичне, яке єму належить ся межи народами сеї держави. ...З народом польським хочемо жити в згоді, на основі повної рівноправности народу руського, — а тої рівноправности будемо добиватись всіма силами».

Так, доповнення до програми УРП від 29 грудня 1895 р. містило положення про «утворення окремої руської політичної території з руських частей Галичини і Буковини з якнайширшою автономією», а в партійній програмі 1904 р. стверджувалося, що вона виступає за «запевне свобідної самоуправи українсько-руському народови і всім політично поневоленим народам... змірює до перестрою австрийскої держави на федеративний звязок народів, що замешкують її, через утворенє замість теперішніх провінцій — національних територій з повною політичною автономією кождої народности на території переважно нею заселеній

в запевненєм меншостям усіх політичних і національних прав… Застерігаючи для національних меншостей повне пошануванє прав їх мови, права осьвіти в рідній мові і розвою рідної культури…» Як бачимо, українським радикалам ішлося передусім про декларування гарантій прав і свобод представникам етнічної більшості регіону при одночасному запевненні всіх політичних і національних прав етнічним меншинам.

Визначальною щодо «чужих» була й позиція націонал-демократів, які обстоювали ідеали міжетнічного і міжконфесійного порозуміння, висуваючи при цьому окремі застереження стосовно поляків і євреїв. Приміром, у програмовій заяві УНДП — «Народній програмі», опублікованій у грудні 1899 р., заявлялося, що «въ справах культурних… стоимо за повною толєранцією и ровноправностію для всѣхъ вѣросповѣдань и обрядовъ».

Натомість у партійних засадах внутрішньої і зовнішньої політики («Народна тактика») УНДП заявила: «…Будемо поборювати всяки заходы Поляковъ, змагаючи до польонізаціи Русиновъ и до поддержаня гегемоніи Поляковъ надъ Русинами. *Зъ тои причины будемо поборювати всѣ польски партіи, котри до того змагають* (Тут і далі виділення наше. — *Авт.*). *Будемо поборювати жидовъ о столько, о сколько они, вызыскуючи нашь народъ, долають на шкоду наших економічныхъ и моральних интересовъ, або, подпираючи наших політичныхъ противниковъ, шкодять нашой національной справѣ. …Партіи, котри… поддержують будьто правительство шляхетско-польске пановане въ Галичинѣ, якъ прим. партія т. зв. угодова, будемо безъусловно поборювати, и всяка злука зъ ними въ справах політичныхъ є выключена».* Одночасно очільники партії висловлювали ідею майбутнього плебісциту для подолання конфліктів між галицькими українцями і поляками, а відтак — утворення окремих адміністративних одиниць за етнічним принципом у рамках імперії.

Озвучені заяви слід однак розмежувати принаймні за двома критеріями. Домінування такої оцінки УНДП єврейства на груповому рівні загалом свідчить про зблокування її в архетипах — так званих українських кривдах від євреїв-лихварів — очевидно, за економічною, а не за етнічною ознакою, а також ситуативно

об'єднаних євреїв і поляків під час чергових виборів. Цим, імовірно, можна пояснити такі прояви «компенсаційної» агресії щодо євреїв, яка виявилася у формі програмових заяв УНДП. Інший фокус, який висвітлював позицію українських націонал-демократів щодо поляків, передусім стосувався політики угодовства, яку активно використовував галицький політикум часів «нової ери» при одночасному підкресленні принципової позиції партії, що вона «стоїть на становищи української національної окремішности». Додаткові застереження містилися і щодо москвофілів, яких націонал-демократи хоча й не відкидали як ситуативних союзників під час виборів, однак застерігали від проросійської орієнтації: «Серед рускои Суспольности *будемо поборювати всяки змаганя*, що ведуть до вынародовленя Русиновъ чи то *въ користъ польщины чи россійщины*. Зъ тои причины уважаємо постойну злуку зъ москвофільською партією за виключену».

Для сучасників-українців прикладом угодовства була діяльність українських християнських суспільників (Католицько-руського народного союзу і Християнсько-суспільного союзу) — поєднання соціального і конфесійного типів ідентичностей. Зосібна КРНС виступав проти антиукраїнської політики москвофілів, відмежувався від соціалістичних ідей, демонстрував австрофільську спрямованість. Попри запевнення у пошуку українсько-польського замирення заяви Союзу містили й застереження, що «несовістні підозріваня цілого народу руского, передовсім же руского духовенства, без огляду на партиї, о тенденції антидержавні і антирелігійні — показали на жаль наглядно, що переважна часть польської суспільности не позбулася своїх гегемоністичних змагань, і що не відноситься до народу руского як до рівного собі».

Важливою обставиною було те, що діяльність цього по суті католицького політичного товариства не обмежилася східногалицькими теренами. Зокрема чернівецька газета «Буковина» зауважувала: «Ми, буковинські Русини, займаємо супротив сего нового т[оварист]ва у Львові таке становище: Т[оварист]во се виразно зазначує у своєму статуті, що дбати о руській нарід в Галичині; коли-ж так, то жаден православ[ний] буковин[ський] Русин не має права дорікати сему галиц[ькому] Т[оварист]ву

за єго кат[олицьку] основу». Однак партія, що базувала свою ідеологію на західноєвропейському клерикалізмі, помітного впливу на маси не мала. До того ж, незважаючи на заклики до порозуміння між етнічними спільнотами західноукраїнських земель, приміром, утворення місцевої організації КРНС у Станиславові[1] влітку 1897 р. євреї сприйняли як суто польську справу для боротьби з сіонізмом: «євреї оцінили виникнення цього Союза як прояв антисемітизму».

Важливим було й те, як саме трактували міжетнічні та міжконфесійні взаємини. Так, на перших (установчих) загальних зборах ХСС 29 червня 1911 р. було окреслено проблему українсько-польських відносин: «...Уважаємо себе народом рівноправним і ніякої вищости та опікунства над собою не признаємо. [...] наше відношенє до Поляків... христ[иянська] справедливість і держ[авна] конечність вимагає передовсім від Поляків, як від сильнійших, щоби они шукали способів, як полагодити наші міжнародні спірні справи». Що ж до росіян і пропаганди православної віри, яку поширювала Русско-народна партія в Галичині, то тут збори ХСС постановили, що вони «протестують рішучо проти сеї роботи і постановляють всіма силами її поборювати».

Еволюцію міжгрупової взаємодії та розстановку політичних сил реально відображала й палітра політичних партій Буковини, діяльність яких засвідчувала певний прогрес крайового суспільства у становленні та функціонуванні структур громадянського суспільства, ідейне зростання національних рухів, мобілізацію етнічних меншин. У випадку української спільноти Галичини і Буковини остання реалізовувалася в спектрах національно-демократичного, радикального та соціал-демократичного рухів.

У контексті розмежування народовців і москвофілів Буковини 1890-х рр. — актуалізації проблеми взаємин «своїх» і «чужих» — значний інтерес становить ідея створення середньої партії між двома напрямками політичного життя краю. Приміром, у брошурі «Руске пытанє на Буковинѣ» (1892) представника Консервативного руського клубу, ситуативного союзника

[1] Нині місто Івано-Франківськ.

Волоської консервативної партії (ВКП) Івана Тимінського говорилося: «Нам не треба ні староруской, ні молодоруской, ані також радикальної партії, але нам треба перед усім буковинців і взагалі щирих Русинів, котрі доложили би всяких трудів і заложили так звану "середню партію", котра стояти могла би на чисто малоруским ґрунті.., котра заступала би інтереси буковинського народа, й не оглядалася в політиці ні за Росією, ні також за Україною». На перший план І. Тимінський висував ідею боротьби проти всіляких «зайд» — німців, євреїв, поляків, вірменів, а також і русинів-галичан.

Одні з перших гасла етнічної самоорганізації буковинських українців висунули діячі народовської партії — «Національної ради русинів на Буковині». У їхній програмовій заяві «Чого ми хочемо» від 4 листопада 1905 р. стверджувалося: «...У справах національних: будемо підтримувати і скріпляти національну силу, єдність і самостійність нашого народу [...] Таке саме право признаємо иньшим нациям проживаючим на одній з нами території; будемо заводити і піддержувати заклади, товариства і предприємства з характером национальним і демократичним».

Як бачимо, творці Народно-демократичної партії чітко виходили на політичну арену з метою захисту групових прав українського населення Буковини, а ставлення до «чужих» у програмі партії зводиться до констатації факту їхнього проживання на західноукраїнських землях і декларацій гарантування їхніх прав як етнічних меншин. Дотичною такій стратегії була й позиція Української народної партії Буковини (УНПБ). У програмі, оголошеній наприкінці жовтня 1913 р., передбачалося, що метою діяльності УНПБ є: «1. Розвій української народности як самостійної, на підставі конституциею признаної рівноправности; 2. Оборона прав українського народа і попиранє його інтересів та змагань у всіх політичних, культурних і економічних відносинах».

Перетворення української спільноти краю на етнонацію окреслила й діяльність Української радикальної партії Буковини, яка послуговувалася тією ж програмою, що й УРП Галичини. У партійній програмі буковинських радикалів 1909 р. містилися вимоги перебудови Австро-Угорщини на федеративних засадах,

створення національних територій з повною політичною автономією кожної народності та забезпечення етнічним меншинам на цих територіях усіх політичних і етнічних прав. Для українців у програмі ставилася вимога створення окремої української політико-адміністративної області з українських частин Галичини і Буковини. А в справах просвітніх і культурних в основу покладено проблему етнічного відродження українців не лише монархії Габсбургів, а й Романових: «Змагаємо до піднесення почуття національної самосвідомості в масах усього українського народу Австро-Угорщини і Росії через літературу, збори, з'їзди, маніфестації і т. ін.».

Як наступальну політику щодо «чужих», почасти приховану, можна оцінювати програмові заяви партій етнічних росіян та їхніх адептів у тогочасному галицько-буковинському суспільстві. Показником слабких імпульсів мобілізації не так етнічних росіян західноукраїнських земель, як дуету русофілів — москвофілів, які виступали з відверто проросійських позицій, служить той факт, що заснована в січні 1900 р. РНП практично не вела політичної роботи з організації масового народного руху. Метою своєї діяльності РНП проголосила таке: «Руська народна партія в Галичині сповідує на підставі науки, дійсності і глибокого переконання національну і культурну єдність всього Руського народу і тому визнає своїми плоди тисячолітньої національної і культурної праці [...] тільки на [цьому] культурно-історичному ґрунті лежать шляхи до розвитку і вивищення Галицької Русі».

А оскільки РНП її адепти мислили як протидію польській та австро-угорській ставці на потурання нібито українського сепаратизму, то для них вона була «рідною сестрою нової всепольської демократії». Так само, як і ендеки, москвофіли використовували антисемітизм як засіб етнополітичної мобілізації галицько-буковинського селянства проти «чужих» — єврейського населення краю. Партійні лідери РНП неодноразово користувалися пресовими виданнями, які містили повідомлення про зловживання єврейських пропінаторів, орендарів та службовців, а з цього робився висновок, що всі біди селян — від євреїв. Приміром, на Буковині москвофіли, об'єднані у крайовому політичному това-

ристві «Народна рада» (НР), підтримали ідеї загальноавстрійської Християнсько-соціальної партії (ХСП), яка одним із головних пунктів своєї програми вважала боротьбу із засиллям євреїв в Австро-Угорщині. У першому числі газети «Буковинские ведомости» за 8 січня 1895 р. зазначалося, що в основу діяльності НР покладено три принципи: «1) Мирное сожитие съ нашими соседями и единоверцами румунами (волохами); 2) Независимость нашой родной Буковины, яко окремого краю отъ Галичины; 3) Оборона родного руского язика, словянского письма, церковно-этимологичной (старой) правописи, народных обичаев и — що найважнейше — нашей святой православной веры».

У Галичині ж, виключивши будь-які політичні угоди з українськими партіями, РНП на виборах до Галицького Крайового Сейму (ГКС) 1908 р. уклала політичний альянс із поляками проти українського національного руху. З цього приводу газета «Діло» писала: «Всі знаки на небі і землі доказують наглядно, що наші москвофіли є в тіснім порозумінні з польсько-шляхетською клікою і що народну справу зрадять при виборах до сейму». Однак уже напередодні останніх, передвоєнних, виборів до ГКС, які передбачали подальшу українсько-польську угоду, партійна преса РНП рясніла заявами до «Русскіх людей», лейтмотивом яких був пошук ворога: «Противъ насъ, руських хлоповъ, идутъ дружно всѣ вороги: поляки, нѣмцы, жиды и мазепинцы».

Незважаючи на показову локальність і прихований шовінізм, русофільська агітація, яку провадила РНП, служила певним бар'єром проти «польсько-української агітації» у підросійських землях, оскільки західноукраїнські терени російські урядові чинники мислили як джерело небезпечного «національного вільнодумства» серед поляків та українців імперії. Тож підтримка РНП з боку уряду Російської імперії мала служити, на думку останнього, певній рівновазі сил у регіоні. Тим паче, що в 1913—1914 рр. питання організації місцевих осередків РНП у Галичині й на Буковині в умовах загострення зовнішньополітичних відносин Росії з Австро-Угорщиною становило значну проблему для центральних і крайових влад. Публічне наголошення на праві та обов'язку захистити росіян у ближньому зарубіжжі стало

головним елементом офіційних російських поглядів, які яскраво фігурували в зовнішньополітичних пріоритетах російських політичних партій. Таке демонстративне зайняття позиції етнічними лідерами та очільниками політичних партій за умови використання моделі Р. Брюбейкера було офіційною кодифікацією «головних директив» російської політики. Отже, як бачимо, москвофільські товариства й проросійські партії виявляли одностайність у кардинальному питанні: категоричності вимог щодо дотримання власних етнічних прав як представників російського народу з одночасним запереченням прав інших етнічних спільнот західноукраїнських земель на відродження власних держав — українців та євреїв.

Отже, наприкінці XIX — на початку XX ст. на західноукраїнських землях українські політичні партії здійснювали посередницько-репрезентативні функції. З одного боку, вони демонстрували пріоритет етнічної ідентичності над іншими її типами, маніфестували назовні «ми»-почуття, що сприяло усталенню міжетнічної соціокультурної дистанції, з другого — опредметнювали етнонаціональні інтереси, визначали стратегію й тактику їх захисту. Незважаючи на відмінності позицій у ставленні до офіційної держави, бачення шляхів захисту культурного ресурсу етнічності, всі українські партії виявляли одностайність у баченні державницького майбутнього українського народу, силоміць роз'єднаного імперіями. Український політичний табір у Галичині й на Буковині єднали ідеї етнонаціональної окремості українців та необхідності створення в перспективі незалежної і соборної Української держави, вимоги повноправності українців серед інших народів Австро-Угорщини, поділу тодішніх коронних країв та виділення українських земель Галичини й Буковини в цілком автономну адміністративну одиницю в межах Цислейтанії.

Аналогічні тенденції — постання етнічних політичних акторів як реакція на актуальні для спільноти проблеми та превалювання етногрупових інтересів — демонстрували поляки і євреї. Так, приміром, аналіз широкого спектра національних програм польського національного руху на зламі XIX—XX ст. засвідчив значні розбіжності програм та діяльності польських політичних

сил Галичини стосовно українців. Зосереджуючи на межі століть усю повноту влади в Галичині у своїх руках, польська еліта мало переймалася державотворчими домаганнями українців й основну політичну увагу звертала на міжпартійні суперечки в самому польському таборі. Але кристалізація державницьких устремлінь серед українських політичних сил із залученням до цих ідей суспільних низів, з одного боку, прихід на арену галицької політичної думки націоналізму ендеків, з іншого, та повна безпорадність у розв'язанні національного питання центрального австрійського уряду надалі сприяли зростанню протистояння поляків і українців у Галичині.

Усі ж єврейські партії, які інституціонувалися в Галичині й на Буковині, виступали захисниками національно-персональної автономії (тобто об'єднання представників єврейської нації не за територіальною ознакою, а внаслідок індивідуального союзу без урахування місця проживання), запорукою якої вважали ґміну (кагал). Розбіжність партійних ідеологій відображала відсутність єдності всередині єврейської спільноти. Єврейська громадськість не залишалася осторонь партійної структуризації, передумовою якої став імператив національного ренесансу єврейства досліджуваного хронотопу. Він, по-перше, визначав завдання відродження історичної батьківщини в Ерец-Ісраель і, по-друге, домагався здобуття реального національного рівноправ'я в регіоні. Остання обставина була визначальною, оскільки в Австро-Угорщині, а отже, й у Галичині, і на Буковині, євреїв не визнавали нацією.

Здебільшого пасивним статистом етнополітичних процесів у регіоні залишалися німці. У їхньому середовищі домінувала політична аморфність, оскільки, з одного боку, їхні інституції, які діяли в досліджуваний час на західноукраїнських землях, мали виключно культурницький характер, з іншого, їхня діяльність сприяла збереженню етнічної самобутності німців у діаспорі, не протиставляючи їх нації-державі (хоча вони й були очільниками панівної в Цислейтанії нації).

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ГАБСБУРГІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Національна політика Габсбургів на західноукраїнських землях у другій половині XIX — на початку XX ст. була втіленням у практику стратегій, вироблених офіційним Віднем та лідерами титульного (німецького) етносу. З одного боку, етноплюральна політика Дунайської монархії сприяла гармонізації взаємин держави й етнічних меншин, гарантуванню їхніх прав, реалізації певної етнополітичної моделі. Її складники — легітимація влади, обмеження амплітуди ймовірних етнічних дій етнічних меншин рамками формалізованого правового поля, нейтралізація їх етносепаратизму й можливих претензій на здобуття влади в країні, гармонізація взаємодії етнонаціональних спільнот і паралельне формування кількох політичних націй — позначали пріоритети національної політики монархії Габсбургів, об'єктивним фактором якої був значний відсоток етнічних меншин серед її громадян. Це й з'ясовува-

ло близькість пріоритетів у царині національної політики держави, яка функціонувала на західноукраїнських землях, зокрема в Галичині й на Буковині. З іншого боку — визначальна стратегія Габсбургів в національній політиці засвідчила курс лідерів етнічних спільнот західноукраїнських земель на збереження багатокультурності. У ньому вбачався гарант толерантного співіснування власне самих спільнот та, очевидно, один з додаткових засобів легітимації влади й посилення державного правління Габсбургів загалом. Власне контроль над владою і був тією передумовою, завдяки якій держава як політична форма організації суспільства стала своєрідним механізмом служіння передусім волі її монарха, який уособлював один із титульних етносів цієї імперії.

Специфіка політичних процесів на західноукраїнських землях другої половини XIX — початку XX ст. підтверджує думку, що легітимація була не так засобом політичної організації суспільства, як процесом узаконення влади однієї чи кількох націй, які претендували на встановлення контролю в цьому регіоні. Унаслідок еволюції українського, польського та єврейського, а подекуди й німецького та румунського етнічного відродження у фазу масових рухів, досягнення ними своїх максимальних цілей пріоритети Австро-Угорщини в різних сферах суспільного життя відображали інтереси її двох титульних етносів — німців та угорців. Відтак у Галичині й на Буковині дії, спрямовані на реалізацію прагнення визначених титульних етносів до повсюдного поширення власних соціокультурних цінностей, і одночасно стан перманентного антагонізму з носіями сепаратистських етнонаціоналізмів (приміром, польського, українського чи румунського) безпосередньо загрожували збереженню власного «я» етнічними меншинами. У такому випадку дихотомія «свій» / «чужий» відображала дискретність суб'єктивно-інституційних (держава) та природно-етнічних (етнічних меншин) інтересів.

* * *

Фактор поліетнічності населення зумовлював значущість досягнення міжетнічного компромісу для Габсбурзької монархії. Адже згідно з даними розмовної (товариської мови) на 1910 р.

в Австро-Угорщині зафіксовано носіїв німецької (23,36 %), угорської (19,57 %), чеської (12,54 %), польської (9,68 %), сербської і хорватської (8,52 %), русинської (української) (7,78 %), румунської (6,27 %), словацької (3,83 %), словенської (2,44 %), італійської (1,50 %) та інших мов (4,51 %). Сучасні дослідники констатують, що точних цифрових відомостей про етнічні меншини Дунайської монархії немає, оскільки неможливо правильно встановити чисельність євреїв, які зазвичай вказували німецьку мову як розмовну, оскільки їх не визнавали окремою нацією. Щодо західноукраїнських земель ми знаємо, що в цілій Галичині (західна польська і східна українська частини) мовні пріоритети мали таку картину: польська (58,6 %) й українська (40,2 %), решта — інші мови (менше 2 %); на Буковині — українська (38,4 %), румунська (34,4 %), німецька (21,2 %) та польська (4,6 %). Як бачимо, етнодемографічна структура населення Дунайської монархії і, зокрема, українських теренів у її складі була промовисто репрезентативною.

Корекція обраної національної політики можлива, якщо вона залежить від лібералізму/консерватизму політичного істеблішменту, рівня «гнучкості» обраних ним методів керівництва — у разі тиску на центральну владу етнічних меншин і політичних сил, сформованих у середовищі державного етносу. Враховуючи суперечність нації-держави й етнічних меншин, останніх і держави, що виникає серед іншого як результат взаємних претензій на владу, намагань центру, який презентує інтереси титульної етнонаціональної спільноти, нав'язати свою волю всім іноетнічним суб'єктам політикуму, а водночас і їхніх домагань стосовно перенесення на них компетенції держави, сутність стосунків останньої і етнічних меншин дозволяє класифікувати їх як «істинний конфлікт». У ньому об'єктивні передумови зіткнення інтересів зумовлюють протистояння етнічних меншин і держави щонайменше з двох причин — перебування держави у стані перманентного антагонізму з носіями сепаратистських етнонаціоналізмів та прагнення титульного етносу до повсюдного поширення власних соціокультурних цінностей.

Не менш виразно віддзеркалює проблему національної політики Габсбургів позиція етнічних лідерів австрійських русинів,

фактично українського проводу галицьких і буковинських українців. Уже наприкінці 1870-х рр. з приводу дотримання реальних етнічних і політичних свобод у дуалістичній імперії вони зауважували: «...становиска национального Русини не мають належного ім узнаня и обеспеченя прав и интересів народніх в теперішній конституциі, що Русини після теперішної конституциі віддані під перевагу и пановане чужих інтересів и чужої народности... Як довго Русини будуть опирати свою державно-правну політику на жебранині ласки чи у Німців чи у Поляків, так довго останеться їх доля безвідрадною. [...] яке становиско слідує зайняти Русинам в державно-політичнім питаню Австриі, а се єсть: I. перш усего зміна ординаций виборчих як до сойму так и до ради державної с справедливим увзгядненєм числового, национального становиска Русинів в Галичині и Буковині, так щоб Русини мали належне ім вже самою уставою забезпечене заступництво парляментарне; и II. Рівночасне ухваленє и введенє в житя устави о народностях забезпечаючої всім народностям їх існованє и дальший успішний розвій; а доперла відтак и III. автономія країв».

«Правила гри» учасників політичного процесу в Галичині та на Буковині визначали законодавчі ініціативи Австрійської імперії, а відтак — Австро-Угорської. Це й був той об'єктивний чинник, який обумовив необхідність розробки концепцій етнонаціонального розвитку. Він давав формалізовану відповідь на запитання про обрану етнополітичну модель, окреслював сферу компетенції етнічних союзів чи інших політичних акторів, механізми та способи легітимного захисту ними своїх групових інтересів тощо. Адже, як зауважує дослідник Н. Макаренко, гарантування групових прав і свобод етнічним меншинам є однією з головних передумов забезпечення політичної стабільності в поліетнічних країнах. Тому в нашому випадку за певних умов потенціал міжетнічного антагонізму міг бути тимчасово «заглушений», герметизований у самому собі, що сприяло усталенню хоч і конфронтаційної, проте стабільності.

Особливого звучання для Австро-Угорщини набуло завдання залучення всіх без винятку учасників політичного процесу у межі визначеного нею правового поля. Його осереддям, очевидно, була

стаття 19-та Основного закону, яка гарантувала рівність усіх народів у державі та їхнє непорушне право на збереження і розвиток своєї національності та мови. Констатувалося визнання державою рівноправності усіх мов, уживаних в освіті, управлінні та суспільному житті кожного коронного краю. Отже, наявність чи відсутність сепаратистських цілей етнонаціоналізмів у західноукраїнському регіоні були закономірними чинниками етнополітичної ситуації: для українців імперативом стало визнання їх права на автономію східної частини Галичини (з усіма наслідками цього процесу) передусім поляками, а для державної машини Габсбургів — спроби міжетнічного замирення українсько-польських суперечностей, яким вона почала надавати значення надто пізно. Показово, що український політикум заявляв, що «Повне здійснене... [автономії] можливе тільки в окремій руській автономічній провінції, яка повстала б через поділ Галичини і прилучене до руської части Галичини руської части Буковини. Етапом до здобутя автономії нашого народу була би реорганізация правнопубличного житя Галичини як територияльної одиниці в теперішніх границях на основі екстериторияльно-національної автономії обох народів краю». Однак уряд і крайові влади розглядали цю проблему лише через призму віденського централізму, що змушувало українців констатувати: «Поляки за ніщо в світі не хотять змінити свого польсько-централістичного становища на становище справді краєве: щоби Русини були рівними з Поляками співрішаючим чинником у правно-політичнім житю краю».

В умовах етнополітичних процесів на західноукраїнських землях, коли різностатусні етнічні спільноти обстоювали відмінні цілі, вимогою держави до них стала їхня політична лояльність. Задля нейтралізації етносепаратизмів, спонукання етнічних меншин до підтримки держави центральна влада вдавалася до різних заходів. Зокрема, надавала гарантії етнічних прав своїм громадянам, декларувала їх рівноправність. Ці положення, будучи одним з елементів імперського правового поля, мали бути водночас і засобом кореляції їхньої етнополітичної діяльності. Йшлося, власне, про прагнення держави стимулювати/змусити своїх громадян, незалежно від їхньої етнічності, до найвищого вияву лояльності

щодо неї. Вона є водночас яскравою демонстрацією надетнічності, ключовим елементом загальнодержавної солідарності, наявність яких бажана для будь-якої держави.

Характерно, що окремі випади проти правлячої династії та держави, які, хоча й мали місце на західноукраїнських землях, мали спорадичний характер і зводилися до персональних суперечок і порахунків з представниками місцевої влади (скажімо, наприкінці XIX ст. польських осадників, не задоволених діями центральних влад, або ж поляків чи українців, які засумнівалися в чинності престолонаслідування) або як наслідок правопорушень звинувачених, запідозрених у державній зраді. Всі такі випадки передбачали адміністративну відповідальність. Це було свідченням і того, як держава — головний регулятор стосунків у західноукраїнському регіоні — здійснювала контроль за громадянами через діяльність органів правосуддя і місцевого самоврядування. Останні посилювалися в міру зміцнення позицій *центральної* влади.

Приміром, загроза війни з Росією, яка вважалася неминучою, та зростання значення українських послів у парламенті на початку XX ст. змушували Відень та імператора шукати шляхів збереження прихильного до себе ставлення українців. Прикладом цього стало звернення імператора 18 червня 1912 р., в якому українців він назвав одним із найчисленніших і відданих короні протягом багатьох років народом. Уже наступного дня українська преса відзначала: «Се-ж уперве від 1848 року звернув ся монарх безпосередно і ласкаво до української нації, се вперве зробив монарх вилім в огорожі, сплетеній з привілеїв польських, якою відділив ся був від нашого народу пів століття тому назад».

Подібні підходи, які ставили здобуття тих чи інших прав і благ у залежність від ставлення етнофорів чи етнічних груп загалом до держави, практикували й поляки. Лоялістським ідеям була підпорядкована й практична діяльність польського політикуму в Галичині на початку XX ст., який розглядав Східну Галичину як предмет торгів і геополітичних суперечок винятково у контексті міжнародної політики двох імперій — Габсбургів і Романових. Польське гасло «Вірні Відневи і... Петербургови»

зводилося до такого: «Мимо того, що Австрия мала хиба політичні інтереси в своїй власній провінції (Галичині. — *Авт.*) і мимо запевнень Поляків "przy Tobie stoimy i stać chcemy"[1], польська політика ні на хвилю в своїм відношеню до українського питаня не відступила від свого до-австрійського розуміння, але продовжуючи, мимо зміни політичної карти земель бувшої Польщі, свої рахунки з Росиєю, старала ся використовувати своє значінє в Австриї в напрямі кориснім для Росиї». Однак найлояльнішим у політичному сенсі залишалося єврейство західноукраїнських земель. З цього приводу депутат Палати депутатів рейхсрату Б. Штраухер підкреслював, що «єврейський рух є лояльним і винятково проавстрійським».

Незважаючи на це, наявні джерела дозволяють стверджувати, що у своїй масі єврейство західноукраїнських земель виявляло свою політичну лояльність до Австрійської держави. Очевидно, давалася взнаки традиція пошанування інститутів влади як таких, адже імператорські скасування цехових обмежень щодо євреїв (1859), врегулювання права євреїв на придбання нерухомого майна та володіння ним (1860), визнання недійсним положення, яке забороняло допуск євреїв до нотаріальної практики (1863), доступ до вищої освіти (1848) тощо і, як наслідок, — процес активізації єврейського руху наприкінці XIX — на початку XX ст. змушували сучасників-євреїв стверджувати: «Євреї Австрії будуть завжди дякувати [імператорові] за те, що саме він, звільнивши їх від тісних пут, під час свого правління принципово зрівняв євреїв з іншими громадянами держави». Окремі, так би мовити «показові» свідчення — участь євреїв у заходах, присвячених особі правлячого імператора та австрійським державним святам, проведення відповідних богослужінь у синагогах тощо.

Така оцінка лояльності євреїв, яку артикулювали як їхня етнічна еліта, так і представники титульних етносів політичні актори монархії, підтверджує очевидну закономірність — коригування характеру інтеракціонізму етнонаціональних спільнот та стосунки держави з етнічними меншинами за критерієм по-

[1] Біля Тебе стоїмо і стояти хочемо (*пол.*).

зиціонування останніх у суспільно-політичних процесах. Ішлося власне про ініціативи центральної влади, спрямовані на забезпечення етноконфесійного, але не громадянського (в його політичному сенсі) рівноправ'я євреїв, узалежнення здобуття повноти їх громадянських прав від ставлення до держави.

Тому «візиткою» етнополітики Австро-Угорщини можна трактувати запровадження субординаційних міжетнічних відносин. Застосовувані владою своєрідні стандарти, зокрема щодо євреїв, базувалися на критеріях їхньої політичної лояльності, які підтверджували, з одного боку, застосування принципу інституційного захисту прав усіх етнічних меншин монархії, а з другого — одночасну *відмову євреям у визнанні прав етнічної спільноти.* Опосередкована причина цього крилася в тому, що держава, як стверджує О. Бочковський, «не лише об'єктивно встановлює національність кожного свого громадянина, а й об'єктивно зацікавлена в тому, щоб кількість інонаціонального населення була в ній якнайменша».

Як додатковий засіб плекання політичної лояльності і задля стимулювання етнічних меншин до визнання «чужої» влади, її легітимації держава застосовувала й інші пріоритети етнополітики. Серед них і залучення етнічних меншин до захисту монархії, яке було не тільки вимогою з боку правлячої династії та титульного етносу, а й необхідним фактором для налагодження їх конструктивної взаємодії. При цьому, як свідчить етнополітика Австро-Угорщини, принцип солідарної відповідальності в захисті країни як критерію ставлення до етнічних меншин застосовано і в умовах миру. Приміром, незважаючи на підтримку правлячої династії Габсбургів, євреї міст і містечок досліджуваного хронотопу зазвичай сповідували пацифістські релігійні традиції, які були чужі мілітаризмові. Підтвердження цієї тези — окремі судові вироки щодо ухиляння призовників-євреїв, мешканців західноукраїнських теренів, від військової повинності. Як свідчать документи, звинувачені часто намагалися втекти і переховувалися в інших регіонах імперії, видавали себе за інших осіб, подавали фальшиві медичні довідки. Розуміючи це, місцеві очільники Міністерства війни реалізовували мілітаристські

устремління держави й іншими способами: надавали воякам-євреям додаткові відпустки з нагоди релігійних свят, нерідко — й ув'язненим, передаючи їм ритуальні продукти.

Принципи багатокультурності визначили актуальне для Габсбурзької монархії завдання — пошук шляхів, які сприяли б абсорбції в лоні етнопсихологічного образу «ми» тих, кого завдяки об'єктивній дискретності етнічного мислення титульні етнонації асоціювали з «вони». А що політичними і/або культурними символами етнічних спільнот є мови, то невпинне розширення сфери функціонування однієї з них (державної) при одночасному обмеженні поля публічності інших, зокрема української і єврейських (ідиш, іврит), було фактором, який посилював атмосферу конкуренції мов.

Основний закон імперії засвідчив курс влади на збереження лінгвістичного розмаїття в Дунайській монархії. Австрійські громадяни згідно з чинним законодавством могли звертатися до державних органів *будь-якою з крайових мов*. Це й визначало значущість етнополітики у цій сфері суспільного життя — *принцип збереження і розвою мов етнічних груп*. Забезпечення мовам етнонацій дуалістичної імперії нового, гарантованого державою статусу опосередковано відображало статус макросоціальних груп у конкретному етнополітичному організмі.

Подальша етнополітика Габсбургів та позиція її титульних етносів у мовному питанні застерігає від очевидного, на перший погляд, узагальнення того, що юридичне оформлення права етнічних меншин на плекання й розвиток їхніх рідних мов свідчило про готовність визнати лінгвістичне розмаїття не так у країні, як в окремих її коронних землях. 1859 р. мовою зовнішнього діловодства політичних і державних органів влади у Галичині встановлено німецьку мову, для внутрішнього користування — польську. Одночасно для державних президій Кракова та Львова такими вважалися польська й українська мови відповідно. Через рік зовнішніми службовими мовами в чотирьох польських округах Галичини визнали німецьку й польську, а у 12 змішаних польсько-українських округах краю додавалася ще й українська. 1860 р. було визначено, що німецька мова має статус внутрішньої

мови державної служби, а в зовнішній діяльності необхідно послуговуватися і німецькою, і польською мовами. Так, у Львівській судовій окрузі рівноправними службовими мовами були польська, німецька й українська; у Краківській — німецька й польська.

Незважаючи на статті Грудневої конституції, які гарантували рівноправність мов імперії, а також встановлювали порядок їхнього використання в публічному і приватному житті народів Австро-Угорщини, 1869 р. відбувся рішучий крок у напрямку полонізації Галичини. Замість німецької мови польська встановлювалася як внутрішня службова мова. Фактично визнавали її офіційний статус — мови крайового спілкування і діловодства. Попередня, німецька, залишилася чинною тільки в царині пошти, телеграфу й залізниці, а також для ведення бухгалтерії. Відтепер знання польської мови було обов'язковою вимогою до державних службовців Галичини, а свобода вибору мови спілкування дотепер прийнятими мовами (німецькою, польською та українською) залишалася дійсною лише в духовно-релігійній сфері — для відповідних етноконфесійних спільнот і громад.

Незважаючи на такі умови, створені владою для функціонування мови підавстрійських українців, відповідно до австрійського законодавства українська мова поруч із польською і німецькою мала право на функціонування в діяльності адміністрацій, судах, нотаріатах. Проте, вочевидь, це було тільки одним з удаваних заходів центру в українському питанні — він не надто зважав на реальну ситуацію у провінції. Тим більше, що після надання Галичині статусу автономного краю 1867 р. і домінування польської знаті автономія краю автоматично означала, з одного боку, польську автономію й полонізацію неполяків, а з іншого — творення міфологеми про Галичину як винятково «польський П'ємонт[1]».

На наш погляд, саме мова була не тільки одним із засобів формування подвійної ідентичності етнічних меншин, а й вагомим елементом здійснюваного курсу на нівелювання їх самобутності, спонукання розриву їх молодших генерацій з одним із

[1] П'ємонтське королівство 1866 р. об'єднало Італію, і тому термін «П'ємонт» став використовуватися для осередків національного відродження та об'єднання інших народів.

найважливіших елементів культурних ресурсів власних етнонацій. Не висуваючи завдань асиміляції етнічних меншин, саме місцеві органи влади в досліджуваному хронотопі здійснювали дискримінаційну політику стосовно мови етнічної більшості й так званих локальних мов, надаючи мовні преференції лише окремим спільнотам — титульним етносам (польському в Галичині, німецькому — на Буковині).

Етнополітика в мовній царині тісно переплелася з її стратегією в освіті — через забезпечення мовам титульних етносів у національних школах основного місця і збереження багатокультурності, а також започаткуванню шкільництва етнічних меншин. Цьому сприяли проведені ще в 1850-х рр. неоабсолютистським режимом реформи на всіх освітніх рівнях, який таким чином намагався отримати добре освічених службовців та спеціалістів, а також лояльних до держави громадян.

Натомість реальна ситуація загалом по імперії та зокрема на західноукраїнських землях була далекою від цих декларацій. Очевидно, що політика влади у сфері освіти мала певні позитиви для українського населення монархії, однак, побоюючись виникнення міжетнічних сутичок на ґрунті доступу до освіти, місцеві влади нерідко брали на себе керівництво освітніми процесами на місцях. Така реалізація шкільного закону 1869 р. принаймні в Галичині й на Буковині виказує надію можновладців на акультурацію[1] молодшої генерації «чужих». Не створюючи безпосередніх передумов для її асиміляції, вона формувала атмосферу лінгвістичної альтернативи, а отже, ситуацію ймовірності розриву зв'язків із власним етносом.

Про це свідчать історичні факти. Так, 1886 р. українці мали у своєму розпорядженні 1603 публічних і три приватні початкові школи (поляки відповідно 1379 і 86). Слід зауважити, що якщо українські школи були тільки двокласні, то польські, навпаки, мали й старші класи. Суттєвим показником функціонування закладів освіти в Галичині вважається 1911/12 навчальний рік. Так, у той час для міського населення краю функціонувало 11 пу-

[1] Тут — процес взаємовпливу культур, сприйняття одним народом повністю чи частково культури іншого народу.

блічних і 21 приватна школа з польською мовою викладання, а з українською — тільки дві, приватні. Загалом у 1911/12 навчальному році відсоток публічних шкіл із польською мовою викладання становив 54,8 %, натомість українських — 44,7 %. Про дискримінаційну політику крайової влади щодо українців свідчить і те, що в середній освіті Галичини домінували поляки: 296 середніх шкіл і ремісничих училищ з польською мовою викладання (1911/12 навчальний рік) проти 12 подібних закладів з українською мовою викладання (тим паче, що українці не мали жодного реального училища). Офіційна статистика показує, що 1912 р. одна українська середня школа припадала на 520 (!) тисяч осіб, а одна польська — на 52 тисяч.

Певну суголосність із діями крайової влади у сфері освіти мала ситуація на Буковині. Характеристику середньої освіти подає часопис «Буковина», який 1891 р. писав: «Буковинські середні й фахові школи попросту не для нас, Українців, а для Жидів і кількох Німців, бо всі вони німецькі... Не відмовляємо Німцям, ані Жидам, а особливо Волохам, мати на Буковині свої середні школи, але жадаємо того самого і для себе. Яким чином приходимо ми до того, щоб наших дітей мучено чужими мовами викладовими?! Фраза про німецьку культуру й ширше поле ділання для людей, образованих на німецькій мові, — пуста! Ми маємо свою культуру, а український край має досить місця для нас! Чужого не бажаємо, в чуже не вибираємося!»

Така ситуація не задовольняла потреб передусім українців і румунів — двох найбільших етнонацій краю. Тому вимоги реформування середньої освіти і збільшення числа шкіл з українською і румунською мовами викладання почергово висували депутати крайового сейму — як української, так і румунської фракцій. Інколи до них приєднувалися домагання збільшення шкіл для буковинських поляків.

Суголосними були тенденції й у царині вищої освіти. Важливою особливістю пріоритетів влади щодо вимог українців у високому шкільництві стали відкриття кафедр з українською мовою викладання у Львівському та Чернівецькому університетах (кафедра української мови та літератури), а також зобов'язання

стосовно відкриття окремого українського університету. Зауважмо, що робилося це, незважаючи на те, що 1900 р. українці становили тільки 4,1 % від усіх австрійських слухачів вищої школи, а поляки — 17,5 %. Зокрема, в університетах Кракова і Львова 1886 р. навчалося 379 українських і 648 польських студентів. У Львівській політехніці в 1913/14 навчальному році з 1808 слухачів тільки 105 осіб були українцями; у Вищій ветеринарній школі студіювали 47 українців і 166 поляків.

Скасування внаслідок революції 1848 р. і конституційних реформ 1860-х рр. дискримінаційних законів, спрямованих проти релігійних меншин, поряд із загальним ростом доступу до освіти призвело до значного збільшення в реєстрах шкіл середніх шкіл євреїв і протестантів — найактивніших у здобутті освіти. Так, приміром, у 1875/76 навчальному році до східногалицьких шкіл ходило 32,5 % учнів — римо-католиків, 22,5 % учнів — греко-католиків, 25,9 % учнів-євреїв, а також аж 84,7 % учнів-євангелістів.

Пристосовуючись до мінливих економічних умов, євреї здобули панівні позиції й у галузі професійної підготовки. Наприклад, у 1880-х рр. учні-євреї промислової школи Серета становили понад 50 %, у Чернівцях — 52 %, Радівцях — 17 %. Багато євреїв було й у сільськогосподарських школах. Зокрема, в Чернівецькій сільськогосподарській школі з 3872 учнями у 1880-х рр. учні-євреї становили в середньому приблизно 25 %, а в 1880—1890-х рр. — понад 50 %. Кількість євреїв, які вступали до університетів, збільшувалась швидше, аніж кількість євреїв, які навчалися у другій половині XIX ст. в середніх навчальних закладах. У вищих закладах освіти Східної і Західної Галичини (у Львівському і Краківському університетах) 1882 р. навчався 151 студент-єврей (10 % від загальної кількості), 1900 р. — 549 (майже 22 %). 1882 р. у Львівській політехніці нараховувалось 18 студентів-євреїв, 1904 р. — 143 (17 % від загальної кількості). З 1900 до 1910 р. частка євреїв серед учнів середніх шкіл зросла з 19,3 % до 22,6 %, а серед студентів Львівського університету — з 19,7 % до 27,5 %. Це свідчило про значне зростання освіти серед галицьких євреїв.

Стратегію держави щодо загалом аполітичної, етнічної групи, яка не протиставлялася владі, визначає розвиток освіти в ні-

мецьких колоніях регіону. На 1861 р. у краю працювало 75 шкіл (73 тривіальних і дві головних: у Львові та Білій); вже через 10 років кількість шкіл зросла до 86. Щоправда, від другої половини XIX ст. спостерігається згортання державної підтримки щодо німецьких колоністів у Галичині з боку австрійської влади. Поступово зменшено фінансування для шкіл та євангелістських громад: державні розпорядження стосовно публічних шкіл від 1869 р. не виокремлювали євангелістських німецьких шкіл — вони трактувалися лише як приватні. Євангелістські громади зобов'язувалися сплачувати подвійний податок — на утримання державних і приватних шкіл. Це призвело до занепаду більшості протестантських шкіл у Галичині.

Офіційний Відень виявляв певну заповзятість у зусиллях уніфікувати й церковно-релігійний простір країни. Показником наступального характеру дій влади стали її намагання встановити контроль над окремими релігійними спільнотами і церквами. Останні відігравали значущу роль у збереженні окремості етнонаціональних спільнот, які стали безпосередньою причиною досягнення міжетнічними суперечностями в соціальній царині.

До кінця XVIII ст. римо-католицька церква в Габсбурзькій монархії монопольно володіла статусом державної, а протестантські церкви до цього часу значно обмежувалися в цивільних та політичних правах. Поворот у державній політиці щодо них відбувся 1781 р., коли імператор Йосиф II оголосив «Патент толерантності». На підставі цього документа лютерани, кальвіністи і православні (греко-уніати) отримали статус «толерованих». Патент гарантував свободу віросповідання протестантам і греко-православним і повертав їм усі громадянські права, включаючи можливість займати державні посади. Деякі обмеження, однак, залишалися: так, некатолицькі церкви і молитовні будинки не могли будуватися в центрі міста, в руках католицьких священиків залишалися реєстрація актів громадянського стану, певний контроль над системою навчання тощо.

Тимчасові розпорядження влади щодо євангелістів уклали і розширили в «Протестантському патенті», виданому 8 квітня 1861 р. імператором Францом-Йосифом I. Новий патент

гарантував протестантам повне рівноправ'я з католиками, можливість самостійного врегулювання своїх церковних справ і вільний вибір церковних влад. Однак лише через тридцять років — 15 грудня 1891 р. Франц-Йосиф I видав розпорядження «Про устрій євангелістської церкви», яким гарантувалася свободу віровизнання вірянам обох конфесій — не тільки кожного церковного зібрання, а й навіть кожного члена парафії.

Особливістю були позначені пріоритети Австрійської імперії у сфері державно-церковних відносин з юдейськими громадами Галичини і Буковини.

Наприкінці 80-х років XVIII ст. євреї західноукраїнських земель стали безпосереднім об'єктом абсолютистської політики австрійського уряду. 1 листопада 1789 р. у Галичині й на Буковині набув чинності «Єврейський патент» імператора Йосифа II від 7 травня 1789 р. Запровадження положень цього закону, відомого також як «Едикт терпимості» та «Єврейський порядок», було свідченням намагання нації-держави встановити контроль над окремою етноконфесійною спільнотою. Адже, маючи на меті перетворити євреїв на «корисних громадян» держави, патент передбачав непомірне втручання держави у внутрішнє життя єврейських громад, суттєве обмеження та жорстку регламентацію їх адміністративно-управлінських ролей.

Функції єврейських громад зводились лише до задоволення релігійних потреб їх членів та утримання необхідних релігійно-ритуальних інституцій (§ 1—10). Зокрема, громадські синагоги зрівнювалися у правах із костьолами. У той же час будувати нові синагоги і молитовні будинки євреї могли тільки з дозволу місцевих властей та сплативши попередньо встановлену таксу. На нашу думку, це було свідченням сегрегації де-юре — адміністративної сегрегаційної політики, яку сповідували держава і місцеві органи влади в цей період. Своїм єврейським підданим імператорський закон гарантував безперешкодне виконання релігійних практик: «§ 1. Усі євреї без найменших перешкод мають право сповідувати релігію та плекати батьківські звичаї і традиції за умови, якщо не це суперечитиме державним законам». Паралельно це трактування закладало підґрунтя для неминучого конфлікту між

єврейською релігійною традицією і світським правом, адже тепер євреї мусили звертатися зі своїми скаргами безпосередньо в австрійські державні суди. Так, у процесі зрівняння євреїв в очах закону громада значною мірою втратила свої прерогативи. Однак проголошений принцип зрівняння у правах і обов'язках з іншими підданими корони нівелювався принципом концесійності індивідуальних прав і свобод євреїв та їхньою залежністю від волі державних чиновників і місцевої бюрократії.

Зауважимо: примусова інтеграція західноукраїнського єврейства в політико-правову систему Австрійської імперії через уніфікацію церковно-релігійного простору не супроводжувалася автоматичним розширенням його громадянських і політичних прав. Про це свідчили норми австрійського публічного права, які містили чимало пережитків середньовіччя, зокрема обмежень і заборон. Останні носили суто конфесійний характер. Так, Загальний кодекс публічного права, який набув чинності з 1 січня 1812 р., забороняв особам християнських конфесій вступати в шлюб з нехристиянами. Особи нехристиянських конфесій не мали права засвідчувати останню волю християнина та вступати в шлюб без дозволу місцевої адміністрації — ще одне свідчення адміністративної сегрегації. Згідно з § 142 Загального судового кодексу свідчення, дане євреєм на користь іншого єврея в судовій справі проти християнина, вважалось «сумнівним».

Дискримінаційний характер австрійського законодавства щодо євреїв виявлявся й у тому, що ведення метричних книг у єврейських громадах перебувало під наглядом римо-католицьких священиків, а витяги з них підлягали засвідченню з боку останніх. У середині XIX ст. позиція Австрійської держави щодо прихильників юдаїзму почала змінюватися. Конституційні закони 1867 р. зрівняли євреїв з іншими етнічними групами як у соціально-економічних, так і в конфесійних правах. Ці тенденції відповідали загальним положенням права етнічних меншин на заснування власних товариств, а отже, створювали можливості реєстрації єврейських релігійних громад на рівних правових підставах. Суттєвим бар'єром у практичному функціонуванні останніх залишалися майнові питання,

які зоставалися у віданні християнських етноконфесійних спільнот, передусім римо-католиків.

Вирішальне значення для зміни статусу єврейських релігійних громад мав закон «Про врегулювання зовнішніх правовідносин єврейських громад», ухвалений 21 березня 1890 р., положення якого в цілому діяли в Галичині до 1927 р. Відповідно до австрійської традиції, яка визнавала євреїв лише як релігійну групу (конституція 1867 р. визнавала релігійною спільнотою *(Religionsgemeinschaft)*, але не народністю *(Volksstamm)*, єврейська релігійна спільнота отримала статус, принаймні теоретично, інституції винятково конфесійної. Особливістю закону було й те, що він організаційно, але примусово, об'єднував у рамках релігійної громади представників різних частин юдаїзму: «Нікому не дозволяється чинити перешкоди вільному визнанню релігійних переконань, особливо під оглядом виконання ритуалу» (§ 25). Це у свою чергу гарантувало релігійну свободу в єврейських громадах. З огляду на це правомірно стверджувати, що особливістю взаємин єврейських релігійних громад з владою/державою в досліджуваному хронотопі став наступальний характер останньої. Її законодавство слугувало суттєвим засобом коригування етнополітики щодо статусу єврейських релігійних інститутів, об'єктивно-імперативним прийомом регулювання відносин держави з прихильниками юдаїзму. Гарантування євреям прав релігійної спільноти і свободи єврейського релігійного середовища (в царинах освіти і доброчинності) стало однією з передумов забезпечення їхньої рівноправності у внутрішньоконфесійних та міжцерковних стосунках на імперському просторі.

Таким чином, церковно-релігійний сегмент державної етнополітики Відня визначали, з одного боку, стратегії захисту та створення рівних можливостей для функціонування інститутів етноконфесійних спільнот (при одночасній преференції домінуючій конфесії — католицькій), а з другого — традиціоналізм етноконфесійних спільнот і значуща роль християнської церкви і релігійних громад у збереженні самостей.

Вагомим компонентом етнополітики Відня стала реалізація державою невідкладних заходів, які сприяють легітимації влади

титульного етносу, налагодженню механізму функціонування етнополітичного організму. Зазвичай це поступовий процес, під час якого «нові» мешканці стають активними учасниками економічного, соціального, громадянського, культурного й духовного життя країни, що їх прийняла. Якщо участь етнічних груп у етнополітичному проекті під назвою «держава» завжди відрізняється нерівноправним характером, то інтеграція підпорядкованих груп в імперський організм, свідчить про те, що, по-перше, в державі є титульна нація (одна чи більше), яка концентрує дефіцитні ресурси (особливо владу) у своїх руках, а по-друге, всі інші етнонаціональні спільноти мають сповідувати або етносепаратизм або ж інтегруватися в етнополітичний організм.

Найсильнішим фактором інтеграції підпорядкованих груп залишався тандем мова/освіта, який, утверджуючи нові ідентичності, впливав на сприйняття інтегративної функції держави. Адже, як стверджує Б. Рубл, критичне значення для успіху міжгрупового компромісу мають особливі моделі співіснування різних етнічних, мовних і расових груп — там, де вони працюють і навчаються. Відомий історичний факт: коли мова стала національним критерієм, а послуговування тією чи іншою мовою як рідною стало ототожнюватися з конкретною етнонацією, будь-якого громадянина Габсбурзької монархії, який вважав німецьку рідною і при цьому користувався нею як основною мовою спілкування, зараховували до німецької нації. З огляду на це, було б важливо з'ясувати, приміром, чи вивчали мову титульних етносів і/або сусідів у навчальних закладах західноукраїнських теренів, де вчилися представники етнічних груп. Саме в такій, так би мовити, мовній перспективі останні можуть бути ідентифіковані як такі, що мали своє місце на шахівниці мов та етнонацій, а потім вийшли на авансцену і гуртуються на політичному кону. Проілюструємо це твердження на прикладі українців та євреїв.

Мова титульних етносів імперії (у нашому випадку німецька) стала ядром освіти (початкової, середньої і вищої) етнонацій. Так, в освітніх директивах Львівської шкільної ради вказувалося, що німецька мова є обов'язковою під час навчання в закладах освіти регіону як для педагогів, так і для слухачів; вимагалося

знання відповідної термінології та навчальної літератури (від 2 класу середньої школи), а також складання державних іспитів німецькою мовою. Та поза цим у Галичині використання мови титульного етносу підмінялося широким діапазоном знання мови домінуючої етнонації — поляків. Це було пов'язано із законом від 25 травня 1868 р., який унезалежнив школу від церкви і віддав нагляд за нею крайовим, окружним, а згодом повітовим і місцевим шкільним радам. А оскільки до них входили передусім представники польської етнічної еліти, то очевидно, чому саме польська мова була панівною в системі шкільництва в Галичині другої половини XIX — початку XX ст.

Показовими є дані про мови викладання в народних школах Галичини, які поділялися на публічні, етноконфесійні та приватні. Так, у 1870-х рр. публічних народних шкіл з українською мовою викладання налічувалося 1429, з польською — 1097, з українською і польською — 228, з німецькою — 33, а польською і німецькою — тільки три. А що етноконфесійні народні школи перебували на утриманні окремих конфесій, переважно протестантської та юдейської, то їх було лише 78. А приватних народних шкіл, які фінансували окремі особи, налічувалося 95, у тому числі 7 з українською мовою викладання. Про катастрофічний стан початкової освіти в 1890-х рр., її незадовільний стан порівняно з польською з парламентської трибуни заявляли українські посли.

Пропонуємо подивитися на ситуацію вивчення мови «сусідів» на прикладі закладів середньої освіти, які функціонували в досліджуваний період, зокрема в м. Коломиї. Так, у державній вищій гімназії учні вивчали паралельно німецьку, польську й українську мови (при цьому до 1867 р. навчання велося лише німецькою, а потім — тільки польською мовами). Натомість у місцевій польській державній чоловічій гімназії кількість годин для вивчення української мови постійно зменшувалася (в 4—7 класах по дві години на тиждень, в інших — не вивчалася взагалі).

А педалювання процесу формування білінгвізму в освіті (польська з українською, польська з німецькою) виказувало надію можновладців на акультурацію молодшої генерації «чужих». Це спостерігаємо і в бажанні Крайової шкільної ради (далі — КШР)

запровадити правила, що «до обов'язку вивчення української у школах із польською викладовою мовою належить приймати тих учнів... які будуть навчатися там щонайменше два роки». Разом з тим для превентивного заходу влада обирала тактику запобігання випадкам сутичок учнів двомовних (польсько-українських) закладів середньої освіти на етнічному ґрунті, а також виявлення її найактивніших учасників.

Очевидно, що наслідком адаптації до іноетнічного середовища було збереження власної етнічної культури разом із певним культурним «збільшенням» завдяки елементам іншої культури. З іншого боку, існувала прийнятна для обох груп основа — освіта, на якій відбувалася їхня інтеграція в єдине (передусім крайове) суспільство. Один із таких прикладів — поширення в навчальних закладах краю листівок про річницю поділу Речі Посполитої як день національної жалоби, артикуляція до етнічної свідомості учнів польських і польсько-українських шкіл.

Наведені приклади можуть слугувати загальним прикладом, принаймні у випадку Галичини, для оцінки рівня інтеграції держави і панівного етносу через (не)сприйняття мови етнічної більшості регіону. Його ознаки — відверте (на найвищому крайовому рівні) нехтування прав мови однієї з найбільших етнонаціональних спільнот західноукраїнських земель, поступове скорочення годин на її вивчення в державних закладах освіти регіону, витіснення освітнього процесу на маргінес — з державних у приватні етнічні початкові й середні школи («середні школи, в яких навчання української мови є вільним предметом або взагалі ні, мусять чекати на особливе розпорядження Крайової шкільної ради»). А що учні-поляки освітніх закладів у своїй масі не відчували потреби у вивченні української як мови міжетнічного спілкування, то обмежена наявність (або й відсутність) годин на вивчення останньої у програмах польських шкіл і гімназій свідчила про її необов'язковий (а фактично факультативний) характер. Як бачимо, у випадку автономістської Галичини, з одного боку, відбувалася неприхована полонізація дітей з числа етнічних меншин у навчальних закладах, а з другого — виховання школою лояльних щодо передусім крайової і вже потім

державної влади громадян. Її реалізацію забезпечували польські просвітні товариства — Товариство народної освіти, «Матір Польща», Товариство імені Петра Скарги, Товариство народної школи.

Тим часом мови інших етнічних меншин, що проживали на західноукраїнських землях, здебільшого залишалися упослідженими, а їх носії не мали шансів на зміну стану справ на свою користь. Про це свідчить, зокрема, контроверсійність у розв'язанні шкільною владою мовного питання євреїв — обмеження сфери функціонування мови титульного етносу, протиставлення йому мови польської. Наприклад, 1880 р. євреї з Бродів, які вважали себе частиною німецької етнонації, покликаючись на ст. 19-ту Конституції про гарантії збереження і підтримку національності і мови етнофорів імперії, скаржилися державному трибуналові у Відні на відмову КШР Галичини їм у праві відкривати нові школи з німецькою мовою навчання. Незважаючи на те, що 12 липня 1880 р. трибунал підтвердив права бродівських євреїв, його рішення не вплинуло на зміну позиції КШР Галичини, оскільки воно не було обов'язковим для виконання адміністративною владою краю.

Дещо іншою була ситуація з особливостями спілкування лінгвістичних «гетто» із зовнішнім світом на зламі XIX—XX ст. Ключовим моментом заперечення мовних прав етнічних меншин на використання в публічному і приватному житті, навчання рідною мовою, гарантованих Основним законом, були перешкоди з боку органів центральної виконавчої влади. Суттєвий приклад — ситуація з ідишем та івритом. Зокрема, 1909 р. Міністерство внутрішніх справ на прохання про заснування Єврейського театру в Чернівцях відповіло негативно, оскільки засновники подали документи єврейською мовою. Державний трибунал вироком від 26 жовтня 1909 р. скаргу чернівецьких євреїв відхилив. Внаслідок використання адміністративних важелів і надалі спостерігалися випадки із заперечення права ідишу та івриту на повноцінне використання в державно-політичній сфері. Відомий факт про величезну кількість скарг, пов'язаних із переписом населення 1910 р., під час якого влада унеможливила декларування мов євреїв, тим самим обмеживши право представників єврей-

ської етнічної групи на реєстрацію саме як мовців ідишу чи івриту, а не, скажімо, німецької чи польської. Зрозуміло, що в такому випадку осіб, які розмовляли єврейськими мовами і декларували це під час перепису, вже не могли зарахувати до німців чи поляків. Однак, незважаючи на це, державний трибунал 7—8 липня 1911 р. визнав суттєвими аргументи намісника Галичини Л. Пінінського про те, що ідиш є «локальним діалектом», а тому в цій ситуації положення ст. 19-ї Конституції можна не застосовувати.

Виразні риси інтеграції в освітній простір держави мало й шкільництво єврейської етнічної групи на західноукраїнських землях. Реформи 1860-х рр. мали мізерні наслідки для єврейського шкільництва: у 1868 р. свій шкільний обов'язок реалізовували майже 34 % єврейських дітей. Тільки з другої половини XIX ст. спостерігається поступове збільшення євреїв у державних закладах освіти. Це пояснювалося використанням права на здобуття світської освіти на загальних для населення імперії підставах, яке ґрунтувалося на конституційній новелі про рівноправність етнофорів Габсбурзької монархії. Приклад цього — навчання євреїв у державних гімназіях Галичини. Якщо в 1850/51 навчальному році тут їх налічувалося 260 (6,1 % від загальної кількості учнів), то в 1913/14 навчальному році — 9432 особи (22,3 %). Подібна ситуація спостерігалася в реальних школах.

Паралельно йшов процес адміністративного втручання крайової влади в освітній процес євреїв. 1886 р. галицьке намісництво вирішило, що в релігійних школах не можна викладати світські предмети (читання або граматику німецької і польської мов, арифметику), якщо школа не отримала спеціального дозволу на функціонування цього закладу лише як приватного. Незважаючи на це, цілодобове право перевірки закладів мали представники ґмін (громад), жандармерії, а також лікарі. На приміщенні хедера мусила висіти відповідна інформаційна таблиця з текстом польською мовою.

Оскільки окружні шкільні ради не могли радикально вплинути на реалізацію початкової (світської) освіти єврейських дітей у державних школах, КШР вирішила ліквідовувати хедери, якщо такі не матимуть відповідних документів, трактуючи їх як

нелегальні заклади освіти. Особливе завзяття в обмеженні прав етнічної групи на освіту й закритті хедерів проявляла влада на місцях. Один із прикладів — ситуація, яка склалася в м. Снятині. Так, наприклад, у січні 1887 р. місцеве староство покарало Д. Кунера штрафом (14 ринських 28 крейцарів) за невідповідність приміщення, в якому містилася школа. Та, оскільки винний пояснював втрату будинку пожежею, намісництво зменшило штраф до п'яти ринських (що відповідало 18 годинам арешту). «Змагання» влади з ліквідації/закриття хедерів доходили до курйозів. Приміром, М. Керкера покарали за те, що він навчав більшу кількість дітей (30 замість 25), аніж мав на це дозвіл. А от Р. Дунст, який утримував хедер без необхідного дозволу, пояснював це незнанням права. Це не переконало повітову владу, яка закрила школу і наклала на його власника штраф у розмірі 25 ринських (або 3,5 дня арешту).

Незважаючи на такі тенденції крайової політики, наприкінці XIX — на початку XX ст. кількість єврейських початкових шкіл у Галичині збільшилася, а «галицькі хедери» посідали першість у Цислейтанії. Їхня кількість різко зросла між 1895/96 і 1902/03 навчальними роками — від 149 до 339 закладів, з 4075 до 7433 учнів. Такий «стрибок» дослідники пояснюють імовірним зменшенням функціонування нелегальних шкіл і переведенням їхньої діяльності в легальний сектор шкільництва.

Спостерігалася й інша тенденція — двомовні польсько-єврейські середні школи поступово витісняли суто єврейські навчальні заклади. Головне завдання таких утраквістичних установ полягало в підготовці єврейської молоді до життя на нібито етнічно польських землях через надання їм належних знань польської мови та відомостей із загальноосвітніх дисциплін, які викладалися польською мовою. Тільки окремі предмети (зокрема, релігія) викладалися ідишем або івритом. Поширеною була думка, що мовою навчання євреїв мусить бути лише польська мова. А що навіть у спеціалізованій трирічній школі для підготовки вчителів юдаїзму (наприклад, в установі львівської єврейської громади, яку фінансували уряд і крайова адміністрація) мовою викладання була польська, то зрозумілою була політика

КШР на уніфікацію освітнього простору через упровадження як пріоритетних у навчальний процес приватних фахових шкіл загальноосвітніх дисциплін польською мовою.

Суголосним із тенденціями в освіті був і курс на інтеграцію західноукраїнського єврейства в державний/крайовий контекст через вибір/зміну єврейських імен і прізвищ — необхідну умову повноцінної участі у спільноті громадян. Генезою такого процесу були імператорські патенти 1787 і 1805 рр., які встановлювали, що імена повинні бути «німецькими» — в межах німецької транскрипції (був підготовлений навіть спеціальний перелік імен). Проте за конституційної доби ці обмеження з огляду на гарантію громадянських прав скасовувалися автоматично. Не менш істотним було й те, що зміна імені та прізвища спочатку була можлива за умови прийняття християнства, а це, між іншим, уможливлювало отримання шляхетства.

Щоправда, саме в досліджуваний період вибір/зміна євреями своїх імен і прізвищ стали суттєвим механізмом інтеграції цієї етнічної групи в етнополітичний організм дуалістичної імперії. Про важливість проблеми свідчать такі факти. 20 липня 1892 р. КШР доручила директорам підпорядкованих їй навчальних закладів, щоб у документації (шкільних свідоцтвах тощо) єврейські імена вписувалися з огляду на державне право — тобто їх німецькі або польські відповідники.

Показовою ми вважаємо ініціативу львівських євреїв щодо вимоги записувати в офіційних документах попередні єврейські імена, які спочатку фігурували в метричних книгах їхньої релігійної громади, на противагу сучасним (германізованим чи полонізованим) іменам. Проте ці заходи львівської ґміни не дали бажаного результату. Відхиливши прохання, Міністерство внутрішніх справ повідомило, що бажання довільної зміни єврейських імен, з огляду на державне право недопустимим. Ба більше, вказувалося, що староства повинні повідомити всі єврейські релігійні громади, метрикантів, а додатково й особам, які надаватимуть дітям імена, про вимогу записувати імена в такій формі, яка відповідатиме обраній державній мові. Тому зрозуміло, що повноцінне входження представників єврейської етнічної

групи в етнополітичний організм відбувалося коштом зречення власних етнічних імен і почасти прізвищ.

Оскільки першими добровільними об'єднаннями, на які влада може покладатися у втіленні внутрішньої політики, є сім'я та громада, логічним видається вплив держави через уніфікацію актів громадянського стану (народження, одруження і смерті) — додатковий механізм інтеграції представників етнічних груп в етнополітичний організм.

Ще на початках австрійської займанщини західноукраїнських земель державні службовці послуговувалися типовими формулярами, що їх використовувала римо-католицька церква, а її духівництво намагалося в однобічному порядку реєструвати природний приріст осіб Мойсеєвого визнання. Так з 1 січня 1788 р. реєстраційні книги рабини мусили вести німецькою мовою, а § 5 універсалу від 21 лютого 1805 р. встановив, що книги обрізання і народження з 1 червня того ж року треба вести лише німецькою мовою, а народжених, пошлюблених і померлих необхідно фіксувати не інакше, як на підставі їхніх німецьких імен. Єврейські метричні книги підлягали наглядові духовних осіб римо-католицької церкви чи органів влади. Тільки 10 липня 1868 р. цю контрольну функцію скасували. Однак на противагу цьому спільна ухвала Міністерств внутрішніх справ та віровизнань і освіти оголосила, що з 1 січня 1874 р. дублікати єврейських метричних книг мають перебувати в розпорядженні політичної влади першої інстанції — у випадку Галичини — повітових староств. Аналогічними до єврейських метричних книг мусили бути й книги реєстрації громадського стану галицьких караїмів.

На західноукраїнських землях, зокрема в Галичині, засади ведення метричних книг з 1 січня 1877 р. призвели до створення за ініціативою влади нової інституції — єврейського метричного округу. В його межах реєстрацією актів цивільного стану єврейського населення займався спеціальний функціонер, а поділити для цього територію з огляду на економічні і демографічні відносини зобов'язувалося намісництво. 1905 р. у східній і західній частинах Галичини налічувалося 262 такі округи.

Намагання встановити контроль над церковно-релігійною сферою стало показником наступального характеру дій влади. Остання сповідувала примат формування поліетнічної політичної нації та подвійної ідентичності етнічних меншин, тож її суттєвим пріоритетом була інтеграція в етнополітичний організм етноконфесійних спільнот. Подальша етнополітика влади в Австро-Угорщині та позиція одного з її титульних етносів (німецького) застерігають від очевидного на перший погляд узагальнення того, що конституційне оформлення права етнічних меншин на плекання і розвиток своїх релігій свідчило про готовність визнати етноконфесійне розмаїття в країні де-факто. Проілюструймо це твердження на прикладі західноукраїнських євреїв.

Виробляти засади державної політики щодо окремих аспектів правового становища прихильників Мойсеєвої релігії в Габсбурзькій монархії розпочали у 1859—1860 рр. Наслідком урядових постанов і роз'яснень намісництва стали передусім згода влади на залучення євреїв до роботи в «християнських» інституціях, а також скасування попередньої адміністративної згоди на затвердження шлюбу. Імператорське розпорядження від 6 січня 1860 р. скасувало § 593 австрійського Цивільного кодексу, згідно з яким «хто не визнає християнської релігії, не може засвідчити останньої волі християнина», а також § 217 західногалицької судової ординації, яка піддавала сумніву зізнання, складені євреями перед християнами. В останньому з цих документів, зокрема до того часу, суттєвою була норма, яка встановлювала, що особи без християнського віровизнання не можуть виступати свідками останньої волі християн. Завершило цей етап «включення» євреїв у державу розпорядження 1863 р., яке дозволяло їм вести нотаріат.

Остаточна, формальна, ліквідація правових нерівностей, у деяких випадках щодо релігійної належності, відбулася в 1867 р. з прийняттям Грудневої конституції. Для євреїв, яких у Габсбурзькій монархії визнавали лише як етноконфесійну спільноту, найбільше значення мали статті Основного закону про загальні права громадян. Конституційні гарантії 1867 р. розширили і конкретизували так звані Травневі закони від 25 травня 1868 р. Його

приписи у безсторонній спосіб не надавали привілеїв якійсь визначеній церкві чи етноконфесійній спільноті.

Важливими для євреїв були й постанови, що торкалися випадків, на підставі яких можна було змінити релігію. Їх трактуємо як один із варіантів інтеграції. Про факт виступу з цієї релігійної спільноти чи церкви згідно з розпорядженнями Міністерства віровизнань та Міністерства внутрішніх справ від 18 січня 1869 р., слід було сповістити староство. Держава постановила, що до сьомого року життя діти мають належати до того самого віровизнання, що й їхні рідні. Дітям 7—14 років не дозволяли змінювати релігії, натомість після завершення 14-го року життя рішення з цього питання вони могли приймати самостійно. Ця постанова закрила шлях до зловживань у хрещенні єврейських дітей, які масово спостерігалися ще у XVIII ст. Щоправда, проблему так і не розв'язали цілковито, бо дитина, якій виповнилося 14 років, у разі зміни конфесії могла отримати підтримку різних інституцій свого нового визнання, наприклад монастирів. Тому шанси рідних, які захотіли б повернути свою дитину додому, могли бути надто обмеженими. Так, Вищий трибунал 24 квітня 1883 р. постановив, що рідні не мають права домагатися повернення доньки, яка охрестилася і перебуває в монастирі, якщо вони не можуть довести, що повернення додому буде для неї корисним.

Про те, що держава намагалася бути регулятором внутрішньорелігійних процесів, свідчили випадки юридичного унормування дражливих питань зміни віровизнання. Прикладом цього можна вважати й заворушення в містечку Микулинцях через хрещення Ю. Ґройцель 1873 р. Саме цим пояснювалися напад на будинок бурмістра, а потім і інтервенції жандармерії. Згодом група місцевих євреїв постала перед судом за оскарженням у «розпалюванні публічного ґвалту», а батька і сестер неофітки звинуватили в підбурюванні до вбивства. У той же час спостерігалися випадки, що єврейські батьки не могли видати заміж неповнолітніх дівчат, які після прийняття католицизму перебували в монастирях. Однак, коли їм уже виповнилося 14 років, влада поступала відповідно до правових норм.

Етноконфесійний чинник залишався визначальним і у випадку навчання основ юдаїзму в освітніх закладах регіону. Адже із самого початку статут КШР (1867 р.) містив положення, що до її складу входили дві «духовні» особи, іменовані для цього імператором, а на практиці ці місця призначалися для представників римо-католицької та греко-католицької церков. Бракувало спеціальних гарантій для представників єврейської людності, хоча відповідна інтерпеляція була подана до Галицького крайового сейму. Однак і надалі остаточне формулювання положень статуту КШР унеможливило участь у ній представників Мойсеєвого визнання (це сталося тільки 1905 р.).

І все ж таки організація освітнього процесу мала хиткий шанс на репрезентацію на найнижчому щаблі в навчальних закладах представників окремих віровизнань. Ішлося про їхню участь у складі місцевих органів шкільного нагляду — місцевих і повітових. Відповідне унормування містилося в розпорядженні Міністерства віровизнань і освіти від 1 грудня 1870 р. Згідно з ним право делегування своїх представників мали релігійні групи, в яких було понад 2 тисяч вірян. Основи ж делегування представників юдаїзму до окружних шкільних рад відрізнялися від інших основ делегування етноконфесійних спільнот тим, що останні, місцеві духовні особи, насамперед католики, вже мали відповідні посади в шкільній ієрархії за визначенням.

Починаючи щонайменше з 1870-х рр., на офіційному рівні держава через Міністерство віровизнань і освіти та КШР уживала заходів, щоб державні навчальні заклади бодай у загальних рисах звертали увагу на потреби прихильників юдаїзму під час навчального процесу. Так, наприклад, євреїв пропонувалося звільняти від навчання під час релігійних свят. У спеціальний спосіб трактувався шабас, тому єврейським дітям пропонувалося не приходити до школи в суботу. Одночасно в такі дні пропонувалося звільняти учнів-євреїв від писання, а в тих школах, де б це було неможливо, треба було запланувати заняття так, щоб у суботу обмежити їх до мінімуму. Проте на практиці з реалізацією цих пропозицій у школах досліджуваного хронотопу було складно. Наприклад, Н. Шиппер, один

з учасників спеціального анкетування, організованого КШР у справі навчання Мойсеєвої релігії в публічних школах, стверджував: «...Дуже і дуже багато скарг учителів маю з малих містечок, де керівники шкіл не хочуть виконувати тих розпоряджень. Ось наближається урочисте свято: "Прошу, щоб той чи інший день був вільним". Директор відповідає: "Я розпорядження не маю". Раджу всім учителям, щоб перелік розпоряджень щодо [єврейських] свят прибили на стіні».

Далі важливим механізмом інтеграції євреїв в етнополітичний організм імперії були ініціативи влади щодо забезпечення права громадян на відпочинок. Зокрема, йшлося про так званий недільний відпочинок, який до 1880-х рр. довільно трактувався як вільний час, а отже, «праця зарібкова» євреїв у неділі не становила якоїсь виняткової ситуації для християнського населення регіону. Недільний відпочинок працівникам гарантував закон від 8 березня 1885 р., а згодом і закон від 16 січня 1895 р. Однак у реаліях Галичини і Буковини, де мешкала значна група ортодоксальних євреїв, було вирішено надати крайовим адміністраціям право згоди на їхню працю на обширі західноукраїнських теренів або в якійсь визначеній частині для виробничого сектора в неділі за умови збереження громадського спокою в «інший день тижня щодо свого визнання» і що євреї «не будуть виконувати своєї недільної праці публічно».

Влада вживала заходів щодо включення підпорядкованих груп у дуалістичну імперію, при цьому конструюючи нову лояльність — подвійну. Ішлося про етнічну ідентифікацію членів групи етнічної меншини як вибір між двома ідентичностями: або як ідентифікацію з меншістю, або ж ідентифікацію з більшістю. А що патріотизм щодо неєврейської держави був найважливішим обов'язком єврейського громадянина, платформою для досягнення паритету між «я» й «не-я» в багатонаціональній державі, забезпечення толерантного співжиття в ній, то його ставлення до військового обов'язку можна вважати «лакмусовим папірцем» патріотизму до «своєї» / «чужої» держави. Цей елемент залучення підпорядкованих груп в етнополітичний організм Австро-Угорщини, базуючись на концепції ізраїльського

вченого Е. Мендельсона, ми пропонуємо розглядати як специфічний механізм «акультурації без інтеграції».

Військовий відбуток вважався значущим чинником «виховання» і «цивілізування» єврейських підданих Габсбурзької монархії. До того ж саме Австрія була першою з європейських держав, яка ще наприкінці XVIII ст. визнала євреїв гідними для проходження військової служби. Перший призов галицьких євреїв на службу провели під час австро-турецької війни 1790 р. З самого початку ортодоксальні євреї західноукраїнських земель прийняли військову повинність неохоче, вважаючи, що вона, як і інші заходи влади, загрожує традиційному, релігійному укладові життя.

Для залучення євреїв на військову службу Австрійська держава використовувала різні методи. Тривалий час — до кінця 1860-х рр. — євреї не проявляли особливого зацікавлення військовою службою. Так, скажімо, цілком легально допускалася можливість замінити рекрута іншою особою. За це державні органи на місцях практикували встановлення високої грошової такси. Траплялися й випадки, коли євреї звільнялися від військової служби — якщо були єдиними годувальниками й опікунами найближчої родини, породіллі тощо. А що й ці заходи були малоефективні, то проблему остаточно врегулював Закон про оборону від 5 грудня 1868 р., який для всіх громадян імперії встановив загальний обов'язок військової повинності.

Наступний метод, який держава апробувала щодо євреїв у збройних силах — зрівняння їх у правах з іншими «товаришами по зброї» і можливість для них отримання на загальних підставах офіцерських звань. Щоправда, отримання їх євреями негласно передбачало охрещення і перехід у католицтво. Перший такий факт зафіксували 1809 р. Іншим способом інтеграції єврейського населення досліджуваного хронотопу в регулярне військо була гарантія задоволення їхніх релігійних потреб — через функціонування інституту рабинату нарівні з християнськими (передусім римо-католицькими) капеланами. Уперше такі випадки мали місце під час військових дій 1866 р. У мирний час вояки-євреї користувалися опікою місцевих цивільних

рабинів, а з 1875 р. — і рабинів резерву (тилу). Станом на 1914 р. останніх імперське військо налічувало тільки десять осіб. Така кількість рабинів жодним чином не відповідала реальним потребам євреїв, які перебували на військовій службі.

Слід зауважити, що впродовж досліджуваного періоду, незважаючи на різноманітні практики залучення до війська прихильників Мойсеєвої релігії, набір новобранців-євреїв становив суттєву проблему для місцевої влади і Міністерства війни. Ухиляння від військової служби становило предмет різноманітних скарг до місцевої влади, крайових сеймів і навіть рейхсрату. З огляду на такий невідрадний стан справи виконання державного обов'язку християнські етнічні лідери показово заявляли про дискримінацію їхніх одновірців і зверталися до сумління єврейських громадян монархії щодо «дотримання засади Основного закону держави про рівноправність усіх громадян», а отже, і представництва останніх у Збройних силах. Як бачимо, держава однаково трактувала християн і юдеїв стосовно військового відбутку. Ці заходи можна окреслити умовною тріадою: сплата «відкупного» податку чи заміна рекрута іншою особою; зрівняння євреїв у правах з християнами щодо військової кар'єри та отримання офіцерських звань; забезпечення євреїв душпастирською опікою і уможливлення виконання ритуальних приписів юдаїзму у війську під час військових дій і в тилу.

Важливим механізмом включення етнічних меншин в етнополітичний організм імперії була економічна інтеграція. Її показовим прикладом ми вважаємо заходи щодо участі євреї в економічному житті. Адже в досліджуваному регіоні влада застосувала політику соціально-економічної інтеграції, сутність якої полягала у створенні державою можливостей для досягнення кожним членом суспільства конкурентноздатності та соціальної мобільності. Одними з перших актів, які дозволили євреям участь в економічній сфері, були розпорядження фінансової адміністрації у Львові 1848 р. про допуск євреїв до утримання сільських маєтків і млинів; декрет Міністерства фінансів і роз'яснення львівської фінансової адміністрації 1849 р. щодо дозволу офіційно приймати на роботу прихильників Мой-

сеєвої релігії; розпорядження Міністерства віровизнання і освіти 1850 р., яке дозволило єврейським акушеркам опікуватися й християнськими жінками.

Істотним кроком на шляху економічної інтеграції євреїв західноукраїнських земель у державний організм став дозвіл Міністерства внутрішніх справ від 13 січня 1860 р. Згідно з ним євреям надавали право вести справи в аптеках, шинках, броварнях і млинах, а також усувати обмеження щодо права побуту. 18 лютого 1860 р. держава зрівняла євреїв із християнами у праві набуття власності. Імператорське розпорядження стосувалося, щоправда, вибраних груп єврейського населення: випускників фахових шкіл, нижчих гімназій і реальних шкіл, а також офіцерів. У такий спосіб держава свідомо фаворитизувала осіб, які певною мірою вже були асимільовані.

Отже, стратегія держави в етнополітичній царині головним чином зумовлювалася двома факторами — етнодемографічним та обраною етнополітичною моделлю її розвитку, яка передбачала гармонізацію взаємин держави й етнічних меншин. Ініціативи правлячої династії та урядів Австро-Угорщини у сфері етнонаціональної політики, спрямованій на досягнення міжетнічних компромісів, проявилися в такій тріаді: забезпечення державного суверенітету, збереження територіальної цілісності та досягнення стабільного функціонування політичної системи.

Проте з огляду на розбіжності в сприйнятті держави «своїми» й «чужими» засобом для реалізації цих цілей стала легітимація влади. Одним із додаткових засобів останньої і посилення держави загалом став курс офіційного Відня на збереження багатокультурності, в якому вбачалася запорука толерантного співіснування етнонаціональних спільнот. Дії центральної влади у сфері етнонаціональних відносин загалом свідчили про готовність створення оптимальних умов для забезпечення культурних, а не політичних прав етнічних меншин.

Література як складова інтелектуального життя у новітній час неминуче набуває певних національних форм, стає органічною частиною модерного націотворення. Національне усвідомлення української спільноти теж не було винятком і супроводжувалося доволі суттєвими змінами у літературному процесі, які можна кваліфікувати як процес його націоналізації. На жаль, ці явища до останнього часу не набули належного осмислення як у межах інтелектуальної історії, так і в самому літературознавстві. Окремі аспекти проблеми знайшли часткове висвітлення в оглядових навчальних курсах з історії української літератури XIX та XX ст.[1]

[1] Історія української літератури XIX століття: У 2 кн. — Кн. 2. Підручник / За ред. М. Г. Жулинського — К.: Либідь, 2006. — 712 с.; Історія української літератури. XX століття: У 2 кн.. — Кн. 1: Навч. посібник. 1910—1930-ті роки / За ред. В. Г. Дончика. — К.: Либідь, 1993. — 784 с.

Реалізація націотворчого потенціалу української літератури цікавила літературознавців модерністського та постмодерністського спрямування: Г. Грабовича, С. Павличко, Т. Гундарову. Однак на це так і не звернули належну увагу історики. Тому й досі лишається актуальним побажання, висловлене свого часу І. Лисяком-Рудницьким («Це могло б стати темою цікавого дослідження з літературної соціології»[1]).

Новітній літературний процес, започаткований «Енеїдою» І. Котляревського, відкривав шлях до формування власне української національної літератури. Ознаками якої були не тільки використання народної мови, а й становлення цілком самобутньої системи естетичних цінностей, художніх образів, символів, канонів, змістів, які б вирізняли українське красне письменство з-поміж інших європейських літератур. Важливою умовою було також обґрунтування цілісної літературно-культурної традиції українського письменства. Цілком зрозуміло, що цей процес, як і виокремлення української національної історіографії, відбувався доволі складно й суперечливо. Адже вийти за межі малоросійського, регіонального письменства і піднятися до декларування своєї українськості спромоглися далеко не всі представники «літературного цеху». У часовому вимірі «націоналізація» літературного життя України охопила все XIX ст. Зрештою, цілковиту слушність мав І. Лисяк-Рудницький, коли стверджував: «Українська література виросла понад рівень «літератури для домашнього вжитку» і почала проявлятися як повна національна література лише на зламі XX ст.»[2].

Розглядаючи трансформацію літературної традиції, вироблення у ній сучасних форм та змісту, у тому числі й національних, необхідно враховувати не тільки суто літературні чи естетичні чинники, а й загальну суспільно-політичну ситуацію, у якій відбувався цей процес. В умовах відсутності політичних свобод, зокрема свободи розвитку суспільної думки, інтелектуальних та художніх пошуків відбувається політизація культури та духовного життя. Зрозуміло, що таке явище охоплює й літературну творчість. Особливо

[1] Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 31.

[2] Там само.

актуальним це виявилося для підневільних спільнот, які не мали можливості спиратися на державне протегування. Це загальносоціологічне спостереження в українському випадку, на думку Лисяка-Рудницького, знаходило свій вираз в тому, що «українські інтелектуалісти почували обов'язок відстоювати права своєї країни на відрубне національне існування»[1]. Звідси походив і особливий погляд на літературу, як знаряддя для реалізації національного проекту.

Розглядаючи націотворчу роль української літератури, необхідно враховувати, що тривалий час її сприймали лише як регіональне «містечкове» письменство, таку собі суміш архаїки й провінційності, придатної лише для малоосвіченого простолюду. Так, навіть знаний український інтелектуал М. Максимович у листі до Д. Зубрицького від 22 квітня 1840 р. переконував: «Все, що у нас пишеться по-малоросійськи, є певним чином уже штучне, таке, що має інтерес лише обласний, як у німців написане на аллеманському наріччі. У нас не може бути письменства на південноруській мові, а тільки можуть бути і є на ній окремі твори — Котляревського, Квітки (Основ'яненка), Гребінки та інші»[2]. Отже, було необхідно зламати такі стереотипи, піднести українську літературу не тільки на національний, а й на загальноєвропейський рівень.

Особливо інтенсивно українське самоусвідомлення у літературі відбувається саме від середини XIX ст. Радикальні зміни, які тоді намітилися, цілком слушно пов'язують з постаттю і творчістю Т. Г. Шевченка. Тут ми зупиняємося на осмислені його образу лише в інтелектуальній традиції. Формування уявлення про Шевченка як національного символу в масовій свідомості потребує окремого розгляду в межах культурної історії. Варто лише принагідно згадати, що перетворення поета і художника на «батька нації» відбувалося шляхом його сакралізації й потужної міфологізації, якій прислужилися українські інтелектуали. Вихідними пунктами якої було ствердження його народного походження («мужицького роду», варіант «козацького роду»), важкої трагічної долі, само-

---

[1] Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 150.

[2] Максимович М. До Дениса Зубрицького // Максимович М. Листи / Упор. і вст. ст. В. Короткого. — К, 2004. — С. 119.

пожертви задля народного визволення. Необхідними елементами «націоналізації» образу Шевченка було формування культу Шевченкової могили, «Кобзаря» як національної Біблії, вшанування його зображень, стилізованих під народну картину тощо. Варто звернути увагу на те, що культ Шевченка був створений у досить стислі терміни, у межах одного покоління (20 років), і охопив усі українські етнічні землі: Наддніпрянщину, Галичину, Буковину, Закарпаття. Так, М. Драгоманов констатував існування у середині 70-х рр.: «На Україні російській і в Галичині вже міцний культ Шевченка»[1]. Позитивний результат реалізації цього національного проекту, на нашу думку, був зумовлений органічним поєднанням інтелектуального та культурного осягнення постаті Шевченка.

Як правило, внесок Кобзаря у націотворчу справу вбачають у змісті його поетичного слова. Так, С. Русова свого часу досить влучно показала вплив його спадщини на свідомість старшого покоління українських діячів. Адже неясні до того, але привабливі ідеї демократизму, палкої любові до батьківщини, інтерес до історії та етнографії під впливом натхненого слова поета, його високого гуманізму, сформувалися у суспільно-літературну течію, яка дістала назву «українофільства»[2]. Сприйняття значення Шевченка для націотворення молодшим поколінням українських громадських діячів було ще послідовнішим і більш однозначним. Так, Б. Грінченко був переконаний, що «Шевченко перший виразно висловив ідею повної української незалежності яко нації і вкупі з тим зостався завсігди і всюди толерантним до інших націй — себто висловив дещо зовсім нове, зовсім нечуване з уст у його попередників, українських письменників». І далі ще переконливіше: «Він був перший українець із правдивою національною свідомістю, і ніхто не пособив так, як він, вироблятися доброму вкраїнському національному світоглядові»[3]. Про дедалі більший інтерес громадськості до Шевченкових творів свідчить те, що,

[1] Драгоманов М. Шевченко, українофіли і соціалізм // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). — К., 1991. — С. 332.

[2] Русова С. Шевченко и украинское общество 60-х годов // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 38.

[3] Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської // Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 71—72.

незважаючи на цензурні й поліційні перепони, вони навіть у таких умовах виходили масовими накладами. Так, В. Доманицький підрахував, що до 1904 р. сумарно було видруковано півмільйонна примірників творів Шевченка[1]. Ніхто інший із представників красного письменства не міг похвалитися такою популярністю.

Г. Грабович запропонував подивитися на вказану проблему під іншим кутом зору, а саме знайти в голосі поета відкриття суб'єкта, своєї індивідуальності: «Власне тим... уможливлюється новонароджена національна свідомість: не регіоналізмом, тим обласництвом, що його вбачали в українському дусі всі тогочасні російські критики і майже всі українські, а новою універсалістською концепцією людини — не влади! — якою можна було озброїтися проти гегемонії російського універсалізму — чи то «прогресивного», чи «консервативного» штибу»[2]. Така настанова буття відкривала ширший контекст для усвідомлення сутності українства, виводячи його за межі російського імперського мислення у європейській, або ж принаймні слов'янський світ.

Постшевченківський період розвитку української літератури був позначений змінами домінуючих моделей українського самоусвідомлення. Особливий вплив на це справив П. Куліш, який протягом 50—60-х рр. XIX ст. намагався відігравати роль організатора літературного життя. Теорія «етнографічної достовірності» П. Куліша, сенс якої полягав у обстоюванні своєрідності та месіанського призначення українського слова, послідовно працювала на ствердження національної самобутності української літератури. На сторінках «Основи» Куліш пропагував думки про окремішність української літератури, а для розрізнення від російської літератури навіть придумав на означення останньої спеціальний термін «сусідська, або заесманська, словесність» (р. Есмань розташована на східній межі Чернігівської губернії).

Для покоління 1840—1860-х рр. Т. Шевченко, П. Куліш та М. Костомаров становили своєрідну наддніпрянську «трійцю», яка заклала основи нової української національно-історичної свідомо-

[1] Доманицкий В. Как читается Шевченко // Киевская старина. — 1904. — Т. 86. — № 7—8. — Отд. 2. — С. 18—19.

[2] Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. — 1996. — № 12. — С. 92.

сті й нової літератури. І. Франко підкреслював, що вони «розпочали нову добу українського літературного і загалом духового розвою»[1].

Свідченням зрілості української літературу, набуттям нею необхідної повноти було збільшення жанрового розмаїття. Окрім традиційно репрезентованої поезії, українське красне письменство формує розвинений прозовий пласт — від широких епічних полотен повістево-романних жанрів до творів малих жанрів: оповідань, нарисів, новел, замальовок, фейлетонів тощо. Принципово важливого значення набула в другій половині XIX ст. українська драматургія. Творчість таких корифеїв, як М. Кропивницький, М. Старицький, Б. Грінченко, І. Карпенко-Карий, у суспільній свідомості послідовно пов'язується з українською театральною традицією. Адже в умовах цензурних заборон театральна сцена лишалася майже єдиним легальним місцем для поширення українського слова.

Попри цензурні обмеження все ж збільшується потенціал українського письменства. На Наддніпрянщині важливим центром громадсько-культурного життя з 70-х рр. XIX ст. знову стає Київ, де гуртувалися найвизначніші представники «літературного цеху» — І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, О. Кониський та інші.

Особливе значення для становлення української літератури як національної мала перекладацька справа, в якій особливі заслуги належать П. Кулішу, С. Руданському, М. Старицькому, Б. Грінченку, П. Грабовському. Тим самим український читач Наддніпрянщини діставав змогу ознайомлюватися з найкращими здобутками світової культури не через російського посередника, а в українських перекладах. Незважаючи на заборони, був здійснений переклад українською мовою і Святого Письма. З іншого боку, зростала кількість творів українського письменства, перекладених іноземними мовами.

Досить багатообіцяючим для розвитку української думки, у тому числі й для публіцистики та художньої літератури, було видання «Основи» (1861—1862 рр.). Як слушно зауважив Б. Грінченко: «Вона дуже пособила виробитись нашому національному самопізнанню і направляла його на добрий шлях»[2]. Припинення

[1] Франко І. Зібр. творів: У 50 т. — К., 1981. — Т. 41. — С. 281.
[2] Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. — С. 77.

видання цього журналу негативно позначилося на настроях та орієнтації українського середовища. Подальші цензурні перепони не дозволяли належним чином розвинутися на Наддніпрянщині літературно-художній періодиці. З великими труднощами до 1905 р. громадськості вдалося випустити лише поодинокі неперіодичні альманахи: «Луна» (1881 р.), «Рада» (1883, 1884 рр.), «Нива» (1885 р.), «Степ» (1886 р.), «Складка» (1887—1897 рр.), які репрезентували літературний доробок наддніпрянських письменників. Твори давнього та сучасного письменства друкувалися на сторінках літературно-наукового журналу «Киевская старина» (1882—1906 рр.). За двадцять п'ять років існування цього видання у ньому було надруковано понад 200 художніх творів. Проте більшість літературного доробку Наддніпрянської України побачило світло за її межами, у галицьких періодичних виданнях, які в цей час набули загальноукраїнського характеру. Це передовсім «народовські» видання — журнали «Правда» (1867—1898 рр.), «Зоря (1880—1897 рр.), «Світ» (1881—1882 рр.), «Народ» (1890—1895 рр.), «Житє і слово» (1894—1897 рр.) газета «Діло» (з 1880 р.). З 1898 р. провідним виданням, у тому числі й літературного характеру, стає «Літературно-науковий вістник», з 1907 р. перенесений до Києва.

Показовим для визначення рівня повноти національної літератури є розвиток літературної критики. Саме в працях теоретиків-літературознавців формулювалися адекватні уявлення про національну самобутність української літератури.

Суспільне обговорення літературного процесу пореформеного періоду не обмежувалося питаннями соціального значення літератури, її естетичних орієнтирів, стилістики чи правопису творів красного письменства, а й постійно виходило на рівень розгляду історії літературних традицій, співвідношення т. зв. «спільноруської» літератури і національних літератур, що активно самовизначалися. Для української спільноти досить вагомою у цих дискусіях була позиція М. Драгоманова, висловлена в ранніх статтях «Українське письменство 1866—1873 років», «Література російська, великоруська, українська і галицька». Проте її вплив на визначення національного обличчя української літератури був далеко не однозначний.

З одного боку, М. Драгоманов надав українській інтелектуальній традиції, у тому числі й красному письменству, нову якість — можливість вести діалог на рівні світової думки. Особливе значення це мало в умовах жорстких цензурних заборон імперської влади на Наддніпрянщині. Зокрема, широкого розголосу набула доповідь Драгоманова для літературного конгресу в Парижі (1878 р.), видрукувана окремою брошурою «Українська література, проскрибована російським урядом».

З іншого боку, запропонований ним як літературним критиком принцип класифікації літератур відрізнявся доволі виразною штучністю і фактично прирікав українське письменство для народу на роль провінційної літератури, порівняно з передовою «спільноруською».

Полемічний характер праць Драгоманова спонукав українську громадськість до дискусій щодо шляхів розвитку літератури, тим самим стимулюючи саморефлексію (самоусвідомлення) і вироблення чіткіших національних критеріїв у сфері художньої творчості. Так, опонент М. Драгоманова О. Кониський зауважував недооцінку ним своєрідності української літератури, спроможність її на самостійний розвиток без посередництва спільноруського надбання: «Ми бажаємо, щоб українська література, не кидаючи націоналізму, широко розвивала європейські світові ліберальні ідеї, беручи їх прямо з європейського джерела»[1].

Послідовні національні позиції в оцінці літературного життя також обстоював І. Нечуй-Левицький. Зокрема, значної популярності набула його стаття «Сьогочасне літературне прямування», опублікована анонімно в «Правді» за 1878 р. (авторська назва — «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини»). Мета розвідки була досить відверто висловлена в спеціальній авторській примітці (не вміщеній у першій публікації), де йшлося, що Драгоманов «зовсім помиляється, назвавши нову українську літературу дочкою великоруської, бо виходить на ділі, що дочка або перевесниця, або й старша на літа од своєї мами». Після розгляду історії розвитку літератур в Україні

[1] Кониський О. Український націоналізм // Правда. — 1875. — Ч. 14. — С. 572.

та Великоросії, де між іншим зауважується, що російські вчені привласнили частину давньоруської спадщини, автор переконливо доводив, що нова українська література цілком відповідає сучасним принципам «реальності, національності і народності».

Принцип «національності» мислився Нечуєм-Левицьким у двох виявах: зовнішньому — народній мові та внутрішньому — національному психологічному характері народу. Тому він переконував сучасників у тому, що «реальна українська література повинна бути на народній українській мові» та «національною своїм вмістом: вона має виявляти психічний український дух та характер»[1]. Крім того, звернута увага на те, що «окрім психічного характеру українська література виявляє й соціяльний дух нації, котрий дуже відрізняє його од інших європейських та слов'янських націй». Принцип «народності», крім використання народної мови, полягав у дотриманні «епічних та ліричних форм народної поезії».

Знаковими явищами, які засвідчували зрілість українського письменства, була поява перших узагальнювальних праць з історії літератури. Серед найбільш помітних варто назвати «Очерки истории украинской литературы XIX ст.» Миколи Петрова (1884 р.) та відгук на цю працю Миколи Дашкевича. Позиції названих дослідників мали певну відмінність. Якщо Петров розглядав розвиток української літератури в найтіснішій залежності від російської літератури, то Дашкевич вважав однією з найістотніших основ української літератури устремління народності до самовияву і знаходив в українському красному письменстві відповідність сучасним загальноєвропейським літературним течіям.

У 1887—1893 рр. вийшло шість випусків 4-томної «Історії літератури руської» Омеляна Огоновського. В основу праці була покладена концепція самобутності, послідовної окремішності української літератури від російської та польської від найдавнішої руської доби. Російська наукова громадськість, як це й можна було передбачити, вдалася до категоричного заперечення концепції Огоновського. Навіть знаний російський учений О. Пипін — лі-

[1] Нечуй-Левицький І. Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини (Сьогочасне літературне прямування) // Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позвах з Московщиною: Культурологічні трактати. — Львів, 1998. — С. 73.

берал, який досить прихильно ставився до українофільства, — спростовував можливість подібної генези малоруської літератури, допускаючи її початки лише в литовсько-руській добі («Особая история русской литературы» у «Вестнике Европы» за вересень 1890 р.). Відповідь О. Огоновський «Моєму критику» не забарилася і вийшла того ж року.

Але найбільшого громадського розголосу набув трактат І. Нечуй-Левицького «Українство на літературних позвах з Московщиною», який під псевдонімом І. Баштовий був надрукований у березні-квітні 1891 р. у 24 числах львівської газети «Діло». Того ж року вийшло окреме книжкове видання в друкарні НТШ у Львові.

Автор, спираючись на ґрунтовний аналіз історичного минулого українського народу, особливостей його етнічної культури, усної народної творчості, доводив правильність думок Огоновського щодо самобутності й тривалої історичної вкоріненості української літератури. Особливістю праці Нечуй-Левицького було залучення до аналізу широкого європейського контексту. Він розглядав процес національного відродження, який охоплював явища суспільного та літературного життя, не тільки в різних частинах України (наддніпрянській та наддністрянській) і не лише в межах Російської чи Австро-Угорської імперії, а й в інших європейських державах. Висновки, яких дійшов автор, були невтішними. Виявилося, що саме в Російській імперії був найбільший асиміляційний тиск, найбрутальніша політика зросійщення. До того ж саме в Україні, поряд із Польщею та Бессарабією, були найгірші умови для розвитку народної мови та національної літератури. Автор із сумом був змушений констатувати, що «після 1876 р. українська література неначе засуджена на смерть». Проте він знаходить серйозні підстави для оптимізму і доводить, що українська література має перспективи для подальшого розвитку. Тут він виходив із твердження Огоновського про те, що свою літературу має той народ, у якого є власна історія, мова та світогляд. Навіть втрата політичної самостійності, відсутність своєї держави не здатна цьому завадити. Нечуй-Левицький висловив тверде переконання: «Ми, українці, маємо багатий національний ґрунт, багату народну оригінальну поезію, і на сьому расовому

(етнічному — *Авт.*) ґрунті розвивалась і буде далі розвиватись українська література, навіть без усякої помочі російської державності»[1]. Більше того, він висловив припущення, що державність може бути й шкідлива для розвитку літератури. Зокрема, абсолютизм в Російській імперії завдав шкоди багатьом талантам, а великоросійська література не може похвалитися могутністю і глибокими ідеями.

Ставлення українців до російської літератури також було предметом своєрідної дискусії, яка розгорнулася на сторінках львівського журналу «Зоря» у 1888—1889 рр. між М. Драгомановим (тут під псевдонімом Чудак) та Б. Грінченком (Вартовим).

Однак повноцінна полеміка між цими провідними діячами українського руху відбулася у 1892—1893 рр. Початок їй був покладений Грінченком, який у газеті «Буковина» (м. Чернівці) розпочав серію публікацій під загальною назвою «Листи з України Наддніпрянської». У відповідь Драгоманов публікує «Листи на Наддніпрянську Україну» в журналі «Народ» (Коломия, Львів) та частково в тій же «Буковині». Пізніше обидва тексти вийшли окремими виданнями.

Зокрема, Грінченко розглядав українську літературу в контексті її внеску в розвиток національної свідомості. Він картає багатьох українських письменників старшого покоління за угодовство з імперською владою та ідеологією. Особливо критично була сприйнята концепція М. Костомарова, викладена свого часу в статті «Малорусское слово», у першому номері «Вестника Европы» за 1881 р., згідно з якою українській літературі відводилась роль використання «для домашнього вжитку (домашнего обихода)». Не менш критично була проаналізована ще давніша стаття Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873—1874 рр.), де з «панруських» позицій ішлося про передову «общеруську європейську» літературу та літератури для/про простонароддя — «великоросійську» й «малоросійську». Натомість Грінченко був переконаний, що не може існувати ніяких «підлітератур» для різних соціальних верств (російської — для вищих

[1] Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позвах з Московщиною: Культурологічні трактати. — Львів, 1998. — С. 191.

освічених і малоросійської — для темних соціальних низів) та літератур для «домашнього вжитку». Існують літератури, які виступають виявом інтелектуального життя цілого народу, разом із його соціальними верхами і соціальними низами. Ця аксіома стосувалася й українського випадку. Щодо генези української літератури, то Грінченко рішуче заперечував тезу про її «виділення» із «всеросійської» літератури. Він стверджував, що «українська література існувала на Русі-Вкраїні з часів князівських, бо завсігди українська нація почувала духовну потребу виявляти своє духовне життя в письменстві і завсігди виявляла»[1]. І надалі «вкраїнська література не була, не є і не буде часткою чи паростком од московщини, а була, є і буде самостійною літературою, що в ній силкується виявляти своє розумове життя вкраїнський народ»[2]. Український народ потребує взяти все найкраще з російської та інших літератур, але не коштом своєї національної самостійності.

Натомість М. Драгоманов зауважував, що «громадська вартість» літератури базується не лише на етнографічному чи лінгвістичному ґрунті, а «на всій сумі історичних і культурних обставин, в котрих живуть народи». Оцінюючи реальну ситуацію в Україні, він був переконаний, що літературно-національний процес ще далекий від завершення. Зокрема, він неодноразово звертав увагу на те, що Шевченко «не думав непремінно виробляти осібну, самостоячу літературу й мову». У заперечені цього постулату він вбачав переоцінку опонентом літературного українського націоналізму Шевченка: «У Шевченка ще не було думки виробляти непремінно самостоячу українську літературу... Думка виробити зовсім самостоячу літературу українську пізніша від Шевченка і ще досі не опанувала всіма українолюбцями в Росії»[3]. Зрештою, він припускав, що українським діячам Наддніпрянщини не варто поспішати відмовлятися від російської («спільноруської») літератури як своєї (рідної). Інакше «українська публіка, якби зосталась без письменства російського,

[1] Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. — С. 98.
[2] Там само. — С. 99.
[3] Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко — М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. — К., 1994. — С. 217.

то була б сліпа і глуха»[1]. Перспективи літературного розвитку, на думку Драгоманова, лишалися ще не визначеним. Він бачив можливість кристалізації самостійної української літератури, але й припускав можливість, що «українці зостануться навіки з двома літературами, а не з однією».

Як бачимо, дискусії кінця XIX ст., попри їхній незавершений характер, мали важливе значення для конституювання української літератури як національної. Має слушність Т. Гундорова, яка вслід за І. Франком називає покоління українських діячів останньої чверті XIX ст. «Молодою Україною». Саме воно значною мірою взяло на себе завдання переосмислення самоідентифікації цілої спільноти і визначення його на користь «українства», у тому числі й через «обґрунтування одноцілої літературно-культурної традиції українського письменства»[2].

Нова естетична ситуація, яка склалася на межі XIX і XX ст., пов'язується з поширенням в літературі модернізму. Однак, як зауважують літературознавці, на відміну від європейського, ранній український модернізм був явищем не лише естетичним, але й культурно-історичним (мав потужний потенціал національно-культурного міфотворення), тобто таким, що окреслював нові шляхи самовизначення української спільноти, передовсім національні. Зрозуміло, що поява такої новації безпосередньо впливала й на визначення ідентифікаційної функції літератури.

Для українського літературного процесу знаковим явищем була позиція київського журналу «Українська хата» (1909—1914 рр.), передовсім провідних його авторів — М. Євшана, М. Сріблянського (М. Шаповала) та А. Товкачевського. Культурна платформа цього видання ґрунтувалася на послідовній політичній орієнтації. С. Павличко досить чітко визначила сутність останньої: «Політичну філософію журналу становив націоналізм. Модернізація і радикалізація політичної думки служила тлом і необхідною умовою модернізації естетичної думки й самого дискурсу»[3].

---

[1] Там само. — С. 213.

[2] Гундорова Т. Суспільно-літературний рух «Молодої України» і проблема модерної української нації // Сучасність. — 1992. — № 3. — С. 110—111.

[3] Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: Монографія. 2 вид. перероб. і доп. — К., 1999. — С.130.

Характерною ознакою націоналізму «хатян» було домінування індивідуалізму, ширше соціальне бачення і відкритість до нових ідей, головним чином західних. М. Сріблянський окреслюючи ці нові підходи, писав: «...Українство жило й живе тепер з одного імпульсу — націоналізму, який і мусить охопити життя всієї нації, а не тільки окремої верстви — селянської... Наша література, будучи... подачкою селянській клясі, йшла шляхом мертвого націоналізму, бо він був тільки в уяві, а не складав суті в світогляді носителів нашого національного відродження»[1]. Тому не випадково, що такі новації викликали в українському середовищі досить показову дискусію, опонентами до висловлених ідей виступала насамперед газета «Рада» та основний на той час теоретик народницької орієнтації С. Єфремов.

Своєрідним підсумком розвитку української літератури була поява у передвоєнний час кількох синтетичних праць з історії красного письменства: Б. Лепкого «Начерк історії української літератури» (1901—1912 рр.), І. Франка «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 року» (1910 р.), С. Єфремова «Історія українського письменства» (перше видання — 1911 р.).

Це свідчило про нову якість українського літературного процесу, основною домінантою якого було змагання за належне художнє представництво української національної спільноти, яка активно формувалася. У межах цього націотворення українське красне письменство й проходило шлях складної трансформації самовизначення — від маргінального провінційного різновиду «спільноруської» літератури до повноцінної національної літератури європейського рівня. У таких умовах естетична та суспільна позиція письменників, їхні твори впливали на ідентифікацію широкої читацької аудиторії Наддніпрянщини, стимулювали її до чіткішого національного самовизначення. Наступні події української революції 1917—1921 рр. були «завершальним акордом» у справі самоствердження української літератури як національної.

---

[1] Сріблянський М. Pro domo sua. 1. Наша література // Українська хата. — 1909. — Кн. 1. — С. 421.

У цьому розділі ми розглянемо те, як національне усвідомлення, зокрема й власне українське, відображалося в місцевій інтелектуальній традиції. Під останньою маємо на увазі всі прояви мисленої творчості інтелектуалів, передусім у сфері історичної науки, фольклористики, мовознавства та красного письменства. З часом, на межі XIX—XX ст., усвідомлення окремішності українців стає невід'ємною складовою також політичної думки. Однак цей шлях виявися вкрай непростим і суперечливим, бо рух ним зустрічав велику кількість перепон найрізноманітнішого походження, починаючи від адміністративних і завершуючи суто світоглядними.

Отже, почнемо наш розгляд від середини століття. Про ситуацію фактичного зародкового стану українства цього часу свідчать спогади В. Антоновича. Після свого приїзду 1850 р. до

Києва В. Антонович фактично виявив там майже повну відсутність української інтелектуальної традиції. Така ситуація стала наслідком репресивних дій владних імперських структур (ідеться про утиски, які спіткали українство після розгрому Кирило-Мефодіївського братства). Це стосувалося насамперед наукової історичної сфери. Знайти джерела та літературу з української історії було надзвичайно складно. Віднайдена з великими труднощами література обмежувалася лише рукописом «Історії Русів», літописами Грабянки, Самовидця й Величка, працями Бантиш-Каменського, Маркевича, Ригельмана[1]. Очевидною була політична причина гальмування та фактичного призупинення розвитку українських історичних студій. Розцінивши будь-яку українську діяльність як «підривну», російська влада цензурними, поліційно-заборонними заходами завдала нищівного удару по спробах наукового обґрунтування української самобутності. Має рацію Ф. Сисин, коли стверджує: «Цілком обнадійливі засновки української історіографії з XVIII — початку XIX ст. не розвинулись у науковий синтез української історії протягом другої половини минулого століття»[2]. Тому не дивним виглядає та ситуація, що синтетична праця Ф. Палацького «Історія Чехії» з'явилася на початку XIX ст., а її український відповідник «Історія України-Руси» М. Грушевського — лише на зламі XIX—XX ст.

Окрім розірваності, найболючішою проблемою у розвитку української національної свідомості, яку допомагала вирішувати новопостала історична думка, була її регіональна варіантність. Надто існування галицької та наддніпрянської моделі.

Проблема поновлення або, швидше, віднайдення зв'язків між східними і західними українцями ускладнювалася тим, що, формуючи власну національну спільноту (або навіть спільноти), вони змушені були мати справу з різними супротивниками: східні українці — з росіянами, галичани — з поляками. Ці конфронтаційні вектори мали цілком протилежне спрямування.

---

[1] Міяковський В. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича // Україна. — 1924. — Кн. 2—3. — С. 160.

[2] Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. — Львів, 1999. — С. 5.

Якщо у своєму локальному просторі вони відігравали позитивну національно розмежувальну роль, то сконсолідувати обидві частини українства в ширшому вимірі не були спроможні. Навіть більше того — могли шкодити, гальмуючи загальноукраїнську консолідацію. Яскравий приклад — явище москвофільства галичан як наслідок їхньої антипольської зацикленості. Виявилося, що «галичани так не любили поляків, що чимало з них готові не помічати, а деякі — навіть схвалювати те, що робив з українцями російський уряд у Російській імперії» (за Р. Шпорлюком). Аналіз такої ситуації спонукає до сумнівів про спроможність конфронтаційної концепції адекватно розглядати розвиток національної свідомості. Тому потрібно було, щоб «дві України» віднайшли одна одну. Цілком має рацію той же Р. Шпорлюк, коли зауважує: «Мав минути певний час, доки «російські» українці стали б думати про «австрійських» українців, як про частину своєї нації і доки останні сприйняли «російських» українців як представників однієї з ними нації»[1].

Тому свідома власної українськості інтелігенція вважала ключовим питанням внутрішньоукраїнську єдність через австрійсько-російський кордон. Не подолавши цього бар'єру, українці не змогли б стати єдиною модерною нацією. На цю кардинальну проблему звертали увагу кращі українські інтелектуали. Зокрема, М. Грушевський у статті «Україна і Галичина» (1906 р.), де він проаналізував причини відмінної національної орієнтації цих частин українського етнічного організму, принагідно застерігав, що таке розділення при подальшому розвитку загрожує повною національною смертю. Р. Шпорлюк писав: «То було попередження: історик доводив співвітчизникам, що ті, як не уважатимуть, цілком можуть перетворитися на дві нації — дарма що дві нації на одній етнічній основі, — так само, як стали двома націями на одній етнічній основі серби і хорвати».

* * *

В умовах націотворення, у тому числі й у специфічних українських, коли стояла потреба об'єднати регіональні варіанти

[1] Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. — 1996. — № 12. — С. 60.

національної свідомості, надзвичайно зростає значення такого чинника, як актуалізована історична пам'ять. Так, чеський дослідник М. Грох дійшов висновку, що успішніше до організаційної стадії переходять ті народи, які утримали певну традицію політичної індивідуальності, яка знаходить своє вираження не так в історичній реальності, як в історичній пам'яті. У цьому сенсі українці мали непоганий потенціал. Міф козацької України, вироблений нащадками козацької старшини, зберігав свою притягальну силу аж до початку XX ст. Надто привабливим він був для населення колишньої лівобережної Гетьманщини, але поширювався і на Правобережжя України, і навіть на Галичину. Зрештою, цей міф певною мірою допомагав утримувати солідарність українців різних земель до часу становлення «нової України».

В умовах модернізації виникла потреба в науковому обґрунтуванні спільної історичної традиції. В українському випадку виконання цього завдання випало на долю М. Грушевського. Його наукова й культурно-освітня діяльність утверджувала спільність історичного походження, культури та національних інтересів усього українства. А багатотомна «Історія України-Руси», науково-популярні однотомники з історії України, які до 1917 р. неодноразово перевидавалися українською та російською мовами, сприяли зростанню масової української національної свідомості». Р. Шпорлюк розкриває внутрішню сутність націотворчої праці великого історика так: «Грушевський побудував таку концепцію української історії, на підставі якої стало можливо будувати спільну українську політичну стратегію і передбачати майбутнє цілої нації, усіх її частин.... Грушевський надав історичні аргументи на користь єдності української нації, і в його працях особливо наголошувалося на засадничій важливості зв'язків між Києвом та Львовом у критичні періоди історії»[1].

В етнічному сенсі українці Наддніпрянщини та Галичини були одним народом. Але через різні політичних умов на кінець XIX ст. у них сформувалася відмінна національна свідомість. Навіть більше — існувала потенційна можливість виникнення

[1] Там само. — С. 61—62.

двох «українських» націй. Найліпшим виходом з цієї ситуації, який би зміг нейтралізувати таку загрозу, була б зміна політичної ситуації. Ідеться не тільки про відновлення власної національної державності, — справі могла б зарадити ліквідація існуючих державних систем або просто новий територіальний переділ. Але поки до цього не дійшло, рятувати внутрішньоукраїнську єдність заходилася інтелігенція. І як довела практика, потужним знаряддям порятунку могла стати об'єднавча концепція національної історії. Саме актуалізація спільної історичної пам'яті давала змогу здійснювати ефективну народнокультурну мобілізацію і створювати нову етнополітичну реальність.

Останнє десятиліття XIX ст. та перші довоєнні роки XX ст. були переломними у конституюванні української історичної науки як національної. Таке твердження зараз стало майже аксіоматичним завдяки ґрунтовним розвідкам І. Колесник. Дослідниця зазначає, що вирішальний період у процесі створення національної української історіографії збігається з національно-політичним етапом «національного відродження» України, стрижень якого становлять процеси націотворчості та формування активної національної свідомості[1]. На підтвердження самодостатності української соціогуманітарної сфери, окрім наукового оснащення, інші дослідники, зокрема К. Колесников звертаються до проблеми її суспільного визнання. Наголошують на тому, що українська історіографія існувала для багатьох професійних фахівців як проблемно-тематична цілість — розробка сюжетів з історії українських земель, а для діячів українського культурного відродження як цілість, об'єднана емоційно-етичними вартостями. Подібна комбінація, з одного боку, сприяла подальшому розвитку національної історичної науки, посилювала її соціальну функцію, а з іншого — приховувала в собі небезпеку підпорядкування потреб науки ідейно-політичним міркуванням.

Звісно, варто враховувати, що процес конституювання української національної історіографії був надзвичайно складним і далеко не однозначно сприймався суспільною свідомістю. Цьому

[1] Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII — початок XX століття). — К., 2000. — С. 252.

значною мірою заважали суспільні стереотипи, які сформувалися на базі імперської традиції. Їхня живучість пояснюється цілим комплексом чинників, серед яких виділяють складну структуру, яка утворює багатоваріантні «паралельні версії» для різних соціальних та національних груп, значну масштабність дії та впливу (як просторово, так і хронологічно), здатність до трансформацій, наявність певного типу суспільного розвитку, масову підтримку урядових кіл, офіційної науки, інтелектуальної та соціальної еліти тощо. Тобто набуття національного, виразно українського обличчя вітчизняною історичною наукою відбувалося у важкому протиборстві з офіційною «єдинонеподільною» схемою історичного розвитку як у науковій сфері, так і з її втіленням у масовій свідомості, зокрема й серед українців Наддніпрянщини.

Виявилося, що російська громадська думка, навіть у її ліберальній частині, ще не була готова сприймати окремість українців та їхнього історичного минулого, відповідно, і до появи самостійного українського напряму історичної науки. Навіть О. Пипін, об'єктивний дослідник, який прихильно ставився до українського «національного відродження», у своїх мірковуваннях над розвитком українських досліджень виходив із того, що існує східнослов'янська (спільноруська) спільнота, а український народ (малоруська народність) є лише її частиною, яка зберігає свою національну індивідуальність. Тому національний розвиток українців та їхнє наукове дослідження, на його переконання, були важливі для «общерусского целого»[1]. Подібний висновок базувався на своєрідній «обласницькій» теорії, коли вітався розвиток місцевих елементів, які тим самим збагачували й посилювали цілу народність. Позитивно оцінюючи здобутки української етнографії, ширше за всі українознавчі, зокрема й історичні дослідження, згаданий дослідник непокоївся «ідеалізацією малоруської старини», яка полягала в наголошуванні на особливостях чи навіть суперечностях «двох гілок руської народності». Пипін називає погляди деяких українських (особливо галицьких) учених, які наполягали на повній роздільності великоросійського і малорусь-

[1] Аксенова Е. П. Академик А. Н. Пыпин и вопросы украинского национального возрождения // Славяноведение. — 1999. — № 5. — С. 11.

кого племені й мови, як особливих, незалежних галузей слов'янського кореня, етнографічним ревнощами. Подібний підхід викликав цілком справедливу критику з боку української громадськості. Деякі українські діячі навіть закидали йому відхід від попередніх, більш проукраїнських, як їм здавалося, позицій. Як приклад можна навести відкритий лист К. Михальчука, якого з певних тактичних міркувань було опубліковано пізніше, вже після смерті російського академіка. Водночас О. Пипін справедливо вважав, що етнографічні та історичні дослідження виявили багату оригінальність українців і їх вивчення було справою не тільки місцевого патріотизму, але глибоким питанням науки та цілої національної самосвідомості. Тут важливо відзначити визнання ним органічного зв'язку між розвитком наукових історичних досліджень та рівнем національної свідомості.

Цілком очевидно, що радикальнішими поглядами відрізнялися ті російські науковці, які заздалегідь не сприймали українського «національного відродження». Характерною у цьому сенсі була позиція професора І. Філевича, який, апелюючи до лінгвістичних та історичних даних, намагався довести цілісність російського народу, відкидаючи теорії про існування його двох відгалужень як архаїчні та неактуальні. Єдність історичної думки на всьому просторі Російської імперії розглядалася як серйозний аргумент на користь сказаного. Окремими несуттєвими винятками, що не змінювали всієї картини, професор Варшавського університету вважав лише монографії М. Костомарова та праці закордонних галицьких учених «україно-руського» напряму. Надто скептично він відгукувався щодо поглядів М. Грушевського, який, за його визначенням, попри всі суперечності, намагався застосувати теорію двох руських народностей до викладу історичного життя «українсько-руського народу» як окремого цілого. За переконаннями Філевича, така єдність свідчила про силу й вагу новітньої російської історичної науки. Особливо він наголошував на соціальній функції історичної науки — подальший науковий рух має величезне значення саме для російського націоналізму, він розширює і поглиблює його зміст, оновлюючи новими елементами своєї ж народності.

Як адекватна відповідь на цю публікацію у «Киевской старине» з'явилася рецензія, де переконливо доводилося, що навіть серед підросійських наукових видань немає тієї єдності в трактуванні української проблематики, про яку заявляв варшавський професор. Так українській думці доводилося обстоювати не стільки власні, відмінні від офіційної історіографії позиції, скільки сам факт свого існування.

Якісні зміни в процесі конституювання української історичної науки як національної, безумовно, послідовно готувалися всім попереднім її розвитком — різносторонньою дослідною та громадською діяльністю істориків. Найяскравішими постатями проукраїнськи зорієнтованого «історичного цеху» XIX ст. були М. Максимович, М. Маркевич, М. Костомаров, В. Антонович, О. Лазаревський, Д. Багалій.

Серед названих імен, безперечно, особливе місце посідав В. Б. Антонович. Його значення у контексті націотворення зумовлене як науковою працею, творенням документальної школи історіографії, так і участю в українському громадському житті, у якому він мало не півстоліття відігравав одну з провідних ролей. Пізніше О. Оглоблін пов'яже з ім'ям Антоновича вирішення основоположних проблем на шляху становлення українства. У межах нашого викладу це проблема відпольщення, яку розв'язав сам Антонович та його покоління, та проблема відросійщення, з якою впоралися в 1920-х рр. його ідейні «діти» та «онуки»[1]. Сучасний дослідник О. Кіян досить докладно показав, що однією з найбільших заслуг Антоновича в царині національної історіографії є науково доведене розмежування української та польської історії, які традиційно сприймалися в польській науковій думці й літературі як похідні одного явища[2]. Отже, його послідовна дослідницька праця в комплексі зі зміною національної свідомості підводила суспільну думку до визнання правомірності тлумачення українцями власного минулого.

---

[1] Оглоблін О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України: статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. — С. 209.

[2] Кіян О. Володимир Антонович: історик і організатор «Київської історичної школи». — К., 2005. — С. 339—367.

Проте «критичну масу», яка дозволила перейти до нової якості у національній історіографії, як було вже зазначено, сформував М. Грушевський. Саме він підважив основи офіційної імперської історичної схеми (за Карамзіним — Соловйовим — Ключевським — Погодіним), побудованої, на його переконання, на еклектичному принципі зшивання докупи епізодів з історії різних слов'янських народів. Непродуктивність подібного підходу полягала в нераціональності та застарілості тих ідей, які було покладено в основу старої історіографічної схеми, що бере свій початок від думок московських книжників — ідей генеалогічних.

Загальні риси історичної схеми Грушевського простежуються у його працях, датованих 1896—1902 рр. В узагальненій формі вона викладена у статті «Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Квінтесенцією авторських роздумів і переконань були думки про те, що старий погляд на історичне минуле східного слов'янства є пережитком старомосковської історіографічної схеми і подає лише калікувату, неприродну комбінацію, а не «общерусску» історію. «Зрештою, — робить висновок історик, — "общерусской" історії й не може бути, як нема "общерусской" народності. Може бути історія всіх "русских народностей", кому охота їх так називати, або історія Східного Слов'янства. Вона й повинна стати на місце теперішньої "русской історії"»[1]. Зазначена публікація програмного характеру більшою мірою була розрахована на фахівців-гуманітаріїв.

Справжнє суспільне визнання нова концептуальна схема самодостатньої української історії отримала завдяки тому, що вона була покладена Грушевським в основу фундаментальної «Історії України-Руси», яка почала виходити з 1898 р., численних науково-популярних праць. А саме: «Очерка истории украинского народа» (1904 р.), «Про старі часи на Україні» (1907 р.), «Ілюстрованої історії України» (1911 р.). Особливе значення для загальнонаціонального усвідомлення мали «Очерки». Не випадково

[1] Грушевський М. С. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статьи по славяноведению. — Вып. 1. — СПб, 1904. — С. 303.

майже всі більш-менш впливові фахові та масові видання відгукнулися на появу цієї праці (рецензії в «Историческом вестнике», № 2 за 1905 р., «Вестнике Европы», № 3 за той же рік, «Мире Божьем» № 2 за той же рік). В. Черепін у «Киевской старине» відзначав величезну роль «Очерков» у справі пробудження національної самосвідомості, виховання громадськості та вироблення поглядів молодого покоління.

Дискусійною проблемою на зламі XIX—XX ст., яка мала безпосередній вихід на національну ідентифікацію, була боротьба української наукової громадськості за визнання за українською мовою статусу самостійної мови (а не «наріччя»). Серед найпомітніших виступів варто згадати публікації К. Михальчука[1] та В. Науменка[2].

Серед конфронтаційних явищ, якими супроводжувався процес становлення та визнання української історичної думки на цьому етапі, потрібно назвати протести наукової громадськості у зв'язку із забороною проголошення українською мовою рефератів на Археологічному з'їзді 1899 р. та наукову критику спроб реанімувати погодінську теорію О. Соболевським. В останньому випадку чимало прислужився українській справі А. Кримський.

Становлення національної історичної науки спиралося на солідну археографічну працю. І це цілком зрозуміло, адже без створення відповідної джерельної бази — віднайдення, наукової обробки, публікації історичних пам'яток — виокремлення самодостатньої історичної думки було б неможливе. В українській ситуації другої половини XIX ст. така праця з уведення джерел у науковий обіг була значною мірою виконана Київською археографічною комісією, створеною 1843 р. Зусиллями співробітників, насамперед М. Максимовича, М. Іванішева, В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова, побачили світ такі цінні видання: «Памятники комиссии» — 4 т., «Древности», «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России»,

[1] Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? // Киевская старина. — 1899. — Т. LXVI. — № 8. — Отдел 1. — С. 135—195.

[2] Науменко В. Подведем итоги (Ответ на статьи в «Киевлянине»: Вопрос о литературном языке в Галиции) // Киевская старина. — 1899. — Т. LXVI. — № 8. — Отдел 1. — С. 265—276.

«Архив Юго-западной России» — 31 т., літописи С. Величка, Г. Грабянки, Самовидця тощо. У редакційній статті єдиного на той час українознавчого журналу «Киевской старины» з нагоди 50-річного ювілею діяльності Київської археографічної комісії відзначалося, що в ній значно посувається вперед українська (південноросійська) історія, а цілі, які стоять і перед журналом і перед комісією, — однорідні: сприяти розкриттю історії українського народу, вивченню його особливостей, його світобачення. А М. Грушевський вважав, що Київська археографічна комісія виданням багатьох цінних джерел з історії України «поставила собі віковічний монумент»[1]. Тому має цілковиту рацію О. Пріцак, зауваживши, що в діяльності Київської комісії випадково збіглися інтереси українства та царського уряду. Імперська влада вочевидь сподівалася, що видання давніх документів з історії Правобережної України продемонструє безпідставність польських претензій на цю територію. Але згромадження і видання документів стало основою для розуміння історичного розвитку України, на якій постала концепція українського історичного процесу, української свідомості й української ідентичності.

Важливу роль у справі становлення національної історичної науки відіграли Губернські вчені архівні комісії, які, хоча й зі значним запізненням, з'явилися у деяких українських губерніях. Своєю архівною та археографічною діяльністю вони сприяли накопиченню джерельної бази для усамостійнення історичного знання. Цьому ж сприяла і громадська діяльність провідних діячів цих комісій.

Унікальне місце у становленні української історичної думки як національної у передреволюційну добу посідав згаданий журнал «Киевская старина». Цей часопис, навіть в умовах заборонно-репресивних дій імперської влади, 25 років лишався єдиним легальними осередком українознавчих досліджень у підросійській Україні. У своєму історіографічному огляді Д. Дорошенко приділив видавцям журналу, змісту та проблематиці спеціальну увагу, зауваживши його «велике, просто епохальне» значення,

[1] Грушевський М. П'ятдесятиліття Київської археографічної комісії // Записки НТШ. — Л., 1894. — Т. III. — С. 220.

й погодився з інтерпретацією видання як «українського історично-філологічного факультету»[1]. Ці досягнення були заслугою співробітників «Киевской старины», у першу чергу редакторів — Ф. Лебединцева (1882—1888 рр.), О. Лашкевича (1888—1889 рр.), Є. Кивліцького (1890—1891 рр.) і В. Науменка (1892—1906 рр.). Помітну роль у визначенні наукового обличчя журналу відіграв фактичний співредактор (у певні періоди неформальний редактор), постійний автор вартісних публікацій з історії Гетьманщини XVII—XVIII ст. — О. Лазаревський (за словами М. Грушевського, «центральна постать гуртка "Киевской старины"»). Важливо зауважити, що українська орієнтація виявлялася й самими видавцями. Так, у редакційній заяві в першій книзі «України» 1907 р. (продовження попереднього видавничого проекту) зазначалося, що видавці «Киевской старины», незважаючи на несприятливі політичні умови, мали на меті «наукове розроблювання української історії в найширшим розумінні цього слова» і докладали всіх зусиль для того, щоб, «удержуючи своє наукове обличчя, по змозі виявляти себе все більше національною по формі». Як показала видавнича практика, ця провідна редакторська ідея була здебільшого дотримана.

Окремої уваги потребує з'ясування ролі університетських центрів у становленні національної історичної думки. Жорстка казенна регламентація, що існувала як у російських, так і дещо менше в австрійських університетах, була серйозною перепоною для впровадження в їхніх стінах навчальних українознавчих курсів і досліджень. Але за сприятливих умов проукраїнській професурі вдавалося робити певні кроки на користь національної справі. Такі спроби мали поодинокий характер. Як зазначає Д. Дорошенко, навіть у Київському університеті лише В. Антонович протягом 1880—1890-х рр. іноді читав спорадичні курси з української історії. Певний час нерегулярні курси з історії української козаччини читав Д. Яворницький наприкінці 1890-х рр. у Московському університеті. Найбільшим досягненням у цій справі було відкриття 1894 р. у Львівському університеті

[1] Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. — К., 1996. — С. 141.

спеціальної кафедри «Всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи» (фактично української історії) і призначення М. Грушевського її завідувачем та професором цього університету.

Тодішня українська громадськість досить проникливо оцінила перспективи, які відкривалися перед українством. Зокрема, один із безпосередніх організаторів кафедрального проекту О. Барвінський зазначав: «Як Галицька, так і Придніпрянська Україна бачила в молодім професорі (Грушевськім) представника культурної злуки українського народу, котрий матиме нагоду науковим способом на широкім лоні нашої історичної минувшини поширити, поглибити й зміцнити національну свідомість й почування єдності всього українського народу без огляду на його розмежування державними кордонами»[1]. Тож появу першої університетської кафедри української історії громадськість оцінювала передусім у суспільно-політичнім ключі.

Проте розвинути здобутий успіх в інших навчальних закладах, навіть у більш ліберальних на території Австро-Угорської імперії, не говорячи вже про підросійську частину України, не вдавалося. Своєрідним виходом для українських викладачів, особливо молоді, яка торувала собі шлях у науку, була приват-доцентура. Посідання цієї посади забезпечувало певну свободу викладання й обмежувало втручання офіційних інституцій з-за меж університету. Так, приват-доцент (з 1880 р.), а пізніше ординарний професор (з 1893 р.) кафедри російської історії Новоросійського університету О. Маркевич, незважаючи на тиск, 15 років викладав низку українознавчих курсів: «Історія Південно-Західної Русі до XIII ст.», «Історія Південно-Західної Русі з XIII до XV ст.», «Внутрішній побут Західно-Руської держави у XVII ст.», «Історична географія і етнографія Південної Русі» тощо. Хоча М. Грушевський і вважав україноФільство Маркевича поверховим, значення його викладацької діяльності для становлення національної історичної думки, надто в умовах південного регіону, було непересічне. У тому ж Новоросійському

[1] Барвінський О. Заснованнє катедри історії України в Львівському університеті // Записки НТШ. — Львів, 1925. — Т. CXLI—CXLIII. — С. 15.

університеті з 1896 р. починає викладати І. Линниченко, який у своїх лекційних курсах і на практичних заняттях також торкався української проблематики. Революційні події 1905 р. дещо поліпшили ситуацію з українознавчими викладами у власне російських університетах. У 1907—1908 рр. приват-доцент Новоросійського університету О. Грушевський читав курс української історії українською мовою. Професор О. Єфіменко читала аналогічний курс у Петербурзі, на Вищих жіночих курсах.

Важлива робота була проведена науковими товариствами, які існували у найбільших університетських центрах: Історичним товариством Нестора-літописця, Харківським історико-філологічним товариством, Одеським товариством історії та старожитностей. Уперше звернув увагу на значення цих інституцій Д. Багалій у нарисі про М. Грушевського. Хоча у своїй діяльності вони декларували офіційну лояльність, та й значна кількість їхніх членів була далека від симпатій до українства, але увага до місцевої української історії та взагалі українознавства об'єктивно сприяли становленню національної історичної думки.

Сучасний дослідник Історичного товариства Нестора-літописця (ІТНЛ) М. Колесник переконаний, що наукова та громадська діяльність цієї організації сприяла не лише розробці багатьох важливих проблем з історії України та всесвітньої історії, а й становленню національної свідомості й культури[1]. Конкретно це виявлялося в тому, що активними і впливовими членами товариства були такі вчені, як В. Антонович, М. Грушевський, О. Лазаревський, М. Василенко, О. Левицький, І. Каманін, В. Іконников, В. Щербина, Ф. Уманець. Враховуючи, що багато хто з них прихильно ставився до українства, їх суспільні та наукові ідеї впливали на визначення характеру діяльності товариства. Важливою була його видавнича програма, зокрема вихід неперіодичного збірника «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца». Усього за період 1879—1914 рр. побачило світ 24 книги «ЧИОНЛ», а з врахуванням, що окремі з них виходили в кількох випусках, загальна кількість сягає 49. Спільно

[1] Колесник М. П. Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Укр. іст. журн. — 1995. — № 5. — С. 28, 35.

з Московським археологічним товариством 1901 р. було видано збірник «Древности Украины». Ключовою формою діяльності Товариства було проведення засідань, читань, де виголошувалися та обговорювалися доповіді його членів. За всю історію існування товариство провело понад 700 таких засідань, де було виголошено більш як 1400 наукових доповідей, багато з яких мали суспільний резонанс.

Пріоритетною сферою наукових інтересів членів ІТНЛ була історія України. Як оцінювали сучасники, в основному вона висвітлювалася з позицій позитивізму представниками трьох шкіл: «скептичної» (або «критичної»), започаткованої М. Максимовичем, «лівобережної» О. Лазаревського та «київської» (історичної документальної), яку створив В. Антонович. Найбільші дискусії викликали доповіді, які виходили на національну проблематику — особливо між прихильниками «єдинонеділимої» орієнтації (І. Линниченко, Ф. Фортинський) та національної (В. Антонович, М. Грушевський). М. Стороженко у своїх спогадах пише про такі суперечки: «...Обидві ці частини поділялися на українську із В. Антоновичем на чолі та російську, що не мала якогось особливого голови, проте як коли перемагала українську, то й вибирала головою Товариства чи то В. Іконнікова, якось раз О. Лазаревського, а то був розвів інтригу проти В. Антоновича І. Лучицький та намагався бути головою Товариства, одначе його не вибрано»[1].

Конкретно-історичні дослідження членів товариства стосувалися давньої історії України. Зокрема походження Русі (М. Дашкевич, Ю. Кулаковський, В. Завітневич); періоду Київської Русі (П. Смирнов, В. Пархоменко, І. Малишевський); соціально-економічних відносин феодальної доби (І. Каманін, О. Левицький, М. Довнар-Запольський); історії українського козацтва (І. Каманін, М. Грушевський); Визвольної війни середини XVII ст. (В. Антонович, О. Лазаревський); Коліївщини; селянської реформи XIX ст., розвитку науки та культури XIX — початку XX ст. тощо. Важливе наукове значення мало видання у збірнику «ЧИОНЛ» документальних матеріалів — джерел із соціально-економічної

[1] Цитата за: Наріжний С. Історичне товариство Нестора-літописця в Києві // Український історик. — 1975. — № 1—2. — С. 37.

історії Гетьманщини («Генерального слідства про маєтності» Чернігівського, Київського, Прилуцького полків, Гетьманських універсалів щодо монастирського землеволодіння та міського господарства Києва, актів з історії ремісничого виробництва з фамільного архіву Сулим і Рум'янцевого опису тощо).

Уже наприкінці XIX ст. у колах української інтелігенції поширювалася ідея підготовки енциклопедичного видання, в якому отримала б належне національне висвітлення історія українського народу. З ідеєю виступив М. Міхновський, який на сторінках галицької газети «Руслан» пропонував конкретну програму такого видання.

* * *

Нові перспективи відкрилися з вибухом революції 1905 р., коли одна за одною впали обмеження українського культурно-національного життя у межах Російської імперії. Її українські піддані вперше отримали легальну можливість ознайомитися з науковим набутком українських істориків з-за австрійського кордону, надто зі львівського центру. Було дозволено продавати в межах Російської імперії «Історію України-Руси» М. Грушевського та інші українознавчі видання. У такому контексті українська історична думка справді виявилася на висоті нового соціального покликання. Тепер вона набувала реального загальнонаціонального виміру, а не лишалася місцевим, вузько партикулярним явищем частини галицької громадськості та вступила в нову фазу суспільного буття вповні підготовленою: зі сформованою власною концепцією національної історії, певною кількістю солідних науковців, знаних у світі, низкою блискучих монографій з окремих наукових проблем, синтетичною працею з більш як тисячолітньої історії власного народу, яка продовжувала прискореними темпами друкуватися (щойно вийшов п'ятий том українською та перший том німецькою мовами), першими популярними історичними книжками для народу. Такий рівень цілком відповідав тодішнім, ще досить обмеженим національним вимогам української спільноти — здобуття національно-культурних прав у межах загальноімперських конституційних перспектив.

У суспільстві розгортаються дискусії щодо потреби вивчення рідної історії, в ході яких робиться наголос на морально-етичних і громадянських аспектах. Проте дедалі відчутнішою стає ідея виховання національної свідомості. При цьому досить актуальним стало твердження тоді вже покійного М. Драгоманова: «Без рідної історії не може зростати соціально-політична думка країни». Досить часто проблеми поширення історичної свідомості пов'язувалися з потребою подолання своєрідної «смути осілості», яка була встановлена у межах імперії для українського слова. На думку С. Єфремова, це призводило до того, що навіть закордонна література лишалася майже невідомою навіть багатьом свідомим українцям, не говорячи вже про широкі кола українського та російського суспільства. Тому не випадково серед вимог про зняття утисків українського слова незмінно містилися наполягання дозволити поширення наукової літератури, введення у навчальних закладах вивчення історії України.

Історичні сюжети широко використовувалися для аргументації громадсько-політичної позиції тих чи інших політичних і національних сил. Великодержавні елементи залякували небезпекою сепаратизму з боку «українофілів», апелюючи при цьому до того, що поступки з боку влади українським національним вимогам суперечать духу і літері ще Переяславських угод. У відповідь М. Грушевський переконливо доводив, що ці угоди свого часу навпаки гарантували українську автономію та самоврядування, а політика репресій і поневолення, яку проводила московська бюрократія, суперечила ідеї вільного єднання, закладеного в основу актів 1654 р. Окрім того, він виводив історичні джерела українського сепаратизму від доби гетьмана Хмельницького, вказуючи, що останній був не тільки приєднувачем України до Московії, а й першим українським сепаратистом, який намагався розірвати з нею зв'язок.

У новій революційній ситуації виявилося, що українська історична думка спроможна запропонувати досить привабливу модель суспільно-політичного переустрою імперського простору. Ідеться, власне, про політичну ідею автономії, яка обґрунтовувалася історично. Першим у цій справі знову був М. Грушев-

ський. Його публіцистичні та науково-популярні статті цього періоду були присвячені доведенню права українців, як і інших підневільних народів, на повну можливість розвитку на власному національному ґрунті. І забезпечити це міг новий державний устрій, що включав би принцип територіально-національної автономії. Цікавою особливістю є те, що Грушевський, доводячи право українців на автономію, посилався не на історичні акти на кшталт Переяславської угоди, що зазвичай робили репрезентанти повної самостійності, скажімо М. Міхновський, а на «природні права» українського народу — суцільну етнічну територію, яку він займав, особливості його побуту, економічних відносин, культурних та громадських традицій, тобто на ті ознаки, які визначали його як окрему етнографічну та національну одиницю.

Історичні паралелі на користь автономістичним домаганням проводив і В. Доманицький. Він зазначав, що нині, як і 140 років тому, під час укладання Уложення 1767 р. за Катерини II, український народ через свої представників знову заявляє про право на автономію, про національну школу, суд, друк. Історик виявив дві причини цього дивного, на перший погляд, явища: «...Наявність у народу національної самосвідомості та безглузда політика російського уряду, яка... приєднання України до московської держави розуміла не інакше, як в смислі перетворення вільних козаків на таких же вірнопідданих, як і великороси»[1].

Серед публікацій, які побачили світ на сторінках українських наукових видань у межах Російської імперії, зростала кількість тих, у яких порушувалися й досліджувалися проблеми самобутнього історичного шляху України. З пильною увагою до втрати нею давніх національних особливостей під впливом російського панування. Зокрема, у «Киевской старине» розглядалася причини та хід ліквідації автономії Гетьманщини. При цьому автор наголошував на суттєвому значенні внутрішнього чинника — фізичного та морального ослаблення українського народу, перевазі соціально-економічного принципу над національно-

[1] Доманицкий В. Два момента (1767—1906 гг.) // Украинский вестник. — 1906. — № 3. — С. 165.

автономістичним. Однак це не завадило висловити переконання, що попри ліквідацію старого українського устрою, гоніння на все українське та інші «обрусительні» заходи національна ідея в українському народі не померла[1]. На часі були передруки наукових і публіцистичних праць М. Драгоманова, які до того не були відомі широким українським колам Російської імперії.

Історична аргументація була основою для наукових висновків щодо скасування цензурних обмежень української мови. У комісіях, які були створені з цією метою за дорученням міністра освіти та Академії наук, у Харківському та Київському університетах взяли участь чимало відомих істориків: М. Сумцов, М. Максимейко, В. Антонович, М. Дашкевич, М. Довнар-Запольський та інші. Як переконливо доводить Г. Касьянов, висновки цих комісій виявилися цілком солідарними з вимогами української інтелігенції. Українські науковці, які на той час перебували у Петербурзі (Ф. Вовк, О. Лотоцький, М. Славинський, С. та О. Русови), надавали допомогу в складанні доповідної записки комісії імператорської Академії наук, прихильної до вирішення українського мовного питання.

Широкого розмаху набув громадський рух із заснування українських кафедр в університетах. Ініціатива була подана студентським зібранням в Одесі наприкінці 1905 р. Студентські збори у Київському університеті також постановили домагатися чотирьох кафедр українознавства з українською мовою викладання. Керівництво Харківського університету подало прохання до Міністерства освіти про відкриття двох українських кафедр — історії та літератури.

Чималий вплив на громадську думку справила аргументована і чітка позиція М. Грушевського з цієї проблеми. Відомий історик переконливо доводив, що відсутність у межах імперії офіційної підтримки українознавчим дослідженням завдає непоправної шкоди не тільки розвиткові українського народу, його культурно-національній ідентичності, але й самій науці. На переконання Грушевського, українські історичні досліджен-

[1] Вл. П-ко. Конец старой Малороссии (1733—1786 годы в истории левобережной Украины) // Киевская старина. — 1905. — Т. LCI. — № 11—12. — Отдел 1. — С. 349.

ня без такого регулятора, як університетська наука, мусять розвивалися силами любителів. У результаті цього не вироблялися методологічні прийоми, не були підведені міцні основи під джерелознавство, не був належними чином розвинутий науковий критицизм. Втрат зазнавала й суто наукова сфера, без національного огляду, оскільки, не маючи знань з історії України, неможливо було досліджувати історію всієї Східної Європи, як і всю «історичну еволюцію». Тому створення кафедр українознавчих дисциплін було в інтересах не тільки українців, а й університетської науки взагалі. Грушевський у цей час пропонував заснувати кафедри: історії українського народу, допоміжних історичних дисциплін, археології, етнології та антропології українського населення, українського права. Важливо, що ці вимоги підтримувалися широкими колами громадськості з різних кінців України та з-за кордону, що, на думку Д. Дорошенка, було свідченням зростання української національної свідомості. У громадській думці також панувало переконання про можливість забезпечення україномовного викладання у вищій школі відповідними науковими кадрами як з Росії, так і з Галичини.

На революційній хвилі в умовах відносної свободи друку та спілок, яка з'явилася після запровадження «Тимчасових правил щодо друку», було створено Українське наукове товариство у Києві. Ця громадська наукова інституція, що мала яскраво виражений український характер, офіційно була зареєстрована у грудні 1906 р., а розпочала свою діяльність з 1907 р. М. Грушевський визначав її завдання у чіткій національній спрямованості. На його переконання, УНТ «зазначило, що вже прийшов час передягти наукову роботу, розвинену на київському ґрунті протягом XIX століття, в національну українську одежу. Перетворити «українофільські» й «місцеві» ухили наукового досліду в українські, ув'язати їх в повній мірі з національним життям країни, з проблємами його культурного розгорнення, і на місце ріжних прикровенних форм російсько-малоросійських «местных изучений» утворити чисто українську наукову установу, що в контакті з львівським товариством ім. Шевченка

мала б приготовити ґрунт, наукові кадри й організаційні форми широкого наукового українського руху»[1].

Така настанова метра української історичної науки була послідовно дотримана у діяльності товариства. Починаючи від того факту, що, згідно зі статутом УНТ, робочою мовою його видань, спілкування визначалася українська. Практично це була перша україномовна наукова інституція на Наддніпрянщині.

Однак український характер визначався не лише впровадженням української мови у наукову практику, хоча з погляду націотворчого процесу це вже було чимале досягнення. Важило й те, що в межах нової установи панівна роль була відведена українознавчим дослідженням, передусім історичним. Організаційно вони зосереджувалися в історичній секції, яка була достатньо представницькою. Очолював її сам М. Грушевський, голова УНТ. До складу входили: В. Щербина, А. Яковлів, В. Антонович, М. Біляшівський, І. Джиджора, Я. Шульгін, В. Науменко, О. Грушевський, О. Левицький, В. Данилевич та ін. Діяло декілька комісій: статистико-економічна, на чолі з О. Русовим, етнографічна, очолювана О. Шрамченком.

Суттєвим для національної справи було й те, що в УНТ, окрім київських науковців, входили представники інших наукових центрів Наддніпрянської України (Харкова, Одеси), Галичини, Буковини, а також учені, які працювали за межами українських земель (у Санкт-Петербурзі, Парижі тощо). Цьому значно прислужився організаційний талант М. Грушевського. УНТ підтримувало тісні зв'язки з Історичним товариством Нестора-літописця, історико-філологічними товариствами при Харківському та Новоросійському університетах, Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, Українським історичними товариством у Чернівцях. Така співпраця давала змогу долати державні та адміністративні межі й створювати реальні культурно-інтелектуальні обриси нової України.

Серйозна увага була звернена на видання УНТ, як науково-популярні, так і суто наукові. Початково чимало зусиль було

[1] Грушевський М. Три академії // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. — К., 1930. — Зб. 1. — С. 3.

докладено до справи видання журналу «Україна» (що був спадкоємцем «Киевской старины»). Донині в сучасній українській історіографії ведуться дискусії щодо того, чи була «Україна» видання 1907 р. офіційним органом УНТ. Більшість авторів (О. Коновець, В. Верстюк, Т. Осташко), можливо, не вдаючись у перебіг тодішнього внутрішньо-українського інтелектуального протиборства, відповідають на це питання позитивно. П. Усенко зауважує, що, попри зусилля тодішнього редактора «України» В. Науменка, журнал так і не став органом УНТ. Основною перепоною на шляху такої трансформації, на думку дослідника, була позиція М. Грушевського. Це протистояння у середовищі українських діячів негативно позначилося на долі журналу. Після річного експерименту 1907 р. думки членів товариства розійшлися. Частина вважала, що потрібно продовжувати традицію науково-популярного журналу. Більшість зайняла іншу позицію — видавати журнал суто наукового характеру. Після довгих дебатів було вирішено видавати новий науковий орган «Записки Українського наукового товариства у Києві». До 1914 р. побачило світ 13 томів «Записок». Це призвело до припинення виходу «України». Лише 1914 р. УНТ повернулося до видання «України» — знову вийшов річний комплект. У зв'язку з воєнними цензурними обставинами у 1915—1916 рр. у Москві побачило світ 2 випуски під назвою «Український науковий збірник». 1917 р. поновлено видання «України» в Києві. Окрім того, 1914 р. товариство випустило «Український етнографічний збірник».

Суттєве значення для самоствердження української історичної думки як національної мали науково-популярні видання, що охоплювали історичну тематику чи апелювали до неї. Серед найвпливовіших періодичних видань, які постійно зверталися до історичних сюжетів, варто назвати заснований НТШ у Львові 1898 р. «Літературно-науковий вістник», перенесений 1907 р. М. Грушевським до Києва. Під час революції 1905—1907 рр. почали виходити власні наддніпрянські видання, зокрема газети: «Громадська думка», «Рада», «Рідний край»; журнали — «Нова громада», «Дніпрові хвилі» (останнє видання було засновано пізніше — 1910 р.). Як сподівався В. Доманицький, поява

української преси посприяє тому, що велика робота національного освідомлення йтиме тепер жвавіше, інтенсивніше і через якийсь час дасть ті наслідки, на які українська інтелігенція сподівалася.

Серед окремих синтетичних видань варто зазначити «Историю украинского народа» О. Єфіменко, яка була видана у Петербурзі 1906 р. двома випусками (нагороджена премією журналу «Киевская старина» за перемогу в конкурсі за кращу науково-популярну працю з історії України) та «Історію України-Русі» М. Аркаса, що побачила світ там же 1908 р.

Про зростання громадського інтересу до української історії свідчить поява різноманітних премій, якими заохочувалися дослідники. Окрім уже згаданої премії журналу «Киевская старина» Академією наук та Полтавським губернським земством було засновано премію ім. М. Гоголя. Її присуджували за оригінальні наукові праці з історії «південної Росії», етнографії «українського племені» та археології Полтавщини. Конкурсний відбір здійснювався Петербурзькою Академією наук. Цікаво, що ідея створення цієї премії вже тривалий час пропагувалася українською інтелігенцією і набула вигляду конкретного проекту ще у квітні 1903 р., який був затверджений Полтавським губернським зібранням. У положенні про цю премію наголошувалося те, що перевага при її наданні буде надаватися науковим працям, розрахованим на широкі кола громадськості.

Українська національна історична парадигма починає проникати й в офіційні наукові інституції: діяльність установ і публікації часописів. Зростає кількість публікацій з української історичної тематики в таких виданнях: «Сборник Харьковского историко-филологического общества», «Учёные записки Новороссийского университета», «Киевские университетские известии», «Сборник» та «Известия Историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине», «Труды Киевской духовной академии», «Археологическая летопись Южной России», «Земский сборник Черниговской губернии», «Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края», «Труды Подольского церковного историко-археологического общества», «Труды общества исследователей Волыни» тощо. Хоча їхня спря-

мованість здебільшого не виходила за межі офіційної (тобто російської великодержавної) історичної концепції, але й це зрештою спонукало громадську думку до уважнішого ставлення до місцевих, тобто українських проблем.

* * *

У міжреволюційний період з'явилися нові явища в українському науковому та громадському житті, прямо пов'язані з особливостями націовизначення. Серед них варто виділити появу нової оригінальної постаті В'ячеслава Липинського. Молодий талановитий науковець виразно заявив про себе низкою історичних розвідок. Це україномовні праці, друковані протягом 1908—1912 рр. у «Записках НТШ» та «Літературно-науковому віснику»: «Данило Братковський, суспільний діяч, письменник XVII ст.», «Генерал артилерії Великого князівства Руського. З архіву Немиричів», «Аріянський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. Причинки до історії аріянів на Україні». Проте громадську увагу особливо привернули перші польськомовні історичні праці Липинського («Szlachta na Ukrainie. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów», 1909 р., «Z dziejów Ukrainy», 1912 р.). І справа тут полягає не стільки у тому, що у збірнику «Z dziejów Ukrainy» можна знайти перші паростки нового державницького методологічного підходу до української минувшини, про який цілком справедливо пишуть сучасні дослідники спадщини В. Липинського. Тодішньою читацькою публікою ця новація, звичайно ж, не була помічена.

Приваблювало, напевне, інше — спроба автора своїми історичними працями вплинути на національну свідомість. У цей початковий період наукової творчості, як доречно зазначає І. Гирич, Липинський був переконаний, що саме історія — найліпша вихователька свідомості. Такий підхід послідовно реалізувався ним у співпраці з видання популярної української історії М. Аркаса 1908 р., публіцистичних вправах в українських і польськомовних виданнях і, зрештою, у науковій справі, яка також була підпорядкована політичні меті — виховання нового громадянства, що об'єднало б у єдиному національному організмові

спольщену землевласницьку верству й українське селянство. Основним об'єктом впливу В. Липинського була його власна шляхетська верства. Тому можна погодитися з твердженням Л. Біласа, що левова частка діяльності Липинського була спрямована на те, щоб прищепити польській правобережній шляхті почуття відповідальності перед батьківщиною, землею, на якій і з якої вона живе, і тими її співмешканцями-українцями, котрі проживають тут разом із нею, з котрими вона є кровно пов'язаною, як він доводить у своїх працях. Пізніше, у передмові до «України на переломі» сам В. Липинський так визначить суспільне спрямування своїх ранніх наукових праць: «...Я свідомо й нарочито вживав польської літературної мови для швидшого й ширшого поширення української національної свідомости і свідомости своїх політично-державних завдань серед синів шляхецьких, спольщеної частини великого і єдине до державної творчости здібного хліборобського українського класу»[1]. Здійснити це, на переконання дослідника, можна було лише шляхом ознайомлення земляків із тими героїчними епохами вітчизняної історії, коли предки будували власну державу. І найважливішою серед них він вважав Хмельниччину. Така наукова та суспільно-політична практика Липинського мала унікальний характер. Це перша спроба національної мобілізації цілої верстви, етнокультурно відмінної від українства, при збереженні та зміцненні нею свого соціального й господарського становища. Дарма, що цей досвід не був результативним, він встановив перед українством нове розуміння нації. На це звертав увагу ще І. Лисяк-Рудницький, який проникливо підмітив, що принципове значення цієї концепції значно більше, ніж спеціальне питання про національну переорієнтацію сполонізованої (чи зрусифікованої) шляхти. Справді, йшлося про впровадження нового мислення в українську політичну думку.

Вплив ранніх праць В. Липинського на суспільну свідомість усе ж мав місце. Але не на польську шляхту, як сподівався автор,

---

[1] Липинський В. Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. // Твори. Історична секція. — Т. 3. — Філадельфія, 1991. — С. 3.

а на власне українську громадськість: передусім Галичини, а згодом і Наддніпрянщини. Л. Білас пояснює цей феномен несподіваним поглядом на українську історію, яка поставала як цілком повноцінна минувшина, причому у викладі польського шляхтича «панською» (польською) мовою. Поданий Липинським позитивно забарвлений образ минувшини виявився спроможним збуджувати історичну пам'ять і через десятки літ по тому.

Утім варто враховувати не тільки суспільний вплив праць В. Липинського, а й ті методологічні новації, які він пропонував. Зі слів самого історика, перехід на нові методологічні засади у його дослідницькій практиці розпочався перед Першою світовою війною. Остаточне його ствердження на державницьких принципах зазвичай пов'язують із подіями війни та революції.

Нові перспективи щодо громадського засвоєння постулатів модерного українського руху відкривалися у зв'язку з віднайденням науковцями оптимальної оцінки видатних історичних постатей української минувшини. Особливе значення мав новаторський підхід до постаті гетьмана Б. Хмельницького як українського державника. Аналізуючи наприкінці 1920-х рр. ситуацію з розвитком українського національного пантеону, формування культу національних героїв, С. Томашівський зауважить, що серед українців майже два століття панувала антитеза — протиставлення між двома ідеями: однією, репрезентованою Хмельницьким, та іншою, прикладеною до Мазепи («богданівці» проти «мазепинців»). Перший — потрактований як «борець за єдність Русі», другий — як «запеклий сепаратист», руйнівник цієї єдності. Тільки в найновіші часи, за влучним спостереженням історика, почали шукати синтези між обома історичними явищами: «...Знайдено її в тому, що українська історично-політична література почала добачувати в діяльности обох гетьманів спільний мотив, до того часу не доглянений, або недооцінюваний: змагання до державно-політичної незалежности України»[1]. Як цілком справедливо зазначає І. Гирич, кардинальні зміни в науковій та суспільній ситуації розпочалися ще з 90-х рр. XIX ст., коли

[1] Томашівський С. Про ідеї героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського з додатками. — Львів, 1929. — С. 54.

історико-правнича наука зробила великий крок уперед і завдяки працям В. Сергієвича стало очевидним, що Переяславський договір був угодою рівнозначних партнерів. Ці новації знайшли своє узагальнення у працях М. Грушевського, зокрема й міжреволюційного періоду. Ідеться про статтю Грушевського «Мазепинство і богданівство», яка стала своєрідною віхою-підсумком у полеміці між українською та російською історіографіями про місце і значення Б. Хмельницького для України.

М. Грушевський зауважував, що Мазепу зробили українським героєм, втіленням патріотизму тільки офіційні нагінки на його ім'я та пам'ять. Водночас маємо в українській історії інших, сильніше виражених представників державної ідеї, самостійності та окремості. Серед них цілком виправдано панівне місце посідав Б. Хмельницький. «Як відомо всякому обзнайомленому з фактами української історії, — наголошував історик, — Хмельницький був не тільки яскравий автономіст, але й доста свідомий носитель державної української ідеї»[1].

У цей період зростає масив опублікованих джерел з української історії. Так, Музей українських старожитностей В. Тарновського Чернігівського губернського земства розпочав друкування «Материалов по истории Малороссии». 1912 р. вийшов перший випуск цієї серії, який містив публікацію листів до І. Забіли. До цього ж розряду варто віднести «Малороссийский гербовник», що побачив світ 1914 р. за редакцією В. Моздалевського та В. Лукомського.

Оцінюючи стан української історичної думки напередодні Першої світової війни, В. Дорошенко вказував на величезну вагу, яку мало українознавство в розвитку української національної свідомості (вона виросла на ґрунті інтересів до української історії, мови, етнографії). Водночас констатувалося відставання українського громадянства від інших недержавних слов'янських народностей, які виявляли значно більше підтримки національній науці. Така неувага пояснювалася малим поширенням національної свідомості у підросійській Україні

[1] Грушевський М. На українські теми: «Мазепинство» і «богданівство» // Літературно-науковий вістник. — 1912. — Т. 57. — Кн. 1. — С. 97.

та недооцінюванням наукових інтересів супроти політичних у Галичині.

Початок Першої світової війни обернувся помітними втратами для української історичної науки. Вони були викликані насамперед відновленням заборонно-репресивних дій імперської влади (арешт і висилка до Симбірська М. Грушевського, фактична заборона діяльності УНТ та інших українських громадських інституцій на території України). Російська окупація Галичини супроводжувалася погромними діями щодо будь-яких проявів українського національного життя, зокрема й наукового. Найбільше постраждали історичні установи НТШ у Львові; російська військова влада закрила книгарню товариства, пограбувала друкарню. При цьому загинули приготовлені до друку цінні наукові праці (історичні матеріали С. Томашівського, ІІІ том «Матеріалів до історії української пісні й вірша» М. Возняка, матеріали до української етнології, збірка історичних пісень тощо). Зазнала збитків і музейна колекція Товариства — зникла збірка старовинної зброї. Постраждали й окремі науковці, зокрема історик С. Томашівський. Пізніше він вважав, що головною причиною зменшення власної наукової уваги до доби Хмельниччини була втрата за воєнних обставин всіх архівних матеріалів. Деякі чільні діячі НТШ — В. Охримович, К. Паньківський, А. Дермаль, М. Мочульський та інші — були заарештовані й депортовані до Сибіру.

Окупація Галичини несподівано пожвавила науковий і громадський інтерес до цього краю у проросійських наукових колах. Основним мотивом зацікавлення, вочевидь, була спроба історично обґрунтувати правомірність повернення під імперський скіпетр «исконно русских земель». Зокрема, М. Слабченко згадував про своєрідний «галицький бум» у стінах Одеського університету. На історико-філологічному факультеті проф. Линниченко розпочав читати курс історії Галичини, з'явилася чимала кількість публікацій: проф. Танфільєва «Галиция и Буковина, географический очерк», проф. П. Казанцева «Происхождение Галичины, Буковины и Угорской Руси», «Современное положение Червонной Руси» тощо. Однак деякі з названих публікацій

мали настільки одіозний характер, що навіть Линниченко змушений був виступити з серією полемічних брошур, де доводив наукову неспроможність Казанцева. Поразка російської армії і відступ з Галичини припинили цю дискусію.

Проте навіть у таких складних умовах українська наукова громадськість шукала можливості для продовження своєї дослідної та популяризаторської діяльності. Замість заборонених «України», «Літературно-наукового вістника», інших видань зусиллями С. Єфремова в Одесі почав виходити журнал «Основа». М. Грушевський навіть встиг підготувати для нього одну публіцистичну статтю. Але й цей журнал проіснував лише кілька місяців і був також заборонений цензурою.

Значно безпечніше було випускати українські видання за межами України — у Петербурзі чи Москві: згадані «Українські наукові збірники», «Украинская жизнь» тощо. Зокрема, на сторінках «Украинской жизни», редагованої С. Петлюрою та О. Саліковським, регулярно публікувалися науково-популярні розвідки на історичну тематику, які доводили самобутність українського історичного процесу. З ініціативи М. Горького навіть готувався спільний науковий збірник «Украина и Москва в их духовной жизни», присвячений російсько-українськими відносинам.

Логічним завершення передреволюційного періоду була поява енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (своєрідної першої енциклопедії українознавства). Перший том з'явився у Петербурзі 1914 р., другий — 1916 р. Історична тематика у ньому була визначальною. Перший том цілком складався з праць М. Грушевського: історіографічної — «Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения» та історично-оглядової — «История украинского народа». Другий том містив розвідки з царини української географії С. Рудницького, статистики (О. Русова, В. Охримовича, С. Томашівського), антропології та етнології — Ф. Вовка, звичаєвого права — П. Єфіменка, мови — О. Шахматова. Планувалося видання ще двох томів: третього, присвяченого історії української літератури та економіки, та четвертого — огляду українського життя у XX ст. Однак ці томи так і не побачили світ.

Названі наукові здобутки яскраво свідчили, що українська історична думка стала загальновизнаним суспільним явищем, спроможним задовольняти потреби розвитку зростаючої національної свідомості широких мас українства. Проте для цього етапу ще актуальним лишалося заперечення «спільноруського» трактування історичної минувшини та намагання подолати спільноруську (імперську) свідомість і відповідні масові настрої серед українського населення. Як зауважує А. Каппелер, культурно-наукове змагання за минуле і сучасне українського народу залишилося до Першої світової війни вагомою складовою українського національного руху. Такі суспільні запити позначилися на визначенні загального вектора розвитку української історичної науки. Цілком слушні думки з цього приводу висловив К. Колесников, який вбачає особливість української історіософії цього періоду в тому, що вона не спромоглася сформувати свій «історико-критичний напрямок», свою історичну епістемологію (на відміну від російської) і, заангажована ідеологічно, зосередилася на проблематиці, присвяченій національним цінностям. На його переконання, українська історична аксіологія походить від спроб визначити мету й ідеали українського історичного процесу, зрозуміти засоби їх досягнення, естетично, етично або прагматично оцінити його результати. У цьому сенсі розвиток наукової думки цілком відповідав суспільним потребам. Відповідно для України, яка переживала процес національного становлення, надзвичайно важливим був зв'язок історії та політики.

Таким був загальний стан української історичної думки та рівень національної свідомості українців періоду «первісного формування нації» (за І. Лисяком-Рудницьким).

Зміст

Вступ 3

«ЗНИКНЕННЯ» І «ВІДРОДЖЕННЯ»: ДОВГЕ УКРАЇНСЬКЕ XIX СТ. (В. ШАНДРА) 12
Поглинання і розчинення 12
Еліта й бюрократія 15
Україно фільство та окреслення нації 21
Чому так довго? 30

ЯК ОЦІНЮВАТИ УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІЮ XIX СТ.? (І. ГИРИЧ) 31
Православне проти національного 32
Автономізм чи самостійництво? 35
Чи була Україна російською колонією? Євразійська колоніальна модель відносин між метрополією і залежною територією 36
Розуміння понять «нація», «українець», «малорос», «русин», «росіянин», «поляк» 39
Початок українського культурницького руху. Етнографія і фольклористика як політичні науки 42
Причини денаціоналізації української суспільної верхівки у XVIII—XIX ст. 45
Подвійна лояльність та ідентичність — вимушена риса суспільних умов Російської імперії. Негативи й позитиви прихованого українства 48
Позірна незворотність перемоги українського проекту. Українська ідея як результат кабінетної праці інтелектуалів другої половини XIX ст. Археографія як політична наука 52
Міфи для українців: деструктивні й будівничі 54
Громадська теорія та українське народництво. Українська відповідь на виклики доби 56

РЕГІОНАЛЬНЕ, ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ТА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНЕ РОЗМАЇТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ МОНАРХІЇ ГАБСБУРГІВ (І. МОНОЛАТІЙ) 59

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830—1831 РР. У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (А. ГАЛУШКА) 87
Початок повстання 87
Підготовка до повстання на Правобережжі 90
Похід корпусу Дверницького 92
Бій під Боремлем 95
Повстання на Правобережжі 97
Ставлення українського селянства до повстання 100
Поразка повстання і його наслідки 102

СПАДЩИНА ТА СПАДКОЄМЦІ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА (І. ГЛИЗЬ) 106
Перша генерація: братчики 107
Друга генерація: громадівці 113
Третя генерація: революціонери і самостійники 115

КРИМСЬКА ВІЙНА (А. ГАЛУШКА) 119
На шляху до війни 119
Початок війни 123
Перші постріли 124
До війни вступають Британія та Франція 126
Козацький аспект 128
Кримський десант 130
Інші театри війни 131
Битва на Альмі 134
Початок облоги Севастополя 135
Балаклава й Інкерман 137
Сувора зима 139
Азовська експедиція 144
Останні штурми 145
Мирна угода 148

СУСПІЛЬСТВО НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ПОРЕФОРМЕНОЇ ДОБИ: МНОЖИННІСТЬ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ (В. МАСНЕНКО, Ю. ПРИСЯЖНЮК) 151

ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1863 Р. У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (А. ГАЛУШКА) 164

ПРОБЛЕМА «УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ» ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ. (В. МАСНЕНКО, С. ШАМАРА) 175

СЕЛЯНСТВО ЯК ОСНОВНИЙ НОСІЙ І ВИРАЗНИК ЕТНІЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ (Ю. ПРИСЯЖНЮК) 192

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В КОНТЕКСТІ «ОСУЧАСНЕННЯ» СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ: МІЖ ВЛАДОЮ ТА НАРОДОМ, МІЖ «МАЛОРОСІЙСТВОМ» ТА «УКРАЇНСТВОМ» (С. ШАМАРА) 225

УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ГАЛИЧИНІ ТА БУКОВИНІ (І. МОНОЛАТІЙ) 256

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ГАБСБУРГІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ. 274

САМОРЕФЛЕКСІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК НАЦІОНАЛЬНОЇ (ВІД ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ДО «УКРАЇНСЬКОЇ ХАТИ») (В. МАСНЕНКО) 306

ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО САМОУСВІДОМЛЕННЯ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ ТРАДИЦІЇ (В. МАСНЕНКО) 320

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

За підтримки
Інституту історії України НАН України
Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- Наддніпрянська Україна пореформеної доби
- Кирило-Мефодіївське братство
- Польські повстання 1830—1831 й 1863 років
- «Зникнення» і «відродження»: довге українське XIX століття

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонована книжка може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

Володимир В'ятрович,
голова Українського інституту національної пам'яті

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-1491-0

9 786171 214910